

Уильям
ФОЛКНЕР

*Кусса ва
қисқоқлар*

*Ашиқ
Элли учун атиргуллар
Шўзонли сентябр
Уош
Қора муеиқа*

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР

ҚИССА ВА
ҲИКОЯЛАР

Тўпловчи ва сўз боши муаллифи
ПРОФЕССОР А.Х.САИДОВ

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2013

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(7)

Ф-81

Фолкнер, Уильям. Қисса ва ҳикоялар/тўпловчи ва сўз боши муаллифи А.Х.Саидов. — Тошкент: «Янги аср авлоди», 2013. — 180 бет.

ISBN 978-9943-08-974-7

Уильям Фолкнер — XX аср Америка адабиётининг йирик намояндаларидан бири. Илк шеърлар китоби 1924 йилда нашр этилган. Биринчи романи «Аскар мукофоти» 1926 йилда нашр этилган. «Сарторис», «Шовқин ва қаҳр», «Ўлим тўшагида», «Ибодатгоҳ», «Август ёғдуси», «Авессалом, Авессалом!», «Қишлоқ», «Шаҳар», «Қурғон», «Мусо, кел», «Нақл» сингари йирик романлар, ҳикоялар ҳамда қиссалар муаллифи Фолкнер Нобель мукофоти совриндоридир.

Иброҳим Фафуров XX асрнинг саксонинчи йилларида Фолкнернинг «Эмили учун атиргуллар», «Тўзонли сентябрь», «Уош», «Қора мусиқа» сингари ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган эди.

Ушбу китоб У.Фолкнернинг ўзбек тилида чоп этилаётган илк тўпламидир.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(7)

ISBN 978-9943-08-974-7

© Уильям Фолкнер, «Қисса ва ҳикоялар» (тўпловчи ва сўз боши муаллифи А.Х.Саидов). «Янги аср авлоди», 2013 йил.

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР — ИНСОНПАРВАР ЁЗУВЧИ

«Ёзувчининг масъулият и — ҳақиқат ни ҳикоя қилишдир, ҳақиқат ни шундай ҳикоя қилиш керакки, у унут илмайдиган образга айлансин. Бирор нарсани оддийгина хабар қилиш, адолат сизлик т ўғрисида ёзишнинг ўзи баъзан ет арли эмас. Бу одамларга т аъсир қилмайди. Ёзувчи бунга ўзининг ист еъдодини қўшиши керак, у ана шу ҳақиқат ни олиб, одамлар буни ёдда сақлаб қолишлари учун т агидан гулхан ёқиши керак. Ёзувчининг масъулият и худди шундадир».

У.Фолкнер

Буюк америкалик ёзувчи У.Фолкнер ўз қабртошидаги ёзувни шундай тасаввур қилган: Уильям Катберт Фолкнер (1897–1952) — америкалик ёзувчи, шоир, драматург, публицист, эссечи, киносценариячи, адабиёт соҳасида 1949 йилги Нобель мукофотининг лауреати, XX асрнинг энг йирик адиби, эҳтимол, аввалги юз йиллик адабиётининг энг машҳур сиймосидир. Франциялик ёзувчи Ж.П.Сартр америкалик танқидчи М.Каулига йўллаган мактубида эса «Фолкнер — бу Тангри!» деган. Айни пайтда, кейинчалик М.Каули «Фолкнернинг асарларини ватанида кам ўқишар ва унга етарлича баҳо беришмасди», — деб кўрсатган ва унинг романларини «эришиб бўлмайдиган бадий жасорат» деб эътироф этган.

Инсон тақдири учун, одамлар бошига тушадиган уқубатлар, улар дучор бўладиган адолатсизлик ва

шафқатсизлик учун қайғуриш — У.Фолкнер бутун ижодидан қизил ип бўлиб ўтган. Шунинг учун ҳам ёзувчи Япониядаги Нагано университети студентларининг ўзини қайси адабий мактабга мансуб деб ҳисоблаши тўғрисидаги саволига жавоб берар экан, шундай деган: «Мен мансуб бўлган, мансуб бўлишни хоҳлаган ягона мактаб — бу инсонпарварлик мактабидир».

Уильям Катберт Фолкнер 1897 йилнинг 25 сентябрида Миссисипи штатининг Нью-Олбани шаҳарчасида университетнинг ишлар бошқарувчиси Марри Чарльз Фолкнер ва Мод (Батлер) Фолкнер оиласида туғилган. Кейинчалик оиласи ушбу штат шимолига, Оксфорд шаҳрига кўчиб ўтган. Бўлажак ёзувчи бир неча сафарлари ҳисобга олинмаса, ҳаётининг асосий қисмини шу ерда ўтказган.

Бўлажак ёзувчининг оиласида бобосининг отаси — полковник Уильям Кларк Фолкнер тўғрисидаги ёрқин хотиралар сақланиб қолган. Бу машҳур шахс хотираси сифатида унга Уильям, қисқартириб айтилганда Билл номини беришган. Нобель мукофоти лауреатининг романларида Уильям Кларк Фолкнер полковник Сарториснинг тимсоли бўлган.

Адиб учун бобосининг отаси тақдири мисолида Сарторисдек қаҳрамон характерини очиб бериш нақадар беқиёс бадий маҳорат талаб қилинганлигини тасаввур этиш мумкин. Уильям Кларк Фолкнер ўсмирлик пайтида уйдан чиқиб кетган ва 14 ёшидаёқ шаҳар турмасида ишлаган. У Мексикадаги урушда иштирок этган, юрист бўлиб ишлаган, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланган, Фуқаролар уруши вақтида суворий аскарлар полкига қўмондонлик қилган. Бу инсон урушдан сўнг ўз штатида биринчи темир йўлни қурган.

Уильям Кларк Фолкнер шеърлар битган, кейинчалик насрда ҳам ижод қилган. Унинг «Мемфиснинг оқ атиргули» романи қайта-қайта нашр этилган. «Мемфиснинг оқ атиргули» романтизм анъаналари руҳида битилган бўлиб, Америка Жанубидаги рицарликка ўзига

хос мадҳдир. Шунинг учун ҳам бу роман жанубда жуда машҳур бўлган. Буни ушбу асар **Маргерет Митчелл**-нинг оламшумул «**Еллар олиб кетган**» китобининг бадий манбаси бўлганлиги ҳам исботлайди.

Полковникнинг жўшқин ҳаёти фожиона тутаган: уни бизнес рақобатчиси ўлдирган.

Уильям Катберт Фолкнернинг болалиги **Марк Твен**-нинг китобларидаги Том Сойер ва Гек Финн тўғрисида ёдда қолган воқеаларга ўхшаб кетган. Бу қаҳрамонлар каби Уильямнинг болалик таассуротлари ҳам ўз ёшига хос бўлмаган. У икки бор қора танлилар қатл этиладиган Линч судини кузатган. У. Фолкнер 11 ёшга тўлганда Оксфордда шаҳарнинг икки минг аҳолиси иштирок этган Линч суди бўлиб ўтган. Суд ҳукмига кўра калласи олинган кимсанинг жасади майдонга осиб қўйилган. Бундан-дадаҳшатли суд олти йил ўтгач рўй берган. У. Фолкнерга бундай қонли ирқий фожиа қаттиқ таъсир қилган. Шунинг учун унинг деярли ҳар бир асарида Америкадаги ирқий муаммо кўтарилади.

У.Фолкнер Марк Твен каби тизимли таълим олмаган. У ўрта мактабни тугаллай олмаган, университетда ҳам атиги бир ярим йил ўқиган. Унинг маълумоти жуда кўп китобларни тартибсиз равишда ўқишдан иборат бўлган, холос. У 17 ёшида мактабни ташлаб кетган. У ўз бобосининг банкида ишлаган. Ўша пайтдаёқ Уильям фақат расм солишга қизиқиб қолмасдан, 13 ёшидан шеърлар ҳам ёза бошлаган.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан у армия сафига киришга ариза берган, бироқ бўйи атиги 167 см бўлганлиги учун хоҳиши қондирилмаган. Шунга қарамасдан, 1918 йилда ўз орзусига эришган — ҳарбий учувчи бўлган. У.Фолкнер ўзининг учувчилик маҳоратини Канаданинг Торонто шаҳридаги Қироллик ҳарбий-ҳаво кучларида оширган, лекин ҳарбий ҳаракатларда иштирок этмаган. Чунки машқларнинг бирида у авиация фалокатига учраган.

Булажак ёзувчи армиядаги хизмати тугагач, қадрдон шахрига қайтган. У бемор отасининг хоҳишига кўра Оксфорд университетига кирган, бу ерда испан ва француз тилларини муваффақиятли эгаллаган. Бундан ташқари, шу университетда почта хизматчиси бўлиб ҳам ишлаган. Уни иш вақтида китоб ўқиш билан машғул бўлганлиги учун ишдан бўшатишган. У.Фолкнер ишдан бўшаш тўғрисидаги аризасини жуда антиқа битган: «Капиталистик тизимда яшар эканман, ўз ҳаётимни пулдор одамлар талаблари таъсирига дучор қилишга тайёрман. Лекин почта маркаси учун икки цент сарф қила оладиган ҳар бир дарбадар ярамаснинг хизматини қилсам, менга лаънатлар бўлсин».

1927 йилда У.Фолкнер ўз орзусига эришган — мактабда ўқиётган пайтида севиб қолган Эстел Олдхэм Франклинга уйланган. Эстел бундан аввал биринчи эридан ажралган. Уларнинг икки фарзанди — Алабама (1931 йилда вафот этган) ва Жил бўлган.

У.Фолкнернинг «Нью Рипаблик» («New Republic») журналида 1919 йилда чоп этилган «Фавннинг кундузги туши» («L'Après-midi dun faune») шеърининг эълон қилиниши унинг адабий ижоди муқаддимаси бўлган.

Ижодининг илк даврида У.Фолкнер Франция символистларининг таъсири остида бўлган, уларга очиқчасига тақлид қилган. Кейин эса тажрибавий, модерн деб аталадиган адабиёт — Ж.Жойс, Т.С.Элиот ижодига мойиллик сезган. У.Фолкнернинг ўзи Ж.Жойснинг «Улисс» романи (1922) билан танишлигини инкор этган. Бироқ кейинчалик унинг XX аср энг янги адабиётини бошлаб берган деб ҳисобланган ушбу асарни анча эрта ўқиганлиги маълум бўлган.

1920 йилда У.Фолкнер университетдаги ўқишини ташлаб, Нью-Йорк шахрига келган ва китоб магазинида сотувчи бўлиб ишлаган. У чаққон сотувчи сифатида оғизга тушмаган бўлса ҳам, жуда китобсеварлиги билан ажралиб турган. Бевосита худди шу Нью-Йорк шаҳрида у илк бор Сервантес ва Достоевский, Толстой,

Бальзак ва Диккенс, Флобер ва Мелвиллнинг асарларини қунт билан мутолаа қилган.

1924 йилда «Мармар фавн» («The Marble Fawn») шеърлар тўпламини (у ўқувчиларнинг эътиборига тушмаган) чиқарган, кейин Янги Орлеанга кўчиб ўтиб, бу ерда ёзувчи Шервуд Андерсон билан танишган. Ш.Андерсон унга шундай маслаҳат берган: «Сиз, Фолкнер, қишлоқлик йигитсиз. Сиз билган ҳамма нарса — Миссисипидаги бир қарич ердир. Аммо шунинг ўзи етарли. Бу ҳам Америка».

У.Фолкнер асарларининг ихлосмандлари учун мана шу бир қарич ер — ёзувчи томонидан ўйлаб топилган Миссисипидаги Йокнапатофа округи ўша даврдаги Америка жануби ва бутун мамлакат тимсолига айланган. Ушбу округ аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган, фарзандларини тарбия қилган, уч авлод алмашшиши даврида ҳар кун қайта ва қайта Фуқаролар урушида шимолликларга қарши жангларни ёдга олиб, ўшанда улар ҳақ бўлганликларига қатъий ишонч билан яшашган.

«Йокнапатофа» Чикесо ҳиндуларининг тилида «водийда тинч оқадиган дарё» маъносини англатади. У.Фолкнер Йокнапатофани Шимолий Миссисипининг қадимий хариталаридан қидириб топган. Бу жойлардан оқиб ўтадиган дарё шундай номланган.

Адиб ҳатто бу округ аҳолиси 6298 оқ танли ва 9113 қора танлидан иборат деб кўрсатган. У.Фолкнер Йокнапатофанинг харитасини ҳам чизган ҳамда унинг остига ғурур билан «Уильям Фолкнер — ягона соҳиб ва хўжайин» деб ёзиб қўйган.

Йокнапатофа номининг рамзий маъноси эса «ҳамма нарсани қамраб оладиган, бошланадиган ва оқиб тушадиган жойи бўлмаган дарё — ҳаётдир». Бу ҳаёт дарёси У.Фолкнер насрида гоҳ кенг оқим, гоҳ эгри-бутри ирмоқларга бўлинган ҳолда оқишда давом этаверади. Ёзувчи эса ушбу ҳаёт дарёси сарчашмаларидан олган янги-янги ғояларни китобхонга тақдим этган.

Умуман олганда, адиб учун она юртининг ҳар бир қарич ери, оиласи тарихи, ўз округининг тарихи бутун Америка тарихи манзарасида ижодининг битмас-туганмас манбаига айланган. «Сарторис»дан бошлаб, — деган эди У.Фолкнер, — муъжазгина почта маркасидек келадиган ўз қадрдон юртимнинг бу жойи ёзишга жуда арзигулик эканлигини тушундим, ушбу мавзунини тўла — тўқис ёритиш учун эса бутун ҳаётим ҳам етмайди».

У.Фолкнерда ҳаёт дарёсининг муттасил оқими тўғрисидаги фикр фожиона тус олган: бу ҳаёт даҳшатли ва шафқатсиз, дарёнинг сокинлиги эса алдоқчидир. Йокнапатофа дунёси улкан бўлишига қарамасдан, қишлоқона ва тор: бу ерда барча одамлар бир-бирларини яхши билишади. Масалан, Йокнапатофанинг ўн беш мингдан кўпроқ аҳолисининг У.Фолкнер асарларида тасвирланган 600 киши номма-ном атаб чиқилган. Бунда ёзувчи Бальзак томонидан кашф этилган адабий усулдан фойдаланган: унинг қаҳрамонлари бир романдан иккинчисига ўтар экан, яхлит дунё тасаввурини туғдиради. Яна бир тасаввур — вақт оқимидир.

Адиб асарларида тилга олинган воқеаларни саналар бўйича тартиблаштирилса, тахминан бир юз эллик йиллик давр — Миссисипида дастлабки оқ танли кўчманчилар пайдо бўлган вақтдан бошланадиган улкан кўп жилдли эпопея гавдаланади. Уларда инсоннинг ёввойи табиат билан кураши, табиатнинг чекиниши ва ҳалок бўлиши, Фуқаролар уруши ва қулчиликнинг барҳам топиши, қашшоқ ижарачиларнинг тақдири, «янги кишилар»нинг Американинг ичкарасига ҳужуми, шафқатсиз ирқий муносабатлар акс эттирилган. Шунинг учун У.Фолкнернинг ўзи моҳият жиҳатидан бутун умри давомида «битта тарихни — ўзи ва дунё тўғрисидаги таърифни» ёзганлигини уқтирган.

Ёзувчи шундай деганди: «Менда кенг кўламли тарихий манзараларни яратиш нияти бўлмаган, шунчаки қўл остимда бўлган мақбул асбоблардан фойдаландим. Ўзим яхши билган нарсадан, яъни туғилган ва ҳаётим—

нинг катта қисми ўтган жойдан фойдаландим. Бу худди дурадгор иш тутганидек — у панжара ясайдиган бўлса, ёнида ётган болғачадан фойдаланади».

Уильям Фолкнер Ш.Андерсоннинг маслаҳатига қулоқ тутиб, насрда ижод қила бошлаган ва «Аскар мукофоти» («Soldier's Pay», 1925) романини ёзишга киришган. Мазкур асар империалистик урушга очиқ-равшан қарши қаратилган. Романнинг қаҳрамони — учувчи яраланганидан кейин кўпгина инсоний хусусиятларини йўқотади, унинг вафоти эса инсон шахси сўниши жараёнининг ниҳояси бўлган, холос. Ушбу романда адиб уруш қиёфасидаги қаҳрамонлик ниқобини йиртиб ташлаб, бунинг одамлар учун келтирган мислсиз кулфатларини очиб берган. Бу асарни мутолаа қилар экансан, «ватанпарварлик», «муқаддас қурбонлар», «қаҳрамонлик», «жанговар шуҳрат» каби баландпарвоз сўзлар ялтироқ ўрама бўлиб, унинг ичида эса одатий ўлим яширинганлиги уқилади.

Америкалик ёзувчининг реалистик ижоди жаҳон реалистик адабиёти улкан намоянадаларининг кучли таъсири остида шакланган. У ижодига таъсир кўрсатган ёзувчилар тўғрисидаги саволга жавоб берар экан, шахсан ҳақиқий биринчи америкалик ёзувчи деб эътироф этадиган Марк Твен номини тилга олган. Бошқа америкалик ёзувчилар орасида у Уитмен, К.Сэндберг, Т.Драйзер, Ш.Андерсон, яъни Америка адабиётининг реалистик, миллий, демократик вакилларини ажратиб кўрсатган. У ўз устозлари орасида Сервантес, Шекспир, Диккенс, Бальзак, Флобер номларини тилга олган. Бу рўйхатда рус ёзувчилари — Толстой, Достоевский, Гоголь алоҳида ўрин тутди. У.Фолкнерга Ф.Достоевский энг кучли таъсир кўрсатган. «У ўз маҳорати бўйича, — деган эди ёзувчи, — инсоннинг ички дунёсига кириш кучи бўйича, қайғуришнинг чуқурлиги бўйича ҳар бир ёзувчи тенглашишни хоҳлаганларидан бири бўлган».

1927 йилда адибнинг Нью-Орлеандаги зодагонлар фарзандларининг «шоҳона турмуши» танқид остига

олинган «Чивинлар» («Mosquitoes») романи нашр этилган. Бу асар қаҳрамонларидан бирининг прототиби Ш.Андерсон бўлганлиги билан қизиқарлидир. Бу ўринда ёзувчи ўша пайтда у билан барча алоқаларини узганлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

У.Фолкнернинг Йокнапатофа ва Жефферсон тарихи билан боғлиқ 15 туркум романининг биринчиси — «Сарторис» («Sartoris», 1929) дан бошланган. Ушбу асарда ёзувчи бутун ижодини бағишлаган ижтимоий ва ахлоқий муаммолар у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. Уни ижодкор сифатида, энг аввало, инсоннинг жамият билан ўзаро муносабатлари қизиқтирган. Бу У.Фолкнер таърифича: «... инсон ўзи билан ҳам, ўз биродари билан ҳам, ўз вақти билан, ўзи яшайдиган жой билан ҳам низода». Уни инсоннинг руҳий ҳолатлари, қаҳрамон эга бўлган ёки эга бўлиши керак бўлган ахлоқий қадриятлар қизиқтирган.

Адиб ижодий меросида энг новаторча ҳисобланган «Шовқин ва қаҳр» («The Sound and the Fury», 1929) тажриба романи ёзувчини машҳур қилган. Танқидчилар яқдиллик билан бу асарни фожиали мавзу — «Еврипидни ёдга олишга мажбур қиладиган» «буюк китоб» деб баҳолашган.

«Шовқин ва қаҳр» романи номини ёзувчи Шекспирнинг «Макбет» асари қаҳрамонининг борлиқнинг маънисизлиги тўғрисидаги қуйидаги машҳур монологидан олган: «Ҳаёт — бу телба томонидан ҳикоя қилинган, шовқин ва қаҳрга тўла, ҳеч ким томонидан пайқалмаган тарихдир» («Макбет», V кўриниш, 5-саҳна).

Ушбу романда Америка Жанубининг «оилавий драма» насри учун анъанавий бўлган реализмини У.Фолкнернинг беҳисоб новаторча услубий топилмалари бе-заган. Улардан энг муҳими — инглиз тилида битилган адабиётда амалда Шекспирнинг «Қирол Лир»идан кейин биринчи марта «онг оқими» усулини ишлатишдир. Моҳият жиҳатидан «Шовқин ва қаҳр» асосини ташкил этган жиноят ва жазо, эҳтирослар У.Фолкнер да-

ҳоси билан адабиётда йўл қўйиш мумкин бўлган чегаралар кенгайтирилиб, роман ноёб асар даражасига кўтарилган.

Ушбу романида У.Фолкнер ҳаётга тўрт хусусий субъектив нуқтаи назарни баён этган ва асарнинг якунловчи қисмида ака-ука Компсонлар ички монологларини ҳаётдаги реал воқелик билан таққослаб якун чиқарган. Моҳият жиҳатидан ёзувчи бир воқеани тўрт марта ҳикоя қилган, лекин уларни охиригача етказмаган. Бу билан у ушбу воқеани ҳақиқий воқеликнинг, асар қаҳрамони онги оқимининг бир қисми қилмоқчи бўлган. Китобхон бу дунёни ичидан ҳис қилиши учун ана шу воқеликка, онг оқимига шўнғиши лозим бўлган. Бу романга ўзига хос ноёб хусусият бахш этган.

Жан-Поль Сартр мазкур романга қизиқ баҳо берган. У асар муаллифи вақт кечишида тўхтатилган ҳаракатга ўхшаш нарса яратмоқчи эканлигини кўрсатган: «У.Фолкнерда тараққиёт, келажакдан келиши мумкин бўлган бирон нарса ҳеч қачон бўлмайди. Ҳозир содир бўлаётган нарсалар биз кутаётган келажакдаги воқеаларни қамраб олмайди... ҳеч нарса рўй бермайди, ҳамма нарса бўлиб ўтган. Бу бизга асар қаҳрамонларидан бирининг «Мен йўқман. Мен бўлганман» — ғалати формуласини тушуниш имкониятини беради».

Ж.П.Сартр У.Фолкнер қаҳрамонини самолётнинг ҳаво бўшлиғига қулашига ўхшатади: «Ҳар бир нуқтада қаҳрамон онги ўтмишга қулайди ва яна йиқилиш учун тагин ўрнидан туради. Ҳозирги вақт мавжуд эмас, у бўлмоқда. Ҳамма нарса бўлган...»

Адиб бу услубдан кейинги — «Мен ўлаётган вақт» («As I Lay Dying», 1930) романида ҳам фойдаланган. Ушбу асар ҳам ноёбдир. 59 та ички монологдан таркиб топган китобда Америка Жанубидаги камбағал Бандрен оиласининг Жефферсондаги қабристонга Бандрен хоним жасадини олиб бориш билан боғлиқ саргузаштлар ҳақида ҳикоя қилинган. Романда муаллиф сўзи умуман учрамайди, асарнинг 14 қаҳрамони, асосан Банд-

ренларнинг, уларнинг ўзларидек камбағал қўшниларининг баъзан узундан-узоқ, айрим ҳолларда лўнда, атиги бир-икки жумлага жо бўлган монологларидан иборат. Асарда вақт ўзининг табиий ҳаракатдалигига, ҳатто воқеалар маркази — марҳуманинг монологи мавжудлигига қарамасдан, матндаги аралаш-қуралашлик яққол кўзга ташланган. Бироқ У.Фолкнерни инсон нутқини табиийлигича ифода қилишдек жўн вазифа қизиқтирмайди. Бундай хусусий, тасодифий тасаввурлар, ўткинчи нигоҳлар ва жўнгина жумлалардан мураккаб яхлитлик гавдалантирилган.

«**Зиёратгоҳ**» («Sanctuary», 1931) романида шафқатсиз ва қалбсиз одам — Катта кўзли гангстер тасвирланган. «Лекин, — деганди У.Фолкнер бу ҳақда, — у мен учун яна бир йўқотилган инсоний мавжудотдир. У ҳозирги давр жамиятида тасодифан ёвузлик рамзига айланган, лекин мен ғоялар, рамзлар тўғрисида эмас, балки одамлар ҳақида ёзаман».

«**Зиёратгоҳ**» — америкалик савдо корчалонининг нақадар тубанликка юз тутганлигини ўз кўзи билан кўрган инсон қайғусининг ўзига хос нидосидир. Шу билан бирга, ёзувчи «ҳаётдаги салбий ҳодисаларни фақат уларга барҳам бериш учунгина тасвирлаш керак», деб таъкидлаганини ёддан чиқармаслик лозим. Шу маънода ушбу роман америкача миллий турмуш тарзига хос бўлган белгиларни мужассамлаштирган ўзига хос америкача «**Жиноят ва жазо**»дир. Шунинг учун **Андрей Мальро «Зиёратгоҳ»** — бу «саргузашт сюжетига эга бўлган юнон фожиаси» деган.

У.Фолкнернинг бадиий жиҳатдан энг мукамал асарларидан бири — «**Август ёғдуси**» («Light in August», 1932) романи ҳисобланади. Ушбу асарда хавфли, ҳамма нарсани вайронага айлантирадиган эҳтирослар жўш уради, ирқчилик ва шафқатсизлик ҳукм суради, муҳаббат ва ғазаб антик давр кўламлари даражасига етади. Бош қаҳрамон Жо Кристмасга уюштирилган ваҳшийларча «ов»га ашаддий ирқчи Перси Грим раҳбарлик қилади.

Муаллифнинг изоҳига кўра, у — фашист: «у оқ танлиларни қутқарар экан, Кристмасни ўлдиради. Мен уни 1931 йилда ўйлаб топганман. Гитлер газеталарда пайдо бўлгунга қадар нацистларни ундан ҳам илгарироқ яратганимни англамасдим».

Ёзувчи «Авессалом, Авессалом!» («Absalom, Absalom», 1932) романида Америка Жанубининг «шонли» ўтмиши ҳақидаги афсоналарни жуда чуқур, шафқатсиз ва бадий жиҳатдан ниҳоятда ишонарли тадқиқ этган.

У.Фолкнернинг шундан кейинги — «Енгилмаганлар» («The Unvanquished», 1938) романи фуқаролар уруши воқеаларига бағишланган бўлиб, унда бош қаҳрамон сифатида яна полковник Жон Сарторис тасвирланган.

Адибнинг ушбу самарали ижод даврида «Ёввойи пальмалар» («It I Forget Three Jerusalem», «The Wild Palms/Old man», 1939) дилогияси ҳамда олти қиссадан иборат «Туш, Моисей» («Go Down, Moses», 1942) романи ҳам битилган. Агар «Ёввойи пальмалар» романида муҳаббат тарихи тилга олинган бўлса, «Туш, Моисей» — етти ўзаро боғлиқ ҳикоядан иборат тўпламдир. Уни кўпинча роман деб аташади. У.Фолкнер ўзининг «Ёввойи пальмалар» романидаги кўп такрорлайдиган «Мен қайғу билан ҳеч нарса ўртасида танлов қилар эканман, қайғуни танлайман» жумласида Америка энг йирик ёзувчиси ҳаётининг формуласи мужассамлашган, деб айгиш мумкин.

Ушбу йилларда ёзувчи вақтининг асосий қисмини Голливудда ўтказган. Тирикчилик учун пул топиш мақсадида у «Метро — Голдвин — Мейер» компанияси учун сценарийлар ёзган. У.Фолкнер «Шуҳрат сари йўл» («The Road to Glory», 1936), «Гунга Дин» («Gunga Din», 1939), «Эга бўлмоқ ва эга бўлмаслик» («The Have and Have not», 1945), «Мангу уйқу» («The Big Sleep», 1946) каби машҳур фильмларнинг сценарийларини битган.

АҚШда Тинч океани соҳилининг Лос-Анжелес яқинида қад ростлаган Голливуд нима эканлигини ҳамма билади. Бу харитадаги кичик шаҳарчагина эмас,

балки миллий ривоятнинг таркибий қисмидир. Голливуд чексиз имкониятлар, мислсиз муваффақиятлар, яшин тезлигидаги шуҳрат рамзидир. Аммо У.Фолкнер Голливуд учун «бегона» эди. Бу ердаги муҳитдан, уйини соғинишдан азоб чеккан У.Фолкнер сценарийлар ёзишдан бўш вақтини кўпинча майхоналарда ўтказган, шу сабабли алкоғолизмдан даволанишига ҳам тўғри келган.

1942 йилда У.Фолкнер энг машҳур, жаҳон адабиёти хазинасини бойитган «Айиқ» («The Bear») қиссасини ёзган.

...Ҳар йилнинг ноябрь ойида бир гуруҳ эркаклар ўрмон хўжайини ҳисобланган афсонавий қари айиқ овига йўл олади. Рўй бераётган воқеалар ўспирин нигоҳи билан тасвирланади, унинг табиат билан тил топишга ҳаракат қилиши, ўрмон билан яккама-якка учрашишига тайёргарлик кўришининг бетакрор лавҳалари гавдаланади. Бундай учрашувда Ўрмон элчиси — ўша қари айиқ бўлади.

Ушбу қисса У.Фолкнернинг услуби ва фалсафий тамойилларини яққол ифода этган. Асарда асосий ўринни одамлар, ёввойи ҳайвонлар эмас, балки Ўрмон эгаллайди. У — Бош қаҳрамон, барча ҳақиқат ва абадийликнинг Одам Атосидир.

У.Фолкнер бизни гўё ўрмон ичкарисига чорлаётгандек туюлади. Китобхон овчилар одимларини, изқувар итларнинг ҳуришини, туёқлар овозини эшитади, улар босган издан отилаётган тупроқни кўради. Қари Бен эса ўлгандан сўнг ҳам тирик афсонадир. Бу булок айиқнинг ўлиши ҳам кутилган, ҳам тасодифийдир. Лекин бу жуда сокин, тинч, ўз соати ва ўз муддатида рўй берди. Афсона эса ўлмаган, балки худди поезд тонгининг оқиш булути орасида узоқлашаётгандек шунчаки нарироққа сурилган.

Асардан табиат билан баҳслашма, уни бўйсундиришга уринма деган нақл анланади. Овчилар бунга ҳаракат қилишмаган. Ўрмон ва унинг фарзандлари қисса қаҳра-

мони Айкни инсон сифатида вояга етказди. Ҳолбуки, китобхон бу қаҳрамон тўғрисида кўп нарса билмайди: унинг алоҳида қизиқишлари, ўйлари, мойилликларидан хабардор эмас. Аслида бунинг кераги ҳам йўқ. Айзек қалбининг асосий қисмини Ўрмон эгаллаганининг ўзи кифоя. Асардаги Сэм Фазерс, Йўлбарс ёки Қари Бен — буларнинг ҳаммаси ўз ўйинини олиб бораётган Ўрмоннинг бир қисмидир. Кимлардир ов қилади — сен қочасан. Буларнинг ҳаммаси рисоладагидек, шу ўйин доирасида, ҳаёт доирасидаги ҳаётдир. Тасвирланган милтиқ, итлар, хачир, отлар ўз ҳолича, ҳеч ким ҳеч кимга ўз-ўзидан тегмайди, улар ҳатто қадрдонлардек бирга яшайди.

«Айиқ»да инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатларидаги руҳий ҳолати очиб берилган, она табиатнинг замонавий механизациялашган цивилизация босими остида қандай ҳалок бўлаётганлиги чуқур изтироб билан тасвирланган.

«Бу асар рамзийдир, — деган эди У.Фолкнер. — Бу фақат бола тўғрисидагина эмас, балки замин, дунё билан баҳслашиш учун вояга етадиган ҳар бир инсон мавжудоти ҳақидаги воқеадир. Айиқ ваҳшийлик тимсоли эмас, балки қариш жараёнидир... Бола бу айиқдан айиқлар тўғрисида эмас, балки дунё, инсон, матонат, раҳмдиллик, масъулият ҳақидаги нарсаларни билиб олади».

Адиб «Майитни булғаш» («Intender in the Dust», 1948) романида ирқий муносабатлар муаммоси тўғрисида ўзининг аниқ ва етук фикрини билдирган.

У.Фолкнерга «Ҳозирги давр Америка романини ривожлантиришга салмоқли ва бадиий жиҳатдан ноёб ҳисса қўшганлиги учун» 1949 йилда Нобель мукофоти берилган.

Ёзувчи ўзига бу юксак мукофот берилиши маросимида сўзлаган нутқида инсоният муаммолари ҳамда ижодкорнинг бурчи ва масъулияти тўғрисида шундай деган: «Ядровий йўқ қилиш хавфи олдида бугун асар-

лар битаётган ёзувчилар ёш эркак ёки ёш аёл муҳаббати муаммоларини, изтиробли қалбларни ёддан чиқарди. Мен инсоннинг ҳалокатга учраши тўғрисидаги фикрни рад этаман. Инсон фақат матонатли бўлганлиги учун мангу барҳаёт бўлишини айтиш осон; энг сўнгги қизғиш ва ўлаётган оқшом шуъларарида ёлғиз қад ростлаб турган, энди керак бўлмаган охирги баландликда ҳам яна бир лаънат эшитилади — ҳатто яна бир тебраниш — унинг ожиз ўзгармас овози тебраниши қолади. Мен инсон йўқ бўлиб кетишига ишонишдан воз кечаман... Мен одам фақат ҳамма уқубатларга чидабгина қолмасдан, балки ғалаба қозонишига ишонаман... Бу ҳақда ёзиш ёзувчининг, шоирнинг бурчидир. Инсоннинг руҳини кўтариб, унинг ёдига матонат, шон-шараф, ғурур, ачиниш, раҳмдиллик, қурбонлар — ўтмишда унинг шуҳрати бўлган ҳамма нарсаларни ёдига солиб, руҳини кўтариш — ёзувчининг фахрий вазифасидир. Шоирнинг сўзи инсон ишларининг шунчаки қорозга туширилган ёзувлари бўлмаслиги керак — у инсонга курашиш ва ғалаба қозониш учун ёрдам берадиган мустаҳкам таянч бўлиши зарур... Инсон фақат инсоният овози ҳеч қачон ўчмаслиги учун эмас, балки инсон ўз характери, қалби бўйича қайғуриш, қурбонликка тайёрлиги ва матонатлиги учун мангу барҳаётдир».

У. Фолкнерга Нобель мукофотининг берилиши хусусида зиддиятли фикрлар билдирилган. «Уни реакционер деб аташади, — деди ўз нутқида Швеция академиясининг аъзоси Густаф Хельстрём У.Фолкнернинг Америка Жанубидаги нафрат ва зўравонлик мавзуларига ҳаддан ташқари қизиқишини назарда тутган ҳолда. — Агар шундай бўлган ҳолда ҳам У.Фолкнернинг нафрати айбдорлик ҳисси билан мутаносиблашади. Унингдек адолат ва инсонпарварлик ҳиссига эга бўлган ёзувчи учун нафрат ётдир. Шунинг учун ҳам унинг Йокнапатофаси универсалдир».

У.Фолкнер узоқ вақт давомида адабиётда «Америка орзуси»ни тасвирлар экан, руҳ оқсуякларининг қатор авлодлари — Сарторислар, Компсонлар, Маккалемларни гавдалантирди. Кейинчалик ёзувчи бундай зодагон уруғлар ва оилаларнинг тушкунлигини кўрсатган. Улар ўрнини принципсиз Флем Сноупс эгаллаган. Сноупслар оиласи тўғрисидаги трилогиянинг биринчиси — «Қишлоқча» 1940 йилда пайдо бўлган, кейин «Шаҳар» («The Town», 1957), «Иморат» («The Mansion», 1959) ёзилган.

Фурурсиз ва виждонсиз, принципсиз ва эътиқодсиз, инсоний ҳиссиётларсиз ва ожизликни билмайдиган, айёр, удабурон, ўзини ўраб турган дунёда пулдан бошқа ҳеч нарса қадрланмаслигини аниқ тушунадиган Флем Сноупс У.Фолкнернинг бошқа қаҳрамонларидан фарқли равишда, инсоний қадриятлар ўрнини чайқовчилик ва совуқ ҳисоб-китоб алмаштирган замонавий Америка жамияти учун энг мослашган шахс бўлиб чиқади. Шунга қарамасдан, Ф.Сноупснинг жамиятда мавқеи ортиб боришига анъанавий қадриятларни ҳимоя қиладиган маҳаллий кексаларнинг авлодлари бўлган ўртаҳол буржуйлар галабаси чек қўяди.

У.Фолкнер Пулитцер мукофотига сазовор бўлган сўнгги «Ўғрилар» («The Reivers», 1962) романи нашр этилгандан бироз кейин отда сайр қилиб юрганда йиқилиб тушади. Шундан уч ҳафта ўтгач, 1962 йил 6 июлда у Миссисипи штатининг Байхелиадаги санаториясида вафот қилган.

У.Фолкнер сал бўлмаса, модернчи адабиётчилар қаторидан ўрин оларди, лекин унинг ижодида анъанавийлик устун турган.

Бу ёзувчига Америка адабий заминига Европанинг ўрта асрлар сагасини олиб кирган ижодкор сифатида баҳо беришади. Унинг ижодига буюк америкаликлар — Эдгар По ўзининг даҳшатли манзараларини моҳирона тасвирлаши ва Марк Твен юмори билан катта таъсир кўрсатган.

У.Фолкнер ижодининг энг ўзига хос ва буюк белгилари сифатида инсоний эҳтирослар, турмушнинг «шовқини ва қаҳри»ни кўрсатишади. У тарихни, энг аввало, Америка Жануби тарихини ёритишга жуда ўзига хос тарзда ёндошган. Шу билан бирга, ёзувчи одатий воқелиқдан ҳаммабоп умуминсоний ҳаёт моделларини яратиш юксак маҳоратига эга бўлган.

Биринчи жаҳон уруши У.Фолкнерни сал бўлмаса «йўқотилган авлод» вакили қилиб қўйган. Унинг илк асарларида бевосита уруш қаҳрамонлар эҳтиросларини уйғотган.

Зодагон Сарторислар уруфининг икки вакили — ака-ука Жон ва Баярд урушга кўнгиллилар сифатида йўл олишади, учувчи бўлишади. Жон ҳаво жангида ҳалок бўлади. Тирик қолган Баярд акасининг ҳалок бўлишида ўзини айбдор ҳис этади ва қадрдон шаҳрига қайтиб келгач, фақат ўзининг ўлимини тезлаштириш билан шуғулланаётганга ўхшайди. Унинг автомобилни учириб ҳайдаши шаҳарликларни ваҳимага солган. Фақат бобоси, қария Баярд гўё неварасининг бундай жинниликларини рағбатлантираётгандек бўлади, ўзи ҳам бундай автомобиль пойгаларида иштирок этади. Авваллари кекса Баярд автомобилни тан олмаган ва банкдаги ишига отда борган. Энди эса худди автомобиль жонига текканидек, неварасининг машинасида вафот этади.

Кенжа Баярд уйдан қочиб кетади, яна самолётларни синаш билан шуғулланади, осмонга бузуқ самолётда кўтарилиб, ҳалокатга учрайди.

Сарторисларнинг бундай телбаликларидан, айниқса, аёллар жафо чеккан. Аммо улардан бири — Женни хола ўтган даврлар, Сарторисларнинг фуқаролар уруши йилларидаги жасоратларини эъзоз билан ёдга олади. Баярнинг беваси ўғил кўрганда эса унга ҳам Баярд деб ном беришади.

У.Фолкнер адабиётда «Америка орзуси»ни тасвирлашда Жануб тарихи ва анъаналарига, руҳ зодагонлари — Сарторис, Компсон, Маккалемлар авлодлари етишиб

чиққан алоҳида патриархал муҳитга таянади. Кейинчалик ёзувчи «Қишлоқча» ва бошқа романларида Америка Жануби инқирозини сноупсизм — очкўзлик, эътиқодсизлик, ўч олишга интилиш билан боғлаган.

Ёзувчи худди фуқаролар уруши ҳамда Шимол ва Жануб ўртасида ажралиш юз берган тарих билан боғлиқ Америка тарихига ўз даъволарини билдиради. Бироқ унинг адиб сифатидаги қарашлари тарихий ва ижтимоий чизмаларга қараганда анчагина кенгроқдир. Унинг ижоди ўзининг серқирралиги билан ҳайратга солади.

У.Фолкнернинг энг оддий, «шаффоф» ва, эҳтимол, бадий жиҳатдан мукамал асари — «Август ёғдуси» романи ҳисобланади. Бу ҳомиладор етим қиз Линанинг уни қармоғига илинтирган эркакни қидириб, бу кимсани Жефферсонда топганлиги тўғрисида эҳтиросли ва шафқатсиз ҳикоядир.

У.Фолкнернинг бошқа романлари шу қадар мураккабки, уларда ҳикоя қилинган воқеаларнинг туб моҳиятига етиш учун махсус иловалар — саналар жадваллари, сулолалар ва ҳоказолар талаб этилади. Унинг «Шовқин ва қаҳр» романи худди шундайдир. Унда ёзувчи асардаги тўрт қаҳрамонга мансуб тўрт «онг оқими»ни фоят новаторлик билан ифода этган. Айниқса, ўттиз уч ёшли, лекин уч яшар боладек фикр юритадиган телбасимон Бенжининг ички монологи китобхонларда катта таассурот қолдиради.

Ёзувчининг насрга энг машҳур «илова»си — Йокнапатофа округининг харитасидир. АҚШнинг жўғрофий харитасида бундай ҳудуд мавжуд эмас. У.Фолкнер уни ўзи ўйлаб топган, «почта маркаси катталиги»даги бу маконга аҳолини жойлаштирган. Яъни бу Миссисипи штатидаги Йокнапатофа округи бўлиб, пойтахти — Жефферсон. Округнинг майдони, Фолкнер харитада ўз қўли билан ёзиб қўйганидек, 2400 квадрат милни ташкил этади. Аҳолиси — 15611 киши, асосан савдогарлар, ҳунармандлар, адвокатлар, фермерлар, ўрмон кесувчилар, қора танлилардан иборат. Ёзувчи Йокнапа-

тофада яшайдиган ҳар бир кишини шахсан танийди, уларнинг ҳар бири тўғрисида қисқа ёки узоқ ҳикоя қилиб бериши мумкин. Шунинг учун унинг тасаввурда яратилган Йокнапатофа асосий асарларида воқеалар рўй берадиган жойдир.

У.Фолкнернинг ижодий даҳолиги фақат тасаввурининг кучи, эҳтиросларни баён этишдаги маҳоратидагина эмас, балки унинг асарлари фолкнерча инсонпарварлик ғояси билан суғорилганидир. Бу — айрим одамлар, умуман бутун цивилизация даврида йўл қўйилган хатолар ва гуноҳларга қарамасдан, инсонларга муҳаббат, инсониятга ишончдир. У.Фолкнер ўзига Нобель мукофоти топширилишининг тантанали маросимида сўзлаган нутқида худди шу ҳақда гапирган.

Шуниси ажабланарлики, бу адибнинг ватани — АҚШда У.Фолкнернинг машҳурлиги, асарларига бўлган қизиқиш Европадаги каби эмас эди. Унга тақлид қилувчилар эса Америкада ҳам, Европада ҳам у қадар кўп бўлмаган. Эҳтимол, бу айрим йўналишларда У.Фолкнердан устун бўлиш — тасаввур қилиб бўлмайдиган иш эканлиги билан изоҳланади.

У Фолкнернинг адабий шуҳрати вафотидан сўнг ҳам муттасил ортиб бормоқда. Майкл Миллгиттнинг таърифича «унинг китобларидаги антиқа композициялар ва образлар моделларини таҳлил қилган танқидчилар услубнинг пухта ўйланганлиги роман материаллари билан, уларнинг маънавий ва ҳиссий сабаблари билан узвий боғлиқ деган хулосага келадилар».

«У.Фолкнер Миссисипининг сарҳадсиз маданий саҳросида ёлғизликда ишлаб, — деб ёзган америкалик ёзувчи ва танқидчи **Жон Олдриж**, — ўз ақли учун воҳа ва ўз ижоди учун боғ ярата олди. Ёзувчи бу боғни шу қадар меҳр билан парвариш қилдики, у бутунги кунда ҳам бутун инсоният дунёсидаги мамнун одамлар тасаввурини озиклантиришни давом эттирмоқда».

У.Фолкнернинг бутун ижоди, энг яхши романлари ва ҳикоялари китобхонни ҳаётий ҳақиқат кўзига тик

қарашга ўргатади, энг юксак инсонпарварлик, маънавий тамойилларга жавоб беради. Адиб ёзувчининг бурчини «инсон қалбини мустаҳкамлаб, унинг ёдига инсоннинг адабий шуҳратини ташкил этадиган мардлик, умид, ғурур, раҳмдиллик, фидойиликни солиб, инсонлигини сақлаб қолишга ёрдам бериш»да деб билган.

*А.Х.САИДОВ,
профессор*

АЙИҚ

*Ўзбекистон Республикасига хиз-
мат кўрсатган журналист Эркин
Эрназаров таржимаси*

I

Энди ит ҳам, одам ҳам айиқдек эди. Йиртқичлар — Қари Бенни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, иккита, одамлар ҳам — томирларида индеецлар, бироқ Сэмдагидек қабила бошлиқлариники каби бўлмаган қони оқаётган Бун Хоггенбекни қўшиб ҳисоблаганда, иккита эди, фақат Сэм Фазерс, Қари Бен ва Шер лақабли насли чатишган ит бенуқсон ва беиллат эди.

Бола ўн олти ёшда эди. Етти йилки у катталар билан овга борарди. Етти йилки ғоят мароқли суҳбатга қулоқ тутарди. Гурунг сокин, савдогарлар қалъаларидан ҳам кўҳнароқ туюлар ва аҳамиятли кечарди. Даврада ўрмоннинг бир қисмига эгалик қиламан деган ожиз фикрда (майор де Спейн Сатпендан сотиб олган бир парча жой неча асрли ўрмонларга тенглаша олармиди, қария Томас Сатпен ёки ҳатто унга бу бир парча жойни сотган Чикесо қабиласи йўлбошчиси Иккемотубба қадимий ўрмонлар билан баҳслаша олармиди, ҳолбуки буларнинг учаласи ҳам ўрмон олди-сотди моли бўла олмаслигини билишарди) битимга имзо чеккан оқ танли плантация соҳиби, ундан бу сохта эгалик қилиш ҳуқуқини сотиб олган, бешафқат, нияти бузуқ ҳинду бўлса ҳам гап ўрмонга бориб тақаларди. Суҳбат одамлар: оқ, қора ёки қизил танлилар ҳақида эмас, балки матонатли ва сабрли, бардошли ва иродали, ўрмон чорлаган, ўз бағридан жой топиб берган аъло, тенги топилмайдиган, қадимий ва қатъий қоидалари раҳм-шафқатни тан олмайдиган овчилар, олишишлар, мурасиз ўтадиган ўйинлар, итлар, айиқлар, буғулар хусусида бўларди. Гурунгни бирон нарса билан таққослаб

бўлмасди: у овдан эсдалик сифатида терилар ва шохлар, филофланган милтиқлар осиклик шаҳар уйларидаги хоналарда ёки плантация идораларида эмас, балки ҳали гўшти совумаган ўлжа илиб қўйилган уйчада, ўтин ёнаётган ўчоқ атрофида кечарди. Овчилар уйча ва ўчоқ бўлмаса, брезент чодирлар ёнида, бурқсираб ёнаётган гулхан атрофида чордана қуриб, бамайлихотир овга якун ясашарди. Даврада, албатта, май бўларди, болага шишадаги қўнғиртус ичкилик барча матонат, ақл, чапдаслик ва уқувнинг энг тотли ва ёрқин лаҳзаларини қориштиргандек туюларди, у овчилар оқизган қонни эмас, балки бу шаробдан тотиб кўришга чорлаётгандек бўларди. Бу ичкилик гўё жиловсиз ва боқий руҳ шарбати эди, овчилар уни мажусийларнинг пасткаш ва беҳуда умидларидан фарқли ўлароқ абжирлик, кучлик ва чаққонлик фазилатлари шарафига қултумлаб, итоаткорона ичишарди. Ҳамма нарса ўша ичкилик — вискидан бошланди, табиийки, бошқача бўлиши мумкин эмасди — декабрнинг ўша тонгида болага шундай туюлганди.

Кейинчалик бола бу анча олдинроқ бошланганлигини уқди. Ҳа, бу ёши илк бор иккита рақамда ёзилдиган бўлган ва амакиваччаси Маккаслин унинг сабри ва чидами етса, ўрмондан овчи мансаби ва унвонини хизмат кўрсатиб қўлга киритиш навбати келганлигини айтган, уни ўзи билан биринчи марта лагерга, ўрмон хилватига олиб келган кунда бошланганди. У ҳали ўз кўзи билан кўрмаган, товони қопқон билан мажақланган, одам сингари ўз номига эга қари айиқни гўё меросдек қабул қилиб олди. Қари айиқнинг шухрати атрофдаги ўнлаб миля¹ га ёйилган, вайрон ва шип-шийдон қилинган омборлар, ўрмонга судраб кетилиб, паққос туширилган чўчқа болалари, чўчқалар, бузоқлар, ҳар томонга қўйилган тузоқлар ва қопқонлар, тилка-

¹ *Милья* — масофа бирлиги, 1,852 километрга тенг (*таржимон изоҳлари*).

пора қилинган итлар, деярли рўбарўдан узилган, унга эса атиги болакайнинг найчасидан пуфлаб отилган нўхотдек таъсир қилган питра ва ҳатто ўқлар хусусида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган қисса узундан-узоқ эди; паҳмоқ паҳлавон бу мажақлаш ва босқинчилик йўлидан бола дунёга келишидан анча илгари ҳамма нарсани янчиб бораётганди, аниқроғи шафқатсиз муқаррарлик билан локомотивдек бостириб кетаётганди. Айиқ кўздан бери боланинг хаёлини эгаллаганди. Бола ҳали болта тегмаган, айиқ икки бармоқли изи муҳрини қолдирадиган хилватда бирор марта бўлмаганди; аммо паҳмоқ, баҳайбат, йиртқичсифат эмас, балки кўзлари улкан, қон-талаш айиқ тушларида гавдаланар, гўё тепасида турарди: у ўзи гиж-гижлатадиган итлар, уни қувиб етиш учун едириладиган отлар, овчилар ва ўзига қарата отиладиган ўқлар учун баҳайбат, уни бағрига олган хилват учун ҳам улкан кўринарди. Бола ҳали туйғуси ақли бовар қилишга ожиз нарсани тасаввур қилаётгандек бўларди: йўқ қилинишга ҳукм қилинган хилват — унинг хилват эканлигининг ўзидан даҳшатга тушадиган одамлар омончлари ва болталари билан бетўхтов чеккаларини қиртишлардилар; ўрмонда тасодифан пайдо бўлган ваҳшийдек изғиб юрган эмас, бас келиб, хонакилаштириб бўлмайдиган, ўтмиш ва ўлик вақт алмисоқидек, кўҳна ибтидоий ҳаётнинг рамзи, қотишмаси, энг юксак чўққисидек ўз номига сазовор қари айиқ атрофида эса мудраётган фил панжаси ёнидаги миттилар — сон-саноксиз одамлар қутурган ҳолда жирканч ва қўрқувда болталарини силкитардилар; қари айиқ тизгинлаб бўлмайдиган ва сўққабошдек, бева, фарзандсиз ва ўлим ҳукми ўтмайдигандек, маликасини йўқотган ва ўз болаларидан узоқроқ яшаётган қария Приам²дек кўринарди.

²Приам — кўҳна юнон ривоятларининг қаҳрамони, Троянинг олтинчи, сўнги подшоси, беҳисоб фарзандларга эгалиги билан машҳур.

Ўшанда бола ов учун ёшлик қиларди, уч йил, кейин икки, сўнг бир йил кутиш қолганди, у ҳар ноябрда Катта Пастликка, катта ўрмонга итлар, тўшаклар, милтиқлар, амакиваччаси Маккаслини ва Теннин Жимни (Теннин Жим — собиқ қул, негр Тенниннинг ўғли; кўпинча қул номига фамилияси ўрнига «Теннин» ва шу кабиларни қўшиб қўйишарди), ва Сэм лагерга умрбод кўчиб ўтмагунча Сэм Фазерсни олиб кетаётган извошни нигоҳи билан кузатиб қоларди. Болага улар буғуларни ва айиқларни ўлжа олиш, ов қилиш учун эмас, балки ўлдиришни мўлжаллашмаган қари айиқ билан ҳар йилги учрашувга кетаётганларидек туюларди. Икки ҳафтадан кейин улар ўлжаларсиз, териларсиз қайтиб келарди. У ўлжаларга умидвор эмасди ҳам. Лекин бу сафар извошда бошқа калалар ва терилар орасида қари айиқ ҳам бўлишидан хавфсирарди. У ҳатто ўзига «мана, уч йил, икки йил ўтади, ўзи ҳам овга йўл олади, ва, эҳтимол, унинг милтиғи бошқаларга қараганда мўлжални аниқроқ олади», деб ҳам айтмасди. У ўрмонда овчи бўлишга муносиблигини тасдиқлагач, панжасиз изортидан боришга изн олиши ва ҳатто ўшанда ҳам ноябрнинг икки ҳафтаси давомида у амакиваччаси, майор де Спейн, генерал Компсон, Уолтер Юэлл, Бун каби, айиққа бас келишга дов бермайдиган итлар каби, ҳатто унинг қонини оқизишга ярамайдиган питра ва милтиқлар каби — атиги боқий ва қаҳрли қари айиқ шарафига ҳар йилги анъанавий байрамнинг оддий иштирокчиси бўлишни орзуларди.

Ниҳоят унинг куни келди. У майор де Спейн, генерал Компсон ва амакиваччаси билан бирга жой олган извошда ноябрнинг шивалаб ёғаётган музли ёмғирининг пардасидан ўрмонни кўрди; кейинчалик ўрмон ҳаммиша ноябрдагидек хотирланар, ўлакса палланинг хира томчилари узра баланд ҳадсиз девордек саф тортган, қовоғини уйган хилват дарахтлар тасвири гавдаланар ва извошда ўтирган жойида қаерда, қайси жойда ичкарига кириш мумкинлигини фарқлай олмасди, ҳолбуки,

уларни Сэм Фазерс извоши билан кутаётганлигини биларди — улар эса ҳамон ўрмонга туташ, унинг мудроқ биқинидан узиб олинган сўнги ямоқ далалардаги яланғоч, ғужмайган ғўза ва макка поялари ёқалаб боришарди, бепоён кенгликлар манзарасида кулгили даражадаги мўъжаз извош гўё умуман силжимаётгандек туюларди — у худди океаннинг соҳилсиз яйдоқ қўйнидаги қайиқчанинг бир жойда паст-баландга чайқалиб туришига ўхшаб кетарди (бу ўхшатиш анча кейин, кўп йиллар ўтгач, у катта ёшдалигида денгизга борганида пайдо бўлганди).

Сузиб келишди. Сабр билан кутаётган хачирлардан буғ ўрмаларди, извошкаш ўриндиғида жулни ёмғирпўш қилган Сэм ўтирарди. Боланинг шогирдлиги қуёнлар ва бошқа чурвақа жонзотлардан бошланганида ёнида Сэм бўлганди; уни бағрига олган ва шу заҳотиёқ яна сафларини жуфтлаштирган ҳақиқий ўрмонга итоаткор бўлиб қадам қўяётган ҳозирги вақтда ҳам ёнидаги нам, иссиқ, негр иси келиб турган қавилган жул остида эди. Ўрмонзор чекинарди ва сафларини жуфтларди, бу йўл ҳам, сўқмоқ ҳам эмасди, балки извошдан ўн қадам олдинда очилаётган, орқаларида ўн қадамдан кейин ёпилаётган сирпанчиқ ёруғлик эди, шунинг учун улар хачирлар қўшилган извошда кетаётгандек эмасди, балки уйқудаги, хилват, қоронғу, сидирға, оқар муҳит ўзларини тисартирилаётган, итқитаётгандек эди.

У тасаввурида ўн ёшида қайтадан туғилаётгандек эди, аммо ажабланмаётганди. Буларнинг ҳаммаси фақат тушидагина эмас, ўнгида ҳам гавдаланганди. Лагерга келишди, у бўялмаган, олти хонали, кузги селлар хавфи сабаб қозик оёқларга кўтарилган бир қаватли уйни таниди. Шошилиб жойлашишга тушишди ва у хоналарни саранжомлашга ёрдамлашарди, ҳозир қўллари қандай ҳаракат қилаётган бўлса, олдиндан шундай тасаввур этарди. Кейин ярим ой давомида ов қилишни ошпазликдан муҳимроқ ҳисоблаганлар томонидан апил-тапил тайёрланган жўнгина эркаклар емаклари — бўлак-

ланган нордон нон ва буғу, айиқ, курка, ёнот гўштини — бундай гўшти у умрида татимаганди — тановул қиларди; у ҳам овчилардек чойшабсиз, дағал тўшақда ухларди. Ҳар бир кулранг тонг уни Сэм Фазерс билан бирга ўрада қаршиларди. Унга энг ночор, бошқаларни- кига қараганда энг ўнғайсиз жой ажратишди. У бунга тайёр эди ва ўзининг биринчи овида из қуваётган итлар овозини эшитишга умид ҳам қилмасди. Аммо эшитди. Бу учинчи тонгда рўй берди — қаердандир илғаб бўлмас сас келди, у аввал ҳеч қачон итлар галаси йиртқични қувишини кўрмаган бўлса ҳам буни англай олди. Шовқин кучайди, сасларга бўлинди ва у гала увиллашида Маккаслиннинг беш ити овозини ажрата олди.

— Энди, — деди Сэм, — милтиқни хиёл тепага кўтар, тепкини тўғрила ва қимир этмай тур.

Лекин бу сафар ҳали унга изн берилмаганди. У ито- аткор бўлишга ўрганиб қолганди. Сабр қилишга ҳам одатланди. Ахир бу биринчи ҳафта-ку, ёши ҳам энди ўнда. Лаҳза учди-кетди. Унга чакалакзорда ғойиб бўлаётган шохдор кўрингандек бўлди, тутун орасидан бир зумгина чўзиқ ҳуриш ҳам тинди, ложувард сукут эса ҳали жарангларди: олисдаги тунд ўрмонда, кулранг ёмғирга чўмилган тонгда икки ўқ овози эшитилди.

— Энди тепкини қўйиб юбор, — деди Сэм.

У бўйсунди.

— Сен қувиш шу ердан ўтишини билармидинг?

— Ҳа, — жавоб берди Сэм. — Мен сени ўқ уза олмай қолган бўлсанг, қандай иш тутиш кераклигига ўргатяпман. Йиртқич ўтиб кетди, тепки эса туширилмаган, мана шундай вақтларда одамлар ва итлар ҳалок бўлади.

— Барибир бу у эмасди, — деди бола. — Ҳатто бошқа айиқ ҳам эмас. Атиги буғу холос.

— Ҳа, — деди Сэм, — атиги буғу холос.

Иккинчи ҳафта тонгларидан бирида қулоғига яна гала шовқини эшитилди. Бу гал ўлжа ортидан қувиш аввалгисидан йироқроқда бўлса ҳам у дарҳол, эслатишмасидан, ўзининг катталарга мўлжалланган, бесўнақай узун

ва зил-замбил милтиғини шай қилди. Итларнинг ҳуриши зўр-базўр ва бошқача эшитиларди. «Тепкини тўғри-ла, атроф яхши кўринадиган жойни эгалла ва тек тур» — Сэм шундай ўргатганди, у эса бирдан жойидан силжиди.

— Эшитяпсанми? — сўради Сэм.

Боланинг вужуди қулоққа айланди: бу янги из олган галанинг шиддатли қувиши жаранги эмасди, балки ода-тийдан бир парда юқори қий-чувли акиллаш бўлиб, унда қатъиятсизлик ёки ҳатто назарга илмасликка қараган-да ҳам қандайдир аччиқ, ҳозирча унинг учун тушунар-ли бўлмаган бир нарса бор эди; ҳуриш овозлари оҳиста узоқлашарди; узоқ вақт ҳавода ингичка, деярли одам-лардек хўнграш, таҳқирли, қайғули оҳанг муаллақ қол-ганди, из қувиш шиддати англолмасди, елиб бораётган, буғ кўтарилаётган тана тасаввур этилмасди.

Сэм ёнида тез ва бир меъёрда нафас оларди. Бола қария ҳавони ичга ютаётганда бурни букчайиб, кенгая-ётганини илғади.

— Бу Қария Бен! — шивирлаганча ҳайқирди бола.

Сэм қимирламасди, фақат бошини из қувиш овози келаётган томон бурар, бурни эса ожиз титрарди.

— Қара-я! — деди Сэм. — Ҳатто қочмаяпти. Шунчаки узоқлашмоқда.

— Аммо нимага келган?! — хитоб қилди бола. — Бу ерда унга нима керак?

— У ҳар йили пайдо бўлади, — деди Сэм. — Бир маро-таба, кўп эмас. Эш билан Бун «у айиқчаларга пўписа қилгани келади», деб ўйлашади. Яъни, бу ердан туё-фингизни шиқиллатинг, овчилар кетсин — кейин қай-тасиз. Эҳтимол, шундайдир.

Энди боланинг қулоғига ҳеч нарса кирмаётганди, Сэм эса юзини аста-секин ундан буриб, овоз келаёт-ган томонга қаратганди. Лекин, мана бу қадрдон, сав-латли, кулмаган пайтларда тунд кўринадиган башара яна ўзи томон ўтирилди ва нигоҳи ўша таниш кўзлар би-лан тўқнашди, лекин улар ҳозир тобора сўниб бораёт-

ган бўлса ҳам аввалгидек даҳшат уйғотадиган, мағрур, оловдек алангаланган қора кўзлар эди.

Фақат энди унинг бошқа нарсалар: одамлар, итлар, айиқлар билан ҳам иши йўқ. У ҳозир лагерда ким борлиги, янги келганлар отишни билишармикин, уларнинг сабри қанчага етаркин — шуни билмоқ учун келган. Ундан ҳуркиб кетмайдиган ва овчилар етиб келгунига қадар ўлжани қочирмай тура оладиган ит топилармикин? Бу ерда у бош. Йўлбошчи.

Чақнаётган ўт сўнди, кўзлар одатий, ҳамма вақтдагидек бўлиб қолди.

— У итлар дарёгача изидан боришларига сабр қилади. Ўша ердан уйларига қайтариб юборади. Юр, биз ҳам борайлик, итлар қай ҳолда қайтишганини кўрасан.

Итлар лагерга келишган ва ошхона ҳужраси қоziқлари атрофида бекинишган, ўнолов бўлиб тўпланишганди. Бола Сэм ёнида чўккалаб, итларнинг кўз қорачиқлари ялтираётган ва сассиз айланаётган зимистонликка боқди. Яна ўзига номаълум руҳни, итдан анчайин йирик ва кучлироқ бирор нарса борлигини, шунчаки йиртқичники бўлмаган ҳидни туйди. Чунки илгариги шармандали, изтиробли акиллашда йиртқич ҳис этилмас, фақат хилват ўрмон сезиларди. Ўн биринчи изқувар ит, моча кечга яқин қайтди, бола Теннин Жим билан бирга итоаткор, ҳали ҳам титраётган итни ушлаб туришар, Сэм мочанинг йиртилган қулоғи ва тирналган ортига скипидар ва қатрон сурарди, болага эса итни тирик мавжудот яраламаган, балки ўрмоннинг ўзи бир сония эгилиб, журъати учун хиёл шапатилагандек туюларди.

— Худди одамдек, — деди Сэм. — Одамлардагидек эканликлари аниқ, чўзаверди, чўзаверди, ҳолбуки бундан кейин ҳам изқувар деб аталиши учун эртами-кеч, бирор марта жасурлик кўрсатиши кераклигини, олдиндан бу жасурлигининг оқибати нима бўлишини биларди.

Бола Сэм лагерда йўқлигини дарҳол пайқамади. Шундан кейин уч кун давомида уйғонар, нонушта қилар,

аммо ҳеч ким уни кутиб турмасди. У Сэмсиз ўрмондаги ўз жойига йўл олар, бир ўзи ўша ерга етиб борар ва Сэм ўргатгандек ўрнашарди. Учинчи тонгда у яна из олган итларнинг дадил ва жарангдор овозларини эшитди, рисоладагидек шайланди, аммо ўлжа изидан қувиш олисдан ўтди — ҳали унга эрта эди, аввал бошдан сабот ва итоаткорлик билан ўрмонга бахшида қилган узоқ ҳаёти билан таққослаганда жуда қисқа — ўзининг дастлабки икки ҳафтали муддатида ҳали бундан арзигулик нарсага даъво қилолмасди; у ўқ овозини эшитди, бу гал биргина ўқ узилди — Уолтер Юэллнинг бешотари гумбуллади. Эндиликда у фақат ҳамроҳсиз пистирма жойига бориб, лагерга қайтиб келишгагина қодир эмасди; амакиваччаси совға қилган компасдан фойдаланиб, Уолтернинг олдига, буғу думалатилган ва ичак-чавоқлар атрофида итлар уймалашаётган жойга отларини чоптириб келган майор де Спейн ва Теннин Жим ҳисобга олинмаса ҳаммадан аввал, қон ҳиди ва, айтишларича, айиқ руҳини ҳам писанд қилмайдиган, извошга қўшиладиган бир кўзли хачирни минган Эш тоғадан ҳам илгари келди.

Бир кўзли хачирдаги Эш тоға эмас экан. Етиб келган Сэм экан. Тушдан кейин бола бир кўзли хачирга минди, уни кутиб турган Сэм эса извошга қўшиладиган иккинчи хачирга ўтирди ва улар булутли, қош тез қораядиган паллада йўл у ёқда турсин, кўз илғайдиган сўқмоқ ҳам топилмайдиган ўрмондан уч соатдан кўпроқ вақт йўл босдилар ва бола ҳали бирор марта бўлмаган манзилга етиб келдилар. Шу жойда бола нима учун Сэм уни қон ҳиди ва айиқ руҳидан қўрқмайдиган бир кўзли хачирга миндирганини тушунди. Иккинчи хачир бирдан ҳуркиб, шаталоқ отмоқчи бўлди, лекин Сэм бу вақтда ерга сакраб тушганди; хачир оёқ тираб олган, жиловни тортар, узмоқчи бўларди, Сэм эса уни тинчлантирар, олдинга тортар, судрарди — қантариш хавфли эди — бола ҳам ўзининг ювош хачиридан тушди. У сўниб бораётган қиш кунда, улкан хилват ўрмоннинг

қулоқ ғира-ширасида Сэм ёнида туриб, панжаларда тир-налиб, буткул титкилаб юборилган чирик тўнка, унинг атрофидаги нам тупроқда икки бармоқли баҳайбат товондан қолган қинғир изга индамай боқарди. Энди ўша тонгда изқувар итларнинг ҳуриши нимани англатиши ва улар ошхона атрофига тўдалашиб олганларида қандай ис таралгани маълум бўлди. Бола асрий ўрмон олдида ўзининг мўртлиги, ожизлигидан (лекин қўрқоқлиги, иккиланишидан эмас) инсоний бўлса ҳам бироз бошқачароқ қўмшаш, мутелик, камситишли ҳисни сезди; оғзи қўққисдан болтаъм сўлакка тўлди, қаердалигини — миядами, тепки остидами — аниқлаб бўлмайдиган бирор нарса кескин сиқди ва бу асосийси эмасди; асосийси — у буни илк бор туйганди; ўзига ақли ҳали пешланмасдан эшитган ҳикоялари, кўрган тушлари тинчлик бермай келаётган, демак амакиваччасига ҳам, майор де Спейнга ҳам ва ҳатто қария Компсонга ҳам бутун умрлари давомида тинчлик бермаётган йиртқич — бу тирик айиқ ва агар, улар ҳар ноябрда лагерга йўл олар эканлар, уни қувиб, қопқонга туширишга, айиқ умри боқий ҳисобланганлиги учун эмас, балки уни қувиш ҳозирча беҳуда эканлиги сабабли умид қилмасдилар.

— Демак, эртага, — деди бола.

— Яъни эртага уриниб кўрамиз, — деди Сэм. — Бизда ҳали ит йўқ.

— Бизда улар ўн битта, — деди у. — Улар айиқни душанбада қувишди.

— Сен қувишни эшитдинг, — деди Сэм. — Кейин итларни кўрдинг. Бизда ҳозирча ит йўқ. Биттаси ҳам етарди. Аммо бизда унақаси йўқ. Эҳтимол, бунақаси умуман йўқдир. Фақат битта илинж бор: унинг ўзи янглишиб, мўлжали хато кетишини ёқтирмайдиганга рўпара келиб қолса.

— Менга рўпара бўлмас, — деди бола. — Уолтерга ёки майорга ё ...

— Сенга ҳам тўғри келиши мумкин, — деди Сэм. — Сен эртага кўз-қулоқ бўлиб тур. Ахир у ақли. Акс

ҳолда шунча яшамасди. Агар уни қуршовга олишса ва унга қуршовни ёриб ўтиш керак бўлса, сени танлайди.

— Қандай қилиб? — деди бола. — У қаёқдан билади... — У сўзини тугалламади. — Сенингча, у ҳозирданоқ мен бу жойда биринчи марта эканлигимни ва ҳали ўзимни синаб кўрмаганлигимни биладими...

У Сэмга бақрайиб қарар экан, бу сафар ҳам сўзини тугалламади ва энди тобелик билан, ҳайратланмасдан деди:

— Демак, у мени кўриш учун келган. Афтидан, унга бир қиё боқиш кифоя қилса керак.

— Эртага тайёр тур, — деди Сэм. — Энди лагерга қайтиш вақти келди. Шундай ҳам тунда етиб борамиз.

Эрталаб овчилар ўрмонга одатдагидан уч соат илгари йўл олдилар. Уларга ҳатто Эш тоға, ўзини фақат лагер ошпази деб ҳисоблайдиган ва ўрмонга ов қилишга эмас, балки емак тайёрлашга борадиган майор де Спейннинг ошпази ҳам қўшилди; аммо ўрмонда шунчаки бўлишнинг ўзи кифоя қиларди; болага ҳам бунинг нуқси юққанди ва ҳозир итнинг йиртилган қулоғи, елкаси, балчиқдаги панжасиз из барчада, шу жумладан атиги ярим ой олдин ўрмонга қадам босган болада ҳам ажиб туйғу уйғотаётганди. Яёв бориш учун манзил олис эди — шу сабабли бола ва Сэм билан Эш извошда, итлар билан ёнма-ён, Маккаслин, майор де Спейн, генерал Компсон, Бун, Уолтер ва Жим бир отга иккитадан мингашиб боришарди: болани яна ярим ой илгариги, биринчи кундаги каби ёриша бошлаган ложувард тонг ўрада қарши олди. Сэм уни жойлаштириб кетди, бола майор де Спейннинг мулки бўлган, ниҳоятда бесўнақай, биринчи кундаёқ қўндоқ тепишини синаш ва қайта ўқлашни ўрганиб олиш учун бир маротабагина тўнкага ўқ узган милтиқни отишга шайлаган ҳолда тик турарди. У торгина дарё ҳалқаси ёнидаги катта дарахтга орқа қилиб турарди; қорамтир кўлмак сув қўталар орасидан сокин сизиб чиқар ва яна қамишзорга қайтиб кирарди, бу ерда кўринмаётган, негрлар Тангри Ноғорачиси деб

номлашадиган улкан қизилиштон қуриган дарахтни тақиллатарди. Бу ер у ҳар тонг эгаллайдиган ўрнидан деярли фарқ қилмасди, атрофдаги манзара икки ҳафта давомида бироз кўниккани учун одатий кўринарди — аввалдагидек яйдоқ, ожиз ва юраксиз одам ўтган, лекин ҳеч нарсага тегинмаган, из ҳам, бирор белги ҳам қолдирмаган мудроқ хилват эди; у худди Сэм Фазерснинг қадимий, индеецлардан ҳам аввалги аждоди биринчи бор бу жойга яшириниб келган ва йўсинни ёки тош болтани тушириб қолиш, ё суяк учли ёй ўқини отишга тайёр ҳолда аланглаб турган пайтдагидек кўринарди; фарқи шунда эдики, энди бола жасурлик кўрсатган ва Сэм айтганидек, бундан буён ҳам изқувар деб атала олинмаган итлар пусиб ётган ошхона ҳидини туйган, итнинг тимдаланган орти ва қулоғини, кеча эса чангаллар билан титилган тўнка ёнида тирик айиқнинг икки бармоқли товон изини кўрганди. Қувиш шовқини, ҳуриш ҳам, бошқа нарса ҳам эшитилмасди. Аммо қизилиштон бирдан тинчиб қолди ва бола айиқ шу ердалиги ва унга қараб турганини англай олди. У қаердадир атрофда, қўға ёки ўзининг орқасида, дарахтлар панасида. У қўлидаги қурол ҳозирги йиртқич учун ҳам, кейин бошқа овларда ҳам асқотмаслигини тушунган ҳолда бефойда милтиқни қўлида қисганича қотиб қолди ва оғзида ўшанда ошхона остидан тарқалган, бадбўй, мис таъмни туйди.

Айиқ кетди. Қизилиштоннинг тақиллатиши қандай тўхтаган бўлса, шундай дафъатан бошланди, бироз ўтгач, итлар акиллаши ҳам қулоққа чалингандай бўлди, базўр, тушунарсиз, дарҳол эмас, бир ёки икки дақиқадан сўнг анланган, афтидан аранг эшитилган ва дарҳол ўчган сурон қулоққа чалинди. Товуш олисдан келди, ўзи бу итларнинг ҳуришимиди? Агар итлар айиқни қувган бўлсалар ҳам бунисини эмас — бошқасини бўлса керак. Қамишзордан сув кечиб Сэм чиқди, унинг ортидан исковичдек изқувар ит эргашганди. Ит бола олдига келиб, титраган ҳолда оёғига суйкалди.

— Мен уни кўрмадим, Сэм, — деди бола. — Ҳа, кўролмадим.

— Биламан, — деди Сэм. — аммо у сени кўрди. Демак, шитирламадимми?

— Йўқ, — деди у. — Мен...

— У ақлли, — деди Сэм. — Ўта ақлли...

Сэмнинг кўзлари яна қора ва таҳдидли ўт олди: у бола оёғига суйкалаётган ва аста, бетиним титраётган итга қараб турарди. Янги қон томчилари ит елкасида қизил маржонлардек осилиб турарди.

— ... ва жуда катта. Ҳозирча бизда итлар йўқ. Балким, топилиб қолар.

Ҳали олдинда овлар кўп бўлади. У атиги ўн бир ёшда. Бола вақт дунёга келадиган ва қиёфага кирадиган келажак зимистонида икковлон: ўлим ўз ҳукмини ўтказа олмайдиган қари айиқни ва ўзини — оддийгина, бу манзара иштирокчиси сифатида тасаввур қиларди. Зеро, у ҳозир бекинишиб олган итлардан қандай ис анқиётганини ва сўйлакка нима мис таъмини беришини биларди, ўзида кўпларни севган ва кўплар томонидан сўйилган аёл қиёфасини кўрганда ёки ҳатто бу аёлнинг ётоқхонасини кўрганда ўсмир йигитда муҳаббат ва эҳтирос, ҳали эгаллашга улгурмаган азалий тажриба ва илмга рўбарў келингандаги кўрқинч пайдо бўлганди. «Уни кўришимга тўғри келадиганга ўхшайди, — ҳаяжонламасдан, айши пайтда ноумидлик билан ўйларди у. — Унга бир бор тик қарашга тўғри келадиганга ўхшайди». Ёз — июнь келди. Улар майор де Спейн ва генерал Компсоннинг туғилган кунларини нишонлаш учун яна лагерга келдилар. Ҳолбуки, уларнинг бири сентябрда, иккинчиси қиш чилласида, майордан ўттиз йил аввал туғилганди, лекин ҳар июнда улар Маккаслин, Бун ва Уолтер Юэлл билан (эндиликда бола ҳам улар билан) ярим ой давомида балиқ тутиш, олмахон ва куркани, тунда — итлар билан ёнут ва ёввойи мушукларни ов қилишга боришарди. Аниқроғи, Бун ва негрлар, энди эса бола ҳам балиқ овлашар, олмахонларни отишар, ёнотларга

итларни гижгижлатишарди, овчиликлари тан олинган майор де Спейн ва қария Компсон (у бу икки ҳафтани чайқаладиган креслода дарранда димланган қозон олдида тунука чўмичдаги вискини аралаштириб, тотиб ва хўплаб ўтирарди, хафақон, нўноқ ошпазликда айбланган Эш тоға ва ичкилик шишасини тайёр қилиб турган Теннин Жим ҳам шу ерда ҳозир у нозир эдилар) ҳамда ҳали кексаймаган Маккаслин ва Уолтер Юэл гаровга ёки мерганликда машқ қилиш учун пистолетлари билан ёввойи куркаларни отардилар, бошқа овни эса ўзларига эп кўрмасдилар.

Маккаслин ва бошқалар бола ўрмонда олмахонларни излаб юрибди деб ўйлашарди. Аммо Сэм Фазерс бошқа фикрда эди, бунга у учинчи оқшомда ишонч ҳосил қилганди. Бола ҳар тонг нонуштадан кейин дарҳол ўрмонга кетарди. Энди унинг амакиваччаси рождество³да совға қилган янги қўшотари бор эди; кейин у салкам етмиш йил шу милтиқ билан ов қилади, икки марта стволи ва затворини, бир марта қўндоғини алмаштиради, шунинг учун охир-оқибат бу милтиқдан унинг ва Маккаслиннинг номлари, кун, ой ва йил — 1878 ўйиб ёзилган, кумуш билан сайқалланган ҳалқа қолади, холос. У ўша тонгда ўзи бўлган дарё ҳалқасини ва дарахтни қидириб топди. Компасга қараб, бу ердан ичкарироққа йўл олди, ўзи пайқамаган ҳолда ҳақиқий ўрмончига айлана бошлади. Учинчи кун биринчи марта ёнида икки панжали изни кўрган жойдаги титкиланган тўнкани ҳам топди. Тўнка азбаройи тилка-пора қилинганидан тобора нураб-сочилиб борар, ўзлигидан воз кечган ҳолда дарахт бўлиб бўй чўзган она-заминига қайтаётганди. У ёзги ўрмоннинг ҳатто ноябрнинг кулранг музли ёмғири шивалайдиган пайтдагидан ҳам қоронғироқ яшил зулматида дайдириди, қуёш пешинда

³Рождество — Исо Масих таваллуд топиши шарафига ўрнатилган, христианларнинг 25 декабрда нишонланадиган асосий байрамларидан бири.

ҳам ҳамиша нам ва ана шу зулматдек доғсимон, шунинг учун дарров пайқаб бўлмайдиган, яшириниб олган, илонлар уймаллашиб ётган тупроқда ола-була шуьланарди; ҳар кун у лагерга тобора кечроқ қайтарди. Учинчи кун кечқурун бола Сэм ҳозиргина отини тунда қантариш учун жойлаштираётган, панжара билан ўралган хари синчли сарой ёнидан ўтиб кетаётганда таниш овоз тўхтатди.

— Ҳали ҳам сенга кўринмадими? — сўради Сэм.

Бола бир лаҳза сукут сақлади. Кейин сув ирмоқдаги ўйинчоқ дамбани бузиб, вазмин отилгандек бамайлихотирлик билан деди:

— Ҳозирча йўқ. Лекин қаердан қидириш керак? Мен дарё қўлтиғида бўлдим. Тўнкани ҳам топдим. Мен...

— Ҳаммаси шундай. У сени кўрган бўлиши керак. Унинг панжаларини эсла-чи.

— Мен... — деди бола. — Менинг ёдимдан кўтарилибди... Ўйламабман...

— Ҳамма гап милтиқда, — деди Сэм.

У — қул негр аёли ва чикесо йўлбошчисининг ўғли — қария панжара олдида униққан комбинезонда ва қул негрларнинг бош кийими — эскирган беш центли сомон шляпада эди. У ҳозир бу шляпани фақат озодликка чиққанининг белгиси сифатида кийиб юрарди. Лагеръ — дарахтлар кесилган жой, уй, сарой ва қўра гираширада ғойиб бўларди; майор де Спейн ўрмонда очган яйдоқлик парча ер устида дарахтзорларнинг тунолди зимистони бирлашарди. «Милтиқ, — ўйлади бола. — Милтиқ».

— Сенга танлашга тўғри келади, — деди Сэм.

Эртаси куни тонгда бола кун ёришгунча, нонушта қилмасдан, Эш тоға ошхонада полга тўшалган қавилган кўрпа ичидан чиқиб, ўчоқда олов ёқадиган вақтдан анча эртароқ йўлга тушди. Деярли бир миляни қоронғилиқда хотирасида қолганича босиб ўтди. Кейин қўлида ҳозир стрелкасини илғаб бўлмайдиган компасини ушлаганича тўсин устига ўтирди. Одимлаётганида тин ол-

ган товушлар жонланишди, югураклаб қолишди, кейин узил-кесил тинчиб қолишди, бойўғлилар ҳам уйғона-ётган кундузги қушларга жой бўшатиб, сукутга кетишди, кулранг ва нам ўрмонда қуёш шуғаллари нур соча бошлади ва найза белгиси кўзга ташланди. У тез, лекин ҳозирча бежавотир йўлга тушди, бораркан ўрмон илмини, ҳали ўзи ҳис этмаётган бўлса ҳам такомиллаштириб борди: кийикни боласи билан бирга ҳуркитиб юборди, уларга шунчалар яқин келдики, кийик шитирлаган буталар ичида ғойиб бўлар экан, оқ кўзгусини ялтиратди, кийикнинг орқасидан эса у ўйлаганидан чаққонроқ чиққан боласи шаталоқ отди. Бола ҳозир бунинг нафи бўлмаса ҳам овчилардек, Сэм ўргатганидек шамолга қарши борарди. Милтиқ лагерда қолдирилганди, ундан ўз ихтиёри билан воз кечди. Бу билан овчиликнинг жуда жўн ибтидосини эмас, шу пайтгача айиққа рўбарў бўла олмаганлигини эмас, балки бир йўла боқий ов ўйини барча қоидалари ҳам ўз кучини йўқотадиган алоҳида шартларни зиммасига олди. У қўрқинч бутун вужудини эгалласа: териси, қони, ичи, суякларини тешиб ўтса, ўтмиш хотиралари билан миясига зарба берса ҳам, бу ерда ўзини ўша айиқдан, кейин етмиш йил мобайнида ўзи дуч келадиган барча бошқа айиқлар ва буғулардан ягона фарқи бўлган тор, аниқ, йўқ қилиб бўлмайдиган соғлом ақл тасмасини бой берса ҳам бўш келмайди, қўрқоқлик қилмайди. Сэм сабоғи бежиз эмасди: «Қўрқ. Бусиз иложи йўқ. Лекин номардлик қилма. Ўрмон йиртқичи чекинадиган жойи бўлса ёки юраксизлик қилаётганингни сезмагунича сенга тегмайди. Айиқлар ва буғулар ҳам қўрқоқдан ҳудди довиорак одам номарддан хавфсираши керак бўлгандек огоҳ бўлади».

У аллақачон дарё ҳалқасидан ўтиб кетган ва пешинга бориб анвалдагилардагидан анча ичкарироққа — нотаниш жойга бориб қолганди; энди у йўлини компас ва отасидан қолган оғир кумуш юмалоқ соат билан чама-лаб одимларди. У лагердан тўққиз соат оддин йўлга чиқ-

қанди, қоронғи тушишига саккиз, бундан бир соат кам қолаётганди. Компас стрелкасини илғаш мумкин бўлганида тўшакдан турганидан ҳозиргача дам олмасдан йўл босарди, лекин шу ерда тўхтади ва енги билан юзидаги терни артар экан, атрофга назар ташлади. Ўзи милтиқни олмади, ўзи ундан итоаткорлик билан нолимасдан, афсусланмасдан воз кечди; аммо, афтидан, бу ҳаммаси эмас, ҳали озлик қилади. У — бу ерда бегона, белгисиз чангалзорда муаллақ яшил ғира-ширада адашган бола бир дақиқа турди. Кейин охиригача тобе бўлди. Улар — соат ва компас халақит беряпти. Батамом соф бўлиши зарур. У комбинезонидаги қайишчасини ечди, занжирчани бўшатди, компас ва соатини бутага илиб қўйди, ёнига таёғини қўйди ва чангалзорга кирди.

У адашиб қолганини тушунгандан кейин Сэм сабоқ бергандек иш тутди: ўзининг аввалги изини топиш учун доира бўйлаб айлана бошлади. Охирги икки соатда, айниқса компасиз қолганидан кейин жуда илдамламади. Ҳозир эса умуман шошилмай одимларди, чунки остида ўша бута ўсиб турган дарахт олисда эмасди; ҳақиқатан ҳам дарахтни кутганидан ҳам эртароқ илғади ва у томон йўл солди. Бироқ у жойда на бута, на соат, на компас бор эди, шунда у Сэм ўргатганидек, доирани янги, бироқ аввалгиларига қарши томонга анча кенгроқ олди; бу ҳолда доираларнинг умумий чизиғи изи билан кесишиши керак эди, лекин ҳеч ерда изларидан дарак йўқ эди ва у олдингига қараганда илдамроқ, юрагининг уриши бир меъёрда ва кучли бўлсада, тезлашган, ўзи аввалгидек ваҳимага тушмасдан одимларди ва яна дарахтга, аммо бошқасига дуч келди; бунинг ёнида қулаган йўсин ётарди, унинг атрофида қуруқлик ҳам, сув ҳам эмас — нам сизаётган балчиқча бор эди ва у Сэмнинг сўнги, учинчи ўтитига қулоқ тутиб, ўша йўсинга чўқди ва зах жойда сув тўлиб, шаклини йўқотаётган икки бармоқли эгри изни кўрди. Бола бошини кўтариб, яна бир неча қадам ташлаб бошқасини кўрди, ҳовлиқиб югуришга тушмади, балки

уларни батамом йўқотмаганига қадар худди осмондан ёғилаётган излар кетидан изчилик билан ҳаяжонланмасдан, иккиланмасдан, бироз нафаси қисилиб, юраги дукиллаб, унга болғачада зарб билан тез-тез ури-лаётгандек борарди, кейин ўзи ҳам бир умрга йўқолгандек бўлди ва кутилмаганда ялангликка чиқиб қолди. Хилват сассиз қаршисига отилди ва қуёш шуълалари остида дарахтлар, бута, соат ва компас шаклида қуюқлашди. Ва у айиқни кўрди. Айиқ келмаганди, йўқдан бор бўлмаганди — яшил жазирама чошгоҳда тушларидаги каби баҳайбатлигича эмас, ўнгида тасаввур қилганидек ёки бироз йирикроқ — гавдасини доғли—хира манзарада чамалаш қийин эди — ҳолда намоён бўлди ва боқиб турарди. Қимирлади. Шошилмасдан яйдоқ жой орқали йўлга тушди, бир лаҳза қуёш уни ёритиб юборди, яна тўхтади, елкаси орқали қаради. Кетди. Яъни кетмади — бир сафар бола кўз ўнгида балиқ — улкан ёши ўтган олабуға камарнинг қорамтир тубида сузгичларини ҳам қимирлатмасдан яшири-гандек қуюқ ўрмонга чўкди, йўқ бўлди.

II

Шер унда нафрат ва қўрқинч уйғотишини кутиш мумкин эди. Бу вақтда у ўн тўртинчи баҳорини қаршилаганди. Бола ўзининг биринчи кийигини ўлжа қилишга улгурганди ва Сэм унга қайноқ кийик қони оқишини кўрсатганди, бир йилдан сўнг ноябрда эса у айиқни ўлдирди. Бу тантанали бағишловга қадар у ўрмонни ўзи каби тажрибага эга кўпгина катта ёшдаги овчилардан яхшироқ биларди. Энди эса фахрий ўрмончиларнинг ҳаммаси ҳам у билан баслаша олмасди. У лагернинг йигирма беш миля атрофидаги жойларни — ҳар бир дарё қўлтиғи ва тепаликни, ҳар бир кўзга ташланадиган дарахт ва ҳар бир сўқмоқни беш қўлидек билар, истаган одамни адашмасдан хоҳлаган жойига олиб борар ва лагерга қайтариб олиб кела олар-

ди. У ҳатто Сэм Фазерс билмайдиган йиртқичлар раҳналаридан хабардор эди ва учинчи кузида бирор кимсанинг ёрдамисиз кийик тунайдиган жойни топди ҳамда амакиввачасига лом-мим демасдан Юэллнинг бешотарини олиб, Сэмдан эшитгани бўйича қадимда индеецлар иш тутишганидек, тонг саҳарда ётоғига қайтаётган шоҳдорни қулатди.

Қари айиқнинг изи энди ўзиникидек таниш эди ва бунга фақат панжа жароҳатлангани сабаб эмасди. Атрофда бошқа айиқлар санғиб юришлари, улар панжаларининг деярли шундай катталиқдаги излари қолиши ва бу изларни фарқлаш учун бирини иккинчисига солиштириш талаб қилинишига қарамасдан, у бошқа уч панжа қолдирган изларни ҳам шу ондаёқ ажрата оларди. Аммо гап панжаларнинг катта-кичиклигида эмасди. Агар Сэм Фазерс илк йиллардан бошлаб унинг устози, тайёрлов синфлари — ўрмон четидаги қуён ва олмаҳонлар бўлса, қари айиқ қишлайдиган хилват — дорилфунуни, гўё ўзини ўзи дунёга келтирган, азалдан танҳо, бефарзанд айиқ — *alma mater*⁴ ига айланди.

Энди икки панжали изни лагердан ўн, беш миля узоқликда, ундан ҳам яқинроқда излаб топиши мушкул эмасди. Ўтган уч йил мобайнида у икки бор ўз жойидан итлар айиқнинг изига тушганини эшитган, бир сафар эса йиртқичга дуч келганини билди, итлар овозлари чийиллаб чиқарди, аянчли, деярли одамларникига ўхшаб тутқаноқли эди. Кунлардан бирида у раҳнада Уолтер Юэллнинг бешотари билан пистирмада турганида Қари Бен бўронда қулатилган дарахтлар узун кесмасидан думбалоқ ошишини кўрди. Айиқ остин-устун дарахтлар тупи ва бутоқлари устидан, аниқроғи улар узра локомотивдек шиддат билан бола учун кутилмаган буғу тезлигида елиб ўтди, ҳолбуки буғу бу жойдан сак-

⁴*Альма матер* (лотинча «*alma mater*» — «эмизувчи она» сўзидан) — маънавий (диний, фалсафий) таълим берадиган университетларнинг қадимий норасмий номланиши.

раб ўтган бўларди; бола ўшанда айиқнинг йўлини тўсиш учун фақат беқиёс жасургина эмас, шунингдек, ноёб катталиқдаги ва тезчопар ит кераклигини тушунди. Уйда негрлар лайча деб аташадиган дурагай зотли, каламушдан хиёлгина катта, ақлидан озадиган даражада, телбаларча жасур кучукча — каламушлар кушандаси бор эди. Бола кучукчани июнь ойидаги овлардан бирига ўзи билан бирга олиб келди ва вақти келганда каламушлар кушандасининг бошини қоп билан бекитиб худди аввалдан келишиб қўйилган амалий учрашувга отлангандек йўлга тушди, Сэм эса галадан бир жуфт изкувар итни бошлаб келди, улар шамол эсаётган томондан изга тушдилар ва айиқ сал бўлмаса чинакам пистирмага дуч келиб қолаёзди. Итлар йиртқичга шу қадар яқинлашиб келдиларки, кейин боланинг ўйига келганича, афтидан, каламушлар кушандасининг қутурган акиллашидан саросимага тушган айиқни ҳатто тўхтата олдилар. Йўғон сарв дарахтининг танасига қисилган айиқ орқа оёқларида кўтарилар экан, каламушлар кушандасининг чексиз жасурлиги юққан изкувар итлар қаршисида тобора юксалиб, баҳайбатлашиб борарди. Шу лаҳзада бола лайча айиқ билан чинакамига олишишга тайёрлигини англаб етди. У милтигини ерга ташлаб, олдинга интилди. Йиқила туриб, айиқ оёқлари олдида қулоқни тешадиган даражада ҳураётган, ғазабга минган кучукчани ушлаб олди. Бурнига айиқнинг кучли, иссиқ қўланса иси урилди. Шундоқ устида момақалдироқ булутидек қўланка солаётган айиқни кўрди. «Бу илгари қаердадир бўлганди», — хаёлидан яшин тезлигида ўтди ва қаердалиги ёдига келди: тушида кўрганди.

Айиқ кетди. У йиртқич қандай узоқлашганини кўрмади ҳам. Тиззаларида туриб, икки қўли билан қутурган кучукчани ушлаган ҳолда изкувар итларнинг йиғлоқи акиллаши узоқлашаётганлиги қулоғига чалинарди. Сэм келди, милтигини ёнига оҳиста қўйди, болага қарар экан, қаддини ростлади.

— Мана, уни милтиқ билан ҳам икки марта кўрдинг, — деди Сэм. — Бугун уни ҳойнаҳой қулатган бўлардинг.

Бола ўрнидан турди. Ҳали ҳам каламушлар кушандасини ушлаб турарди. Кучукча ҳамон акиллар, гўё уни электр токи билан куйдираётганлардек ғазаб билан тўлганар, қўлдан отилиб чиқишга ҳаракат қиларди.

— Ўзинг-чи? — деди бола хиёл титраган овозда. — Милтиқ сенда қолди. Нега отмадинг?

Сэм эшитмаётгандек эди. Қўлини чўзиб, итлар овози эшитилмай қолган бўлса ҳам ҳураётган ва талпинаётган кучукчага тегинди.

— У кетиб бўлди, — деди Сэм. — Ўзингни бос, энди келгуси галгача дам ол.

Кучукча силаётган қўллар остида тинчлана бошлади.

— Сен деярли биз бопсан, — дерди Сэм. — Фақат жуссанг кичикроқ. Бизда ҳозирча ит йўқ. У зотли бўлиши, яна бўйдор бўлиши, бундан ташқари жасур бўлиши ҳам керак.

У кучукча бошидан қўлини олиб, айиқ ва итлар яширинган ўрмонга нигоҳини қадади.

— Қачонлардир кимдир қулатиши керак.

— Биламан, — деди бола. — Бу бизларникидан кимнингдир чекига тушади. Энг сўнгида. Унинг ўзи хотима қўйиш керак деб хоҳлаганда.

Шунинг учун у Шердан нафратланиши ва қўрқиши керак эди. Бу тўртинчи ёзда, у майор де Спейн ва генерал Компсон туғилган кунини овчиларга хос нишонлаш учун тўртинчи марта келганида содир бўлганди. Майор де Спейннинг байтали эрта баҳорда туққанди. Сэм ёз оқшомларининг бирида отлар ва хачирларни тунашга ҳайдаб келиб, янги туғилган тойчоқни топмади, қутурган она эса ўтанга кирмасдан, оёғини тираб олди. Сэм байталнинг ўзи тойчоғини қолдирган жойга бошлайди деб ўйлаганди, бироқ бундай бўлмади. Байталнинг ўзини ҳар томонга уришидан тойчоқ адашган жойни ҳам, томонни ҳам англаб бўлмасди. У даҳшатга тушган ҳолда ҳеч нарсани кўрмаётгандай сапчишдан

тўхтамасди. Бир сафар у ўз одами эканлигини ҳам унутиб, ғазаб билан Сэмга ташланиб қолди. Сэм ниҳоят уни ўтан ичига киритишга муваффақ бўлди. Бу вақтда қош қорайиб, тойчоқнинг адашган изларини топиш амри маҳол эди.

Сэм уйчага йўл олиб, бўлган воқеадан майор де Спейнни хабардор қилди. Бу йирик йиртқичнинг иши эканлиги, тойчоқни қидир-қидирма бефойдалиги, унинг ҳалок бўлганлиги равшан эди. Кечки овқат қилаётганлар буни тушунишарди.

— Бу — қоплон, — дарҳол қарорга келди генерал Компсон. — Ўша, мартда кийик боласи билан бузоқни тилка-пора қилган.

Бун Хоггенбек⁵ баҳорда одатдагидек қишловни қандай ўтказганликларидан бир хабар олгани келганида Сэм у орқали майор де Спейнга бу воқеани — кийик бўғизланганлиги, кейин унинг боласига ҳам қувиб етилиб, ўлдирилганлигини етказганди.

— Сэм бу қайси сўйлоқнинг иши эканлигига аниқлик киритмаганди, — деди майор де Спейн. Сэм қачон гапиришни тўхтатишлари ва у ўз ётоғига кетиши мумкинлигини кутаётгандек тик турар ва оғиз очмасди. Нигоҳи бўшлиқни ифода этарди.

— Қоплон буғуни қулатишга, кейин эса боласини осонгина қўлга туширишга қодир. Бироқ она байтал ёнида бўлганида бирорта қоплоннинг тойчоққа ташланишга юраги дов бермайди. Бу — Қари Бен, — давом этди де Спейн. — Унинг тўғрисида фикрим тузукроқ эди. Ундан буни кутмаётгандим. Менинг ва Маккаслиннинг итларини ҳолдан тойдириш — бир масала. Итларни унга қарши тикканимиздан ҳар икки томон огоҳлантирилган. Аммо ерларимга бостириб кириш, тагин молимни ёзда бўғизлаш — бу қоидаларга хилоф, Сэм, бу — Қари Беннинг иши.

⁵Бун Хоггенбек — У. Фолкнернинг «Йокнапатофа сагаси» романлар туркумининг саргузаштларга ўч қаҳрамонлари.

Сэм аввалгидек жим турар, де Спейн гапини тугати-
шини кутарди.

— Эртага изидан тушиб, ўзимиз ишонч ҳосил қила-
миз.

Сэм кетди. У лагернинг ўзида жойлашишни истама-
ганди, бу ердан чорак миля нарида, дарё қўлтиғи ёнида
Жо Бейкернинг кулбасидек, аммо ёғоч тўсинлардан ба-
қувватроқ ва зичроқ қилиб саройча қуриб олган, бу ерда
чўчка болаларига бериш учун маккажўхори захирасини
сақларди. Сэм эрталаб ҳамма ухлаб ётганида келди. У
тойчоқни топганди. Нонуштани кутмасдан ўша жойга
йўл олишди. Бу яқин орада, отхонадан олти юз қадам
чамаси нарида экан, уч ойлик тойчоқ биқинида ётар,
бўғизланган, ичак-чавоғи ва биқинининг бир қисми еб
тугатишган эди. Мурдага қаралса, йиртқич унга тепадан
ташланмаганлиги, биқинидан уриб, думалатгани сези-
ларди, агар бу қоплон бўлганида тойчоқни бўғизлагунча
унинг танасида қолиши керак бўлган чангал излари
кўринмасди. Излардан байтал онгсиз равишда йиртқич
атрофида айланиб юрганлиги, кейин кеча Сэмга таш-
ланганидек, йиртқичга қугурганча ҳужум қилганлиги
уқиларди. Узун излар йиртқич байталга ташланмаган-
лиги, фақат у томон уч-тўрт қадам қўйгани, от эса
қўрқувдан шаталоқ отиб, қочиб қолганлигидан далолат
берарди. Генерал Компсон сукут сақлай олмади:

— Худо кўрсатмасин, бўри!

Сэм сукут сақларди. Бошқалар чўкка тушиб, излар-
ни ўлчар эканлар бола ундан кўзини олмасди. Энди
Сэм юзидан қандайдир янгилик балқирди. Тантана ҳам,
қувонч ҳам, умид ҳам эмас. Бола улғайгач, бу ифода
маъносини уқди: Сэм бошиданоқ бу кимнинг излари
ва баҳорда кийик билан унинг боласини ким бўғизла-
ганини биларди. Ниҳоянинг башорати — ўша тонгда
Сэмнинг юзида шу ёзилганди. «У хурсанд эди, — дерди
бола кейин ўзига. — Ахир у чол. Энди болаларни ҳам,
ўз халқини ҳам, қондошларидан ҳеч кимни ҳам учрат-
масди, ҳаммаси ерда ётарди. Бундай учрашув яқинлик

ҳам, акс-садо ҳам бермасди, чунки мана етмиш йилдан бери унинг танаси бошқа, қора эди. Энди ниҳоя яқинлашаётганди ва у бунга хурсанд бўлаётганди».

Улар лагерга йўл олдилар, овқатланиб милтиқлар ва изқувар итлар билан қайтиб келдилар. Шу пайтда улар ҳам Сэмдек тойчоқни қайси йиртқич қулатганини англашлари керак эди, деб хаёлидан ўтказганди бола кейинроқ. Бироқ бу одамлар янглиш хулосага келиб, кейин унинг асосида иш тутганларининг гувоҳи бўлган бундай ҳолатлар ҳаётида биринчиси ва охиргиси ҳам эмасди. Бун тойчоқ нимтаси ҳар икки томонидаги товонларни аниқлаб, белбоғи билан итларни ҳайдади ва итлар изларни искай бошладилар. Ҳали ёш изқувар ит бир гал акиллаб, йиртқич изига тушгандек, бироз югура кетди. Аммо бошқа итлар тўхтаб қолишди ва одамларга нима қилишни билмагандек эмас, балки саволомуз тикилишди: «Хўш, буёғи нима бўлади?» Кейин яна орқага, тойчоқ нимтаси ёнига қайтишди, бу ерда эса Бен уларни савалаб кутиб олди.

— Из иси бу қадар тез йўқолмайди, — деди генерал Компсон.

— Бу бўри ҳамма нарсага — тойчоқни онасидан ажратишга ҳам, ис қолдирмасликка ҳам қодирга ўхшайди, — деди майор де Спейн.

— Эҳтимол, у ўта маккордир, — деди Уолтер Юэлл ва Теннин Жимга қаради. — Жим, қандай фикрдасан?

Итлар из ололмагач, майор де Спейн Сэмга изни юз қадамча нарироқдан излаш ва итларни яна из кетига тушишга чорлашни буюрди. Тажрибасиз ёш ит худди лайча нотанишга вовулайдигандек яна акиллади, бироқ йиртқич изига тушганда бундай ҳурилмасди. Генерал Компсон олмахонни ов қиладиганлар — бола, Бун ва Жимга деди:

— Сизлар итлар билан тушгача атрофни айланиб чиқинг. Афтидан у шу яқин орада, тойчоқнинг нимтаси олдидан кетишимизни пойлаётганга ўхшайди. Балки унга тўқнаш келиб қоларсизлар.

Лекин тонг бесамар ўтди. Боланинг ёдида: улар итларни тасмаларга боғлаб, ўрмон ичкарисига йўл олишди, Сэм эса улар орқасидан қараб қолди — унинг индеец юзидан кулмагунича ҳеч нарса англай олмайсан, фақатгина ўша, қари айиқ кетига тушган биринчи тонгдагидек бурнининг катаклари титраб туради. Улар итларни янги изларга солиб юбориш учун эртасига ҳам келдилар, аммо тойчоқ нимтаси жойидан ғойиб бўлибди. Учинчи кун эрталаб яна Сэм пайдо бўлди, бу сафар улар нонушта қилиб бўлишларини пойлаб турди. Кейин: «Кетдик» деди. Уларни ўз кулбаси, саройчасига бошлаб келди. Кеча у бу ердаги маккажўхорини олиб чиқиб, тойчоқ нимтасидан хўрак тайёрлаганди; улар тўсинлар орасидаги тирқишдан деярли милтиқ ёки пистолет тусига ўхшаш қандайдир йиртқични пайқашди. Йиртқич кўзга ташланмасликка ҳаракат қиларди. У ётмаганди ҳам, турмасди ҳам. Аммо ҳаракатда эди, худди ҳаводан қарама-қарши келаётганди, оғир гавдаси билан эшикка шу қадар даҳшатли кучда урилди-ки, эшик ошиқ-мошиғидан отилиб чиқди, номаълум йиртқич янги сакраш учун полга оёғи тегмаёқ яна эшикка зарб билан урилди.

— Юринглар, — деди Сэм, — бўйинини синдириб олмагунча борайлик.

Улар одим отар эканлар, аввалгидек қаттиқ зарблар эшитилар ва ҳар гал икки дюйм⁶ ли эшик ларзага келар, йиртқичнинг ҳириллаши ҳам, тиш қайраши ҳам қулоққа чалинмасди — у товуш чиқазмасди.

— У қайси иблисдан туғилган? — сўради майор де Спейн.

— Бу ит, — жавоб берди Сэм. Унинг бурнининг катаклари айиқ изидан тушишган ўша биринчи тонгдагидек бироз шишган, кўзларида у қадар равшан бўлмаган, яшинли оқимтир шуъла пайқаларди.

⁶ Дюйм — 2.54 сантиметр.

— Қайси ит? — сўради майор де Спейн.

— Қари Бен йўлини тўсадиган.

— Итмиш, — деди майор де Спейн. — Бу йиртқични галамга қўшгандан кўра Қари Бенни олганим маъқулроқ. Уни отиб ташла.

— Йўқ, — деди Сэм.

— Уни бир умр ўргата олмайсан. Қандай қилиб сендан кўрқадиган бўлади?

— Менга ўргатилган ит керакмас, — деди Сэм. Бола яна унинг бурни катаклари ҳаракатини ва кўзларидаги яшинли оқимтир шуълани сезди. — Қўрқитилган бўлса, умуман керакмас. Фақат бу дунёда ҳеч ким ва ҳеч нарса уни кўрқита олмайди.

— У билан нима қилмоқчисан?

— Ўзингиз кўрасиз, — жавоб берди Сэм.

Овнинг бутун иккинчи ҳафтаси давомида улар эрталаб саройчага бориб туришди. Сэм томдан саройча ичига арқон тушириб, унга боғланган тойчоқ нимтасидан хўрак тайёрлаган, ит бу ҳийлага учгач, нимтани тортиб олган экан. Ҳар тонг улар Сэм саройча ичига арқонга боғланган челақда сув туширишини, ит сабот билан эшикка ташланиши ва йиқилишини, яна ўрнидан туриб ташланишини кўришарди. У бирон товуш чиқармас, сакрашларида ашаддийлик эмас, балки совуқ ва тунд қатъият сезиларди. Ҳафта охирида эшикка сакрашлар тўхтади. Бунга ит ҳолдан тойгандан эмас, балки эшикка кучи етмаслигини англагани сабаб бўлганга ўхшарди. У шунчаки бундан буёқдаги уринишларидан нафратланганди. Лекин ётиб олмади. Улар ҳали уни ётган ҳолда учратмади. У тик турарди ва итни дурустроқ кўриш мумкин эди — ўзида мастиф, эрдел¹дан баъзи нарса-

¹ *Мастиф, англиз мастифи* — англиз итларининг энг қадимий зотларидан, айиқ овида кўп фойдаланилади; *эргель, эргельтерьер* — Англиядаги Йоркшир графлигининг ғарбидаги Эрдель воҳасида кўпайтирилган, терьер зотига мансуб ит, овда ҳайвонлар, йиртқичлар инларини қидириб топишга ўргатилган.

ларни, эҳтимол, бошқа ўнғача зот белгиларини мужас-самлаштирганди, бўйи ўттиз дюймдан баландроқ, оғирлиги тўқсон фунт² га бориб қоларди, кўзлари совуқ сариқ тусда, яғрини ниҳоятда бақувват, жуни галати сидирға, милтиқ стволиникидек кўкимтир тусда эди.

Ярим ой тугади. Овчилар кетиш тараддудига тушдилар. Лекин бола шу ерда қолишга изн сўради ва амаки-ваччаси бунга рухсат берди. Бола Сэм Фазерснинг кулбасига кўчиб ўтди. Эрталаблари у саройча ичига челақда сув туширилишига қарарди. Ҳафта охирида ит ётиб олди. У ўрнидан турар, тентираб сув олдига борар ва йиқиларди. Тонглардан бирида у сув олдига эмаклаб боришга ҳам, бошини ердан кўтаришга ҳам мадори қолмади. Сэм калтароқ таёқни олиб, саройчага йўл олди.

— Тўхтаб тур, — деди бола. — Милтиқни олиб келай...

— Ҳожати йўқ, — деди Сэм. — Унинг қимирлашга ҳам ҳоли йўқ.

Шундай экан. Сэм таёқчасини итнинг боши, озиб кетган гавдасига теккизиб кўрди, аммо у қимирламай ёнбошлаб ётар, сариқ кўзлари эса очиқ эди. Уларда нафрат пайқалмасди, балки деярли бўрон ва қаҳратон қиш шиддатидек бефарқ совуқ шиддати акс этарди. Бу кўзлар тўсинлар орасидаги тирқишлардан қараётган Сэм ва болага қадалганди.

Сэм итга овқат берди. Гўштли шўрвани ичиб бўлгунича бошини ушлаб туришга тўғри келди. Сэм тунда саройчада итга товоқчада гўшт бўлаклари тўғралган шўрвани қолдирди. Эрталаб бу ерга кирганида товоқча бўш, ит эса ағдарилиб, бошини кўтарган ҳолда қорнида ётар, совуқ сариқ кўзларини эшикка тикканди ва у бу совуқ кўзлар қарашини ўзгартирмасдан, ҳатто ирилласмасдан ташланиб қолди, аммо мўлжали хато кетди — ожизлашиб кетган мушаклари панд берди, шу сабаб Сэм таёқчаси билан бу ҳужумни даф қилиш, ташқари-

² Фунт — оғирлик ўлчови, 2,2 фунт — 1 килограмм.

га отилиб чиқиш ва эшикни бекитишга улгурди. Шу заҳотиёқ ит гўё икки ҳафталик очликни бошидан кечирмагандек, янги сакраш учун қаердан куч топгани номаълум ҳолда эшикка ташланди.

Чошгоҳда улар ўрмондан лагерлари томон келаётган кимнингдир овчилардек овоз берганини эшитдилар. Бу Бун экан. У саройчага яқинлашиб, тирқиш орқали бошини баланд тутган, мудраб, сариқ кўзларини пирпиратаётган баҳайбат — букилмаган, бўйсундирилмаган руҳнинг тимсоли бўлган итни кузатиб турди.

— Биз учун уни қўйиб юбориб, — деди Бун, — ўрнига Қари Бенни ушлаш ва айиқни шу қаттолга гижгижлатиш осонроқ эди.

У ўгирилиб, шамол қизартириб юборган юзи билан болага қадалар экан:

— Ашқол-дашқолингни йиғиштир. Кас уйга қайтишингни буюрди. Бу тойхўрга шунча суқланганинг етар, — деди.

Бун извошни пастқамликка кираверишда қолдирганди; унга бу ердагиларда бўлмаган хачир қўшилганди. Тунда бола уйида эди. У амакиваччасига шундай ҳикоя қиларди:

— Сэм биз унинг олдига кириб, қўл теккизиб кўрмагунимизча қантаради. Кейин овқат бера бошлайди. Сўнг, агар талаб қилинса, яна оч қолдиради.

— Нега? — сўради Маккаслин. — Бунинг қандай нафи бор? Ҳатто Сэм ҳам ҳеч қачон уни ўзига бўйсундира олмайди.

— У бўйсундирилган ҳолида бизга керакмас. У бизга ҳозир қандай бўлса, шундайлигича керак. Фақат у охиरोқибат Сэмга, бизга итоат қилмагунча саройчадан чиқа олмаслигини тушуниши керак. Ундан бошқа ҳеч ким Қари Бенни тўхтата олмайди. Ҳозир унинг лақаби ҳам бор. Биз уни Шер деб чақиряпмиз.

Ниҳоят ноябрь эшик қоқди. Улар лагерга қайтиб келдилар. У ҳовлида генерал Компсон, майор де Спейн, амакиваччаси Уолтер ва Бун билан милтиқлар, тўшак-

лар, озиқ-овқат солинган қутилар орасида туриб, Сэм Фазерс ва Шерни кўрди — қари индеец отхона ёнидаги йўлакчадан уладаси чиққан комбинезон устига қўй терисидан тикилган униққан куртка кийиб олган, резина этикда, бошида аввал боланинг отаси кийиб юрадиган шляпа қўндирилган ҳолда одимларди, ёнида эса баҳайбат ит мағрур борарди. Изқувар итлар қаршисига ташланмоқчи бўлишди, бироқ ҳали ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган лайчадан бошқа ҳаммалари тисарилиб қолишди. Лайча думини ликиллатганча Шер ёнига борди. Шер ҳатто тишлари оқини ҳам кўрсатмади. Йўл-йўлакай айиқча қилиб шундай туширдик, лайча уч қадам нарига дўмбалоқ отиб тушди, Шер эса ҳовлига кириб, ҳеч кимга боқмасдан, бефарқ ва мудраган ҳолда тик қотди.

— Бун қаранг-а, — деди Бун. — Унга қўл теккизиб бўладими?

— Мумкин, — деди Сэм. — Унга барибир. Унинг учун одамлар ҳам, йиртқичлар ҳам йўқдек ҳисоб.

Бола кузатиб борарди. Бун чўкка тушиб, Шернинг бошини силаб, суюклари ва мушакларини ушлаб, кучини чамалаб кўрган пайдан кейин икки йил давомида бу жуфтликни кузатиб борди. Гўё Шер аёлдек эди ёки, афтидан, бу жуфтликдаги аёл Бун эди. Агар — Сэм таърифига кўра — одамлар ва йиртқичлар йўқдек ҳисоб, баҳайбат, мағрур, мудроқ ит ҳамда жўшқин, қўпол, томирларига индеецлар қони аралашган, онги боланикидек, буришган юзли одам ўзаро таққосланса, иккинчиси тўғрироқ эди. Бун Сэмни ҳам, Эш тоғани ҳам четлатиб, Шерни ўзи боқувига олди. Бола Бун ошхона олдида совуқ ёмғир остида Шерни овқатлантираётганини неча бор кўрганди. Шер бошқа итлардан алоҳида овқатлантирилар, алоҳида сақланарди, аммо фақат келгуси ноябрдагина уларга Шер бевосита қаерда тунаши аниқ бўлди; шунгача ҳамма у Сэм кулбаси ёнидаги ўз уясида туради деб ўйларди, бироқ бир сафар Маккаслин тасодифан Сэмдан бу ҳақда сўраганида, у бор гапни ошкор қилди. Кечқурун майор де Спейн, Маккас-

лин ва бола қўлда чироқ билан Бун ухлаётган тор, унинг ювинмаган танасидан ва нам овчи кийимидан келаётган қўланса исга тўла хонага киришганида чалқанча ётган Бун ҳурраги бўғзига тикилиб уйғонди, унинг ёнидаги Шер келганларга совуқ мудроқ сариқ кўзларини қаратди.

— Бун, бу ишинг ярамайди, — деди Маккаслин. — Бу ер ит турадиган жой эмас. Ахир у эрталаб Қари Бенни қувиши керак. Тун бўйи у сенинг исингдан нафас олса, изни қандай топади.

— Ҳозирча ҳидим ўзимга халақит бераётгани йўқ, — деди Бун.

— Халақит берганида ҳам сендан ислаб из топиш талаб қилинмайди, — деди майор де Спейн. — Итни олиб чиқ. Уй тагидаги бошқа итларга қўшиб қўй.

Бун ўрнидан турар экан:

— Ахир у ўзига қараб чучкирган ёки эснаган, тасодифан унга тегиб кетган биринчи итниёқ ғажиб ташлайди-ку, — деди.

— Хавотир олма, — деди де Спейн. — Итлардан бирортаси тушидаям тушқуришга ҳам, уни туртиб юборишга ҳам юраги дов бермайди. Уни ҳовлига олиб чиқ. У менга эртага исни дарров топа оладиган ҳолда керак. Қари Бен ўтган йил уни доғда қолдирди. Бу сафар бунинг уддасидан чиқолмаса керак.

Ифлос иштондаги Бун туриб, оёғини пойабзалига тикди, унинг ипларини бойламасдан, ухлаётганида тўзғиб кетган сочларини тўғриламасдан — қандоқ бўлса шундайлигича Шерни хонадан олиб чиқди. Бошқалар яна ўз хоналарига қайтишди — Маккаслин билан де Спейн яна қарта ўйнашга киришдилар. Бироздан кейин Маккаслин:

— Истасангиз, бориб текшираб кўраман, — деб таклиф қилди.

— Ҳожати йўқ, — жавоб берди де Спейн. Сўнг: — Тикканингни қабул қиламан, — деб Уолтер Юэллга мурожаат қилди. Ва яна Маккаслинга қараб, — агар у ёққа

бормоқчи бўлсанг, менга индама. Қариётганлигимнинг биринчи белгиси: агар бераётган буйруғим деворга айтилаётганлигини олдиндан билсам ҳам унинг бажарилмаслиги ғазабимни қўзғатади, — деди.

Тўшак остида кўзини уйқу босишини пойлаб ётаркан, бола ҳам Шер яна Бун қўйнидан жой олганлигини, бугун ҳам, эртага ҳам, ноябрдаги овнинг бошқа тунларини ҳам, бошқа ов мавсумларини ҳам шу жойда ўтказишини биларди. Унинг хаёлидан: «Қизиқ, Сэм нега рози бўлганикин? Бун оқ танли бўлса ҳам Сэм Шерни унга бермаслиги мумкин эди. Майор ҳам, амакиваччаси ҳам бунга эътироз билдиришмасди. Энг асосийси, Шерга биринчи бўлиб Сэмнинг қўли теккан ва Шер хўжайини ким эканлигини биларди», деган фикр ўтди. Улғайгач, бунинг тагига етди. Шундай бўлиши керак эканлигини тушунди. Ўзи тартиб шунақа. Сэм — қабила бошлиғи, даҳо; Бун — паст табақали, унинг овчиси. Ит кетидан Бун юриши керак.

Шер биринчи бор изқувар итлар галасини Қари Бен томон бошлаган тонгда лагерда қаердандир: балчиқда истиқомат қилиб, ёнотни қопқонда овлаш ёки пастте-кислик четларида пахта ва маккажўхори етиштириш билан шуғулланадиган, Сэм Фазерсга қараганда бироз пўримроқ, аммо Теннин Жимдан анча хароб кийинган етти нафар серсуяк, безгақдан силласи қуриган кимса пайдо бўлди; улар тун бўйи питра милтиқлари ва бешотарлари билан ҳовлида тизза чўккан ҳолда сабр билан ёмғир остида бўкишди. Улардан энг сўзамоли (Сэм Фазерс кейин майор де Спейнга гапириб беришича, улар ёз бўйи лагерга ёлғиз, икковлон, учовлон бўлиб келиб туришар, Шерни томоша қилиб, яна қайтиб кетишарди) шундай деди:

— Хайрли тонг, майор. Эшитишимизча, бугун қўш панжали айиқни кўктус итингиз билан қувламоқчи экансиз. Қарши бўлмасангиз, буни биз ҳам кўрмоқчи эдик. Айиққа, агар устимизга ташланиб қолмасагина, ўқ узмаймиз.

— Қадамларингизга ҳасанот, — деди майор де Спейн.
— Марҳамат, отаверинглар. Айиқ биздан-да ҳам кўпроқ сизларники.

— Гапингизда жон бор. У мендан қарздор: бир қанча сигирим емиши бўлди. Уч йил аввал чўчқам ҳам.

— Мен ҳам даъвогорман, — деди яна бири. — Фақат айиққа эмас.

Де Спейн унга тикилди. Бу кимса тамакини чайнаб бўлиб, туфлаб ташлади.

— Бузоғим йўқолиб қолди. Бултур. Яхши бузоқ эди. Кейин июнда тахминан сизнинг тойчоғингиздек тилка-пора қилинган ҳолда топдим.

— Шундай денг, — деди майор де Спейн. — Начора, йиртқичга итларим остидан бемалол отаверинг.

Ўша куни Қари Бенга битта ҳам ўқ узилмади. Овчилар уни кўришмади. У болага уч йил аввал ёзда рўпара келган яланглиқдан юз қадам чамаси нарида оёққа турғизилди. Бола бу ердан чорак миля ҳам келмайдиган нарида эди. У итлар айиққа ташланганларидаги товушларни эшитди, бироқ Шерга тегишли бўлган нотаниш овоз сезилмади ва бундан у Шер ўша ерда бўлмаса керак деган хулоса чиқарди. Қари Бенни қувиш илгаридигиларга қараганда жадалроқ кечарди, юқори, жазавали ҳуриш қулоққа чалинмаганлиги ҳам ҳақиқий аҳволга ойдинлик киритмади. Фақат оқшомда Сэм унга Шер сас чиқармасдан из қувишини тушунтирди.

— Қари Беннинг бўғзига ёпишгандагина ириллайди, — деди Сэм. — У бошқа пайт саройчада эшикка ташланаётган вақтдагидек бирор сас чиқармайди. Кўктус зоти ўзи шунақа. Нима дегандинг?

— Эрдель, — деди бола.

Шер из қувишни бошқарарди: итлар айиқни дарё томон жуда сиқиб боришди. Бун Шер билан тунда соат ўн бирга яқин қайтиб келгач, Шер Қари Бенни қисувга олиши мумкинлиги, бироқ изқувар итлар унга яқинлашишга журъат қила олмаганликлари, шу сабабли Қари Бен улардан қутулиб, сувга ташланганлиги ва оқим

бўйича сузиб кетганлиги, у эса Шер билан айиқ сувдан чиққан жойни топиш учун соҳил бўйлаб ўн миляча борганликлари, кечувдан нариги қирғоққа ўтиб, орқага қайтганлари, лекин қоронғида айиқ изига туша олмаганликлари, балки Қари Бен кечувдан нарига сузиб кетган бўлиши мумкинлигига оғт ичарди. Бун изқувар итларни бўралаб сўқаркан, Эш тоға кечки овқатдан ўзига қолдирилган улушни тамадди қилиб, ухлагани йўл олди, бироздан кейин бола ҳуррак авжига чиққан хона эшигини очганда йирик ит бошини улуғворлик билан кўтарди, унга мудроқ нигоҳи билан боқди, сўнг яна калласини Бун ёстиғига қўйди.

Яна ноябрь эшик қоқиб, сўнгги кунни Қари Бен учун қолдириш одат тусига кирганда лагерда ўн беш нафарга яқин одам тўпланди. Улар фақат овчиларгина эмасди. Бу ерга тўпланганлар орасида Шер ва Қари Бен ҳақида эшитган ҳамда кўктус баҳайбат итнинг қари панжасиз айиқ билан ҳар йилги тўқнашувида ҳозир бўлиш истагидаги Жефферсон сингари қўшни округ марказидек шаҳарлардан келганлар ҳам бор эди. Айримлар ҳатто милтиқсиз, куни кеча дўкондан харид қилинган овчи куртқалари ва этикларда эдилар.

Шер Қари Бенга дарёдан беш милядан кўпроқ масофада етиб олди, уни тўхтатди, изидан тушди ва шиддати сусайган изқувар итларни ортидан эргаштирди. Бола из кетидан қувиш бошланганини эшитди: ўша жойдан у қадар узоқда эмасди. Бола Буннинг итларни жўшти-раётганларини эшитди; икки бор узилган ўқ овози янгради — бу генерал Компсон масофадан туриб (ҳуркиган отни тинчлантириб бўлмаётганди) айиққа қўш отаридан беш питра ва ўқлардан отганди. Изқувар итлар қочаётган йиртқич кетидан ҳуришарди. Бола бу овозларни югуриб кетаётганида эшитди; ҳавони симириб, қоқилиб, ўпкаси шишиб, генерал Компсон ўқ узган ва Қари Бен томонидан ўлдирилган икки ит ётган жойга етиб келди. Айиқ изларида Компсон ўқлари оқизган қонни кўрди, аммо у ёғига югура олмади. Нафасини ростлаш,

юрак уришини тинчлантириш учун дарахтга суянди ва из қувиш саси сўниб бораётганини туйди.

Сэм Фазерс ёрдамга етиб келмагунча кун бўйи янги овчи курткалари ва этикларида ўрмонда адашиб юрган, ҳали ўзларига келолмаган беш нафар шаҳарлик кечқурун лагерда тунашга қолганларида бола из қувиш тафсилотларини эшитди: Шер иккинчи бор айиқни қувиб етиб, унга йўл бермаган, лекин йиртқич қони ҳидидан қўрқмайдиган фақат бир эгри хачиргина уларга яқинлашган, бу хачир устида эса отишни эпполмайдиган Бун ўтирган. Бун айиққа ўз питра милтиғидаги беш ўқнинг ҳаммасини узган, лекин ҳаммаси зое кетган, Қари Бен эса яна бир итни қулатиб, қуршовдан чиққан, дарёгача етиб борган ва ғойиб бўлган. Бун яна Шер билан бирга қирғоқ бўйлаб унинг изидан тушганлар. Узоққа, жуда узоқгача боришган: дарёдан ўтишаётганда қоронғилик туша бошлаган ва нариги соҳилдан бир миля ҳам юрмасларидан атроф зимистонга айланган. Бу сафар Шер ғира-ширада ҳам сув ёқасида Қари Бен изини топа олган — эҳтимол, қон ҳидини туйган, яхшиямки Шер тизгинда бўлган, Бун хачирдан сакраб тушиб, ит билан яккама-якка олишишга тушган ва уни айиқ изидан олиб кетишга муваффақ бўлган. Бун бу сафар сўкинмаётганди. Ҳаммаёғига лой чапилган, ўта хориган ҳолда, баркашдек бадбашара юзида ҳамон фожиа, ҳайрат акс этганигача остонада турарди.

— Хато қилдим, — деди у. — Ўн қадам жойдан беш марта мўлжалга теккиза олмадим.

— Аммо биз унинг қонини оқиздик, — деди майор Спейн. — Генерал Компсоннинг ўқи унга тегди. Илгарилари бунинг урдасидан чиқолмагандик.

— Мен эса мўлжални ололмадим. Беш марта хато қилдим. Шернинг кўзи олдида.

— Ўксинма, — юпатди уни майор де Спейн. — Из қувиш аъло ўтди. Қонини ҳам оқиздик. Келгуси сафар Кэтига генерал Компсон ёки Уолтерни миндирамиз ва у биздан қочиб қутула олмайди.

Шу онда Маккаслин сўраб қолди:

— Ҳой Бун, Шер қаерда?

— Сэмнинг олдида қолдирдим, — жавоб берди Бун. У кетиш тараддудига тушганди. — Унга шерик бўлишга ярамай қолдим.

Йўқ, болада Шерга нисбатан нафрат ҳам, қўрқув ҳам йўқ эди. Рўй бераётган воқеаларда у қандайдир муқаррарликни ҳис этарди. Унингча бирор нарса бошланаётган, бошлангандек туюларди. Худди тайёр саҳнадаги сўнги кўриниш.

Интиҳонинг ибтидоси, аммо бу қандай ниҳоя эканлигидан беҳабар эди, бироқ қайғу бўлмайди. Итоат ва гурур бўлади, унга фақат томошабин роли насиб этган бўлса ҳам майли, ўзига шундай роль насиб этганидан фахр бўлади.

III

Декабрь эди. Хотирасида қолган энг аёзли ой. Улар ҳаво бироз илишини ва ўшанда Шер Қари Бен билан ҳар йилги из қувишларини ўтказишларини кутиб, лагерда мўлжалдаги икки ҳафтадан кейин ҳам тўрт кун туришарди. Из қувиш ўтса бу ерни тарк этиб, уйларига равона бўлишлари мумкин. Покер⁹ ўйнаб кўзда тутилмаган кутиш кунларини кеч қилиш виски захирасини тугатди ва шу сабаб Қари Бен билан болани Мемфисга жамадон ҳамда майор де Спейннинг мусалласчи мистер Семсга бир парча хати билан йўлга отлантришди. Яъни майор де Спейн ва Маккаслин Бунни виски олиб келишга, болани эса Бун бу вискиларни ёки уларнинг кўпроғини, ҳеч бўлмаса бирор шишаларини етказиб келишини назорат қилиш учун жўнатишаётганди.

Тун соат учда Теннин Жим уни уйғотди. Бола совуқдан эмас — ўчоқда олов гурилларди — бу узоқ қиш

⁹ Покер — қарта ўйининг бир тури.

кечасида юрак қонни эриниб ҳайдаши ва уйқуга тўйилмагандан жунжикиб тез кийинди. У уйдан фақат яна уч соатдан сўнг ўрнини кунга бўшатиб берадиган донг қотиб ялтираётган тун остида темиртус ер тасмасидан, музли зулматдан тили, танглайи, ўпкасининг чеккаларигача куйдириб ошхонага ўтди, бу ерда чироқ нур сочиб турар, чўғга айланган плита деразаларни хира торттирган, тўртдан бири индеец, чикесо қабиласидан бўлган сквонинг невараси, баъзан томирларида бир томчи бўлса ҳам оқ қони йўқлигига ишорадек гурзи ва қаҳрли мушталари билан қарши оладиган, баъзан, одатда кайфлигида, ана шу мушти ва ўша қаҳри билан отаси тиш-тирноғигача чикесо, бунинг устига қабила бошлиғи бўлганлиги ва ҳатто онаси ярмига индеец аёли эканлигини исботлайдиган Бун эса аллақачон ликобчага тиралиб, ўсиб кетган соқоллари кўкартириб юборган жағларини ишга солганди. Унинг бўйи бир метру тўқсон, онги — боланики, қалби — отники, тутмача кўзлари ҳеч нарсани — разилликни ҳам, бағрикенгликни ҳам, меҳрибонликни ҳам, ғазабни ҳам ифода этмайдиган, бола умрида кўрмаган бадбашара бетига қадалганди. Бундай башарани гўё кимдир футбол ўйнайдиган тўпдан каттароқ ёнғоқ топиб олиб, уни искана билан тарашлаган, кейин индеецларнинг қизил танасидек эмас, балки келиб чиқиши, эҳтимол, қисман вискиникига, асосан эса очиқ осмон остида тараллабе-дод яшаш нусқи бўлган деярли бир тусли қизғиш-ғиштрангига бўяган; бундай бетда ажинлар ҳам, қирқ йиллик умрнинг муҳри ҳам йўқ, шунчаки қуёш тифидан ва чакалакзорларнинг зулматига шўнғиётган йиртқич ортидан кўзни қисийшдан қолган, тонг ёришиши билан овни давом эттиришни кутиб изғиринли ноябрь ёки декабрь заминида ётганида атайин ўрмон гулханларида куйдирилган бурмалар; унинг учун вақт худди ҳаводек, ўзи бу жойларда сира қаримасдан одимлайдиган ҳаводек эди. Жасур, бепарво ва тутуруқсиз эди; ҳунари, машғулоти, касби йўқ эди, фақат битта қусури — вис-

кига ружу қўйган ва битта фазилати — майор де Спейн ҳамда боланинг тоғаси Маккаслинга сўзсиз, муҳокамага ўринсиз содиқлиги бор эди.

— Баъзан унинг қусурини ҳам фазилатига қўшгинг келади, — деганди майор де Спейн.

— Ёки фазилатини қусурга, — қўшимча қилди Маккаслин.

Бола стол ёнига ўтирди; пол остидаги итлар қовурилган гўшт ҳиди ёки одам қадамларидан гимирлаб қолди. Шер уларга қисқа ва ҳукмли — ҳар қандай овда тўда етакчиси лўндагина буйруқ берса, аҳмоқлардан бошқа ҳамма дарҳол тушунадиган тарзда ирилади; майор ва Маккаслин итларининг орасида баҳайбатлиги ва кучи, эҳтимол, жасурлиги буйича Шерга бас келадиганлар топилмасди, лекин аҳмоқлари ҳам йўқ эди, охиргисини Кекса Бен бир йил аввал нариги дунёга равона қилганди.

Нонуштани тугатишаётганида Теннин Жим кириб келди. Извош остона олдида турарди. Маълум бўлишича, Эшнинг ўзи уларни тор изли поезд қатнайдиغان жойга олиб бориб қўяр экан, бу ерда Хоуксга борадиган ёғоч ортилган составга чиқишаркан, ликобчаларни эса Жим юваверсин. Бола Эш нима учун йўлга чиққанини биларди. Қария Эш Буннинг газабини жунбушга келтирганига бир гал гувоҳ бўлганди.

Қирчиллама қиш эди. Извош гилдираклари музлаган ерга урилар, осмон мусаффо эди. Ҳозир у жунжикмаётганди — танасига йирик, бир меъёрдаги титроқ урилар, унинг ўртасида эса ҳиёл аввалги нонуштанинг оғирлиги худди гилдиракка тушаётган юкдек ҳис этиларди.

— Эрталаб из қувиш бўлмайди, — деди Бун. — Итлар ис сезмайди, изни топишолмайди.

— Шер топади, — эътироз билдирди Эш. — Шерга ис шарт эмас. Унга айиқ керак.

Эш оёғини дағал мато билан ўраб олган, боши аралаш бутун гавдасини ошхонада полда ёпиниб ёгадиган қавилган кўрпага буркаганди, тиниқ осмондаги юлдуз-

ларнинг ялтироқ шуълалари остида унинг қиёфасини бирон нарсага ўхшатиб бўлмасди.

— У ўн милялик муз устида ҳам айиқни қува олади. Қувиб етади ҳам. Бошқа итлар ҳисоб эмас, айиқ Шернинг изидан қувганида улар Шерга шерик бўлолмайди.

— Бошқа итларнинг нимаси сенга ёқмайди? — сўради Бен. — Ўзинг ҳеч вақони билмайсан. Биз шу ердалигимиздан буён ўтин олиб келишга чиқмаган бўлсанг, бошингни ошхонадан суқмадинг-ку, фақат ҳозир биз билан биргасан.

— Итлар менга ўта маъқул, — деди Эш. — Улардан кўнглим хотиржам. Мен ҳам ёшлигимдан улардек соғлигимнинг қадрига етсам бўларкан.

— Айтганимдек, бугун из қувиш бўлмайди, — деди Бун. Унинг овози ғазабнамок ва қатъий эди. — Майор биз Айк билан қайтиб келмагунимизча кутишга ваъда берди.

— Бугун ҳаво ўзгаради. Кун илийди. Кечаси ёмғир ёғади, — шундай дея Эш ўралган боши томондан ҳиринглади, кейин тизгинни силтаб бақирди: — Хачирлар, қани туёқни шиқирлатинглар-чи!

Хачирлар югурди, извош чайқалиб, қийшайди, бир неча лаҳзадан кейин эса улар олдингидек бир текисда йўрғалашни давом эттирдилар.

— Яна бир нарсани аниқламоқчиман, майор нега сени пойласин. Унга Шер керак. Сенинг қўлингда эса лагерда ҳеч қачон айиқ гўштини ҳам, даррандани ҳам кўришмаган.

«Ҳозир Бун унинг таъзирини беради, ҳатто мушт тушириб қолиши мумкин» хаёлидан ўтказди бола. Аммо авваллари ва кейин ҳам бўлганидек, бирор кор-ҳол рўй бермади; Бун Эшга нисбатан сабр-тоқатли эди, аммо тўрт йил муқаддам Бун Жефферсондаги кўча ўртасида бировнинг пистолетидан, ўтган куз Қари Бенни мўлжалга ололмаганидек, негрга қарата беш ўқ узганди.

— Шўхлигинг тутдими? — деди Бун. — Кечқурун қайтиб келмагунимча, итлар бир қадам ҳам силжймайди.

Менга ваъда бердим — тамом-вассалом. Сен, яхшиси хачирларингни тезлат, нима мени музлатиб қўймоқчимисан?

Темир йўлга етиб келишиб, гулхан ёқишди. Кўп ўтмай ўрмондан, оқара бошлаган шарқдан ёғоч юкланган состав кўринди ва Бун қўлини силкитиб, уни тўхтатди. Иссиқ хизмат бўлмасида бола мудраб қолди, Бун эса иккала кондуктор билан, кейинроқ Салливэн ва Килрейн¹⁰, бундан ҳам сўнгроқ эса Демпси ва Тэнни¹¹ хусусида бўладигандек, Шер ва Қари Бен ҳақида суҳбатни бошлаб юборганди. Темир йўл станциясига қадар бола туш аралаш, рессорсиз вагоннинг тақир-туқури остида Қари Бен томонидан тилка-пора қилинган ғунажинлар ва чўчқалар, унинг омборларни, қопқонларни, пистирмаларни чилпарчин этганлиги, панжасиз Қари Беннинг — бу ўлкаларда қопқон панжаларини мажақлаган айиқлар элик йиллар чамаси Уч панжали, Панжасиз, Икки панжали лақаблари билан машҳур бўлган, аммо Қари Бен улар орасида ҳам ажралиб турадиган алоҳида айиқ эди (генерал Компсон уни айиқлар шоҳи деб мартабасини оширарди), шунинг учун у лақабга эмас, инсон ҳам уялмайдиган ўз исмига эга эди, эҳтимол, териси ичида қўрғошин ўқ ин қурганлиги тўғрисидаги ҳикояларни эшитарди.

Қуёш кўтарила бошлаганда Хоуксга етиб келишди. Увадаси чиқай деган олачипор овчи кийимлари ва ифлос этиклариди иссиқ вагондан тушдилар. Бироқ бу ерда ана шундай уст-бош ҳам, Буннинг қиртишланмаган соқоллари ҳам одатий ҳол ҳисобланарди. Хоукс ёғоч тиладиган корхона, озиқ-овқат дўкончаси, иккита магазин ва боши берк темир йўлдаги ёғоч ортиладиган

¹⁰ Салливэн, Килрейн — XIX аср охирида ўзаро рақиб бўлган таниқли америкалик боксчилар.

¹¹ Демпси, Тэнни — XX аср 20-йилларидаги машҳур америкалик боксчилар.

жойдан иборат, бу ерда ҳамма этик ва олачипор кийимда юрарди. Кўп ўтмай Мемфисга борадиган поезд ҳам келиб қолди. Вагонда Бун бир шиша пиво ҳамда бол аралаштирилган уч пачка қовурилган жўхори харид қилди ва бола Буннинг жўхорини чайнаши товуши остида яна ухлаб қолди.

Лекин Мемфисдаги тартиб бошқача эди. Баланд бинолар ва тош терилган кўчалар, чиройли файтунлар, конкалар¹², ёқаси қотирилган ва галстук тақилган кўйлақдаги одамлар манзарасида уларнинг этиклари ва олачипор кийимлари янада дағалроқ ва ифлосроқ, Буннинг соқоллари тиканлироқ ва роса ўсиб кетгандек кўринарди, Буннинг бу башараси билан ўрмондан чиқмагани, боз устига майор де Спейн ҳам, Маккаслин ҳам, бошқа танишлари ҳам бўлмаган жойга келмагани маъқулроқ бўларди, ҳеч ким бу ерда йўловчиларни «Қўрқманг. У ҳеч кимга тегмайди», деб тинчлантирмасди. Бун тишининг орасидаги жўхорини тили билан чиқаришга уриниб ва янги милтиқ стволини йўнишда чиқадиган пўлат қириндидек кўктус соқолини ликиллатиб, вокзалнинг силлиқ полидан гўё мой суртилган ойна узра одимлаётгандек оёғини қийшайтириб ва букиб борарди. Биринчи кўчадан ўтишди. Ҳатто ёпиқ эшиклар ортидан ҳам бола қипиқ ва эски спирт исини туйди. Бун йўтала бошлади. Ярим дақиқача томоқ қирди.

— Жин урсин, — деди у, — қаерда шамоллай қолдим-а?

— Вокзалда, — деди бола.

Яна йўталмоқчи бўлган Бун индамади, болага боқди.

— Нима? — қайта сўради у.

— Сен лагерда ҳам, поездда ҳам йўталмаган эдинг-ку.

Бун қошини учирганча қараб турарди. Қошини учирши тўхтатди. Лекин йўталишни бошламади. Оҳистагина деди:

¹² Конка — от тортадиган трамвай.

— Пича доллардан чўз. Хасислик қилма. Сенда бор-ку. Сен пул ишлатмайсан-ку. Сен хасис эмассан. Шунчаки, сенга ҳеч қачон ҳеч нарса керакмас. Ўн олти ёшлигимда долларлар қўлимдан учирма бўларди, улар қайси банк томонидан чиқарилганига қиё боқишга ҳам улгурмасдим. Айк, доллардан чўз, — бамайлихотир сўзини якунлади у.

— Ахир сен майорга ваъда бергандинг. Маккаслинга сўз бергандинг. Лагерга қайтиб боргунча бир томчи ҳам ичмайман дегандинг.

— Қўйсангчи, — аввалгидек оҳиста ва сабр билан давом этди Бун, — бир долларга маст бўладиган даражада ичиб бўлармиди. Иккинчи долларни бермайсан-ку ахир.

— Бунга кўнглинг тўқ бўлаверсин, — бола ҳам сокин ва кимгадир аччиқ қилиб деди; бироқ бу Бунга қаратилмаганди, чунки Буннинг ухлаб қолмаслик, уни ва Маккаслинни ошхонадаги соатга қараб уйғотиш ҳамда улар билан ўн етти миль йўл босиб Жефферсонда Мемфисга борадиган поездга кеч қолмаслик учун ошхонадаги студда хуррак отаётганлиги; бола Маккаслиндан ўргатилмаган Техас понисини сотиб олишга изн ва пул сўрагани, у Бун билан бу ёввойи тойчани ким ошди савдосида тўрт доллар етмиш беш центга сотиб олганликлари ва уйга икки қари байталнинг ўртасига жойлаштириб, тиконли сим билан чирмаган ҳолда олиб келганликлари (пони тозаланган жўхорини умрида кўрмаган бўлса керак ва бу донни қандайдир қўнғизларга ўхшатгани эҳтимол) ва ниҳоят (ўшанда у ўн ёшда эди, Бун эса бутун умри давомида ўн ёшлиқдек эди) Бун пони тийгинланганлигини айтгани ҳамда тойчанинг бошига қоп кийгизилиб, тўрт негр ёрдамида икки филдиракли эски извошга қўшилгани, Бун билан у извошга ўтириб, Буннинг: «Ҳаммаси жойида, йигитлар. Қўйиб юборинг» дегани ва негрлардан бири — Тенни Жим пони бошидаги қопни тортиб олибоқ четга қочгани, извош устунга урилиб, бир филдираги ўқидан чиқиб кетганлиги, ўшанда Бун болани ёқасидан ушлаб извошдан ариққа улоқтиргани, қолганини у узук-юлуқ:

иккинчи филдиракнинг эшикка тегиб, ҳовлидан дума-
лаб бориб айвонга урилгани, ҳамма жойда извош бўлак-
лари сочилиб ётгани; тизгинни тутиб олган Буннинг
чанг-тўзон ичида қорнида судраб кетилаётгани, кейин
эса тизгиннинг узилгани, икки кун ўтиб пони худди
маликаларнинг кўксидаги қўшқатор дурдек бўйинту-
руғи билан уйдан етти миль узоқликда ушлангани ёдида
қолган эди... Бола Бунга бир доллар берди.

— Ҳаммаси жойида, — деди Бун. — Сен ҳам юр, со-
вуқда турасанми.

— Совқатаётганим йўқ...

— Лимонад ичардинг.

— Лимонад ичгим йўқ.

Ортида эшик ёпилди. Қуёш тиккага келиб қолганди.
Эш кечқурун ёмғир ёғишини башорат қилган бўлса ҳам
ҳаво очиқ эди. Кун совуётганди, эртага из қувиш бўла-
ди. Биринчи галдагидек қалби покиза ва кўҳна қувонч-
га тўлаётганди; майли, ов қилиш ва ҳайвонларни тутиш
билан қартая қолсин, уни тоабод ҳеч нарса билан тақ-
қослаб бўлмайдиган дахлдорлик, итоат ва фахр тарк эт-
майди. Бу ҳақда ўйламагани маъқул. Акс ҳолда оёқла-
рининг ўзи вокзалга, перронга, жанубга борадиган по-
езд томон югуриб қолади; бу ҳақда ўйламагани яхши.
Кўча гавжум эди. Яғринли норманд отлари, олифта фай-
тунлар, улардан башанг пальтода эркаклар ва мўйнага
бурканган пуштиранг хонимлар тушиб, вокзал бино-
сига йўл олардилар. Йигирма йил муқаддам унинг ота-
си — Форрест армияси¹³ таркибида бўлган Сарторис

¹³*Натаниэль Бедфорд Форрест* (ингл. Nathaniel Bedford Forrest, 1821–1877) — АҚШда XIX аср ўрталаридаги фуқаролар уруши йилларида Америка Конфедерация Штатлари армиясининг генерали. У Форт Пиллоудаги жангларда ҳарбий жиноятларда — Америка Иттифоқ армиясидан паноҳ топган қуролсиз қора тан-
лиларни қириб ташлаганликда айбланган. АҚШ жанубий штатла-
ридаги энг бой миллионерлардан ҳисобланган Форрест фуқаро-
лар урушидан кейин ирқчи Ку-клукс-клан ташкилотчиларидан
бири бўлган.

отрядининг суворийси, ҳикоя қилишларича, Мемфисга келиб, отида шаҳарнинг бош кўчасидан янки¹⁴ зобитлари чарм қопланган креслоларга ястаниб, бўйдор, миси ялтиратилган кулдонларга тупуриб ўтиришган Гейозо меҳмонхонасига кириб келган ва отини чоптириб соппа-соф ғойиб бўлган...

Ортидаги эшик очилди. Бун кафтининг орқа томони билан лабини артарди.

— Ҳаммаси жойида, — деди у. — Энди эса ишни дундириб, уйга йўрғалаш қолди.

Мусалласчи уйида жамадонларига вискини жойлаб беришди. Бун яна бир шиша вискини қаерда ва қачон қўлга киритгани номаълум. Афтидан мистер Семс берган бўлиши керак (Хоуксга қош қорайганда етиб келганларида, бу ерда ҳеч кимса кўринмасди). Уларнинг поезде икки соатдан кейин йўлга чиқар экан. Бунга аввал майор де Спейн, кейин Маккаслин буюришганидек ва болани унга кўз-қулоқ бўлиб туришни топширишганидек, мусалласчи уйдан ҳеч қаёққа бош суқмасдан тўғри вокзалга келишганди. Бун ёнидаги шисасини вокзал ҳожатхонасида очди. Хизмат фуражкали одам бу ерда майхўрлик қилиш мумкин эмаслигини айтмоқчи бўлиб Бунга яқинлашиб, унга қиё ташлади-ю индамай қўя қолди. Кейин Бун ресторанда вискини стаканига стол остида қуяётганида емакхона ходимаси пайдо бўлди ва у индамай қўя қолмагани учун у яна ҳожатхонага йўл олди. Бун негр официант ва бир йўла бу ердаги ҳамма хўрандаларга улар эшитмаган ва ихтиёрлари ўзларида бўлса эшитишни хоҳламайдиган Шер ва Қари Бен тўғрисида бақириб ҳикоя қилиб беришга улгурганди. Сўнг бирданига унинг эсига ҳайвонот боғи келиб қолди. Соат учда Хоуксга яна бир поезд борар экан, демак улар ҳозир йиртқич ҳайвонларни томоша

¹⁴Янки (ингл. «yankee») — XVIII асрда муомаллага кирган. Янги Англия (АҚШ шимолий-шарқий штатлари) аҳолисига берилган ном, ҳозирги вақтда бутун АҚШ аҳолисига нисбатан ишлатилади.

қилгани борадилар ва сўнг ўша, соат учдаги поездда кетадилар. Бун ҳожатхонага учинчи марта кириб чиққанидан кейин дарҳол лагерга, Шернинг олдига боришлари ва учволон — Шер билан бирга ҳайвонот боғига қайтишлари, бу ерда Шер музқаймоқ ва конфетга тўйдирилган йиртқичларнинг адабини бериб қўйишини эълон қилди.

Шундай қилиб, улар қайтишлари керак бўлган поездга чиқмадилар, лекин бола Бунга соат учдаги поездни ўтказиб юборишига йўл қўймади ва бу билан аҳволни ўнглади; энди Бун ҳожатхонага бормас, шу ерда — вагоннинг ўзида ичар ва йўлакда кимнидир тўхтатиб уларга Шер тўғрисидаги гапни уқтирар, улар эса вокзалдаги хизмат фуражкали хизматчидек сукут сақладилар.

Қуёш ботганида Хоуксга етиб келганларида Бун ухлаётганди. Бола уни туртиб уйғотиб, вагондан жамадон билан бирга олиб тушди ва ҳатто озиқ-овқат дўкончасида кечки овқатни қилиб олишга кўндирди. Шунинг учун паровозча яна уларни қизғиш қуёш ботаётган ўрмон ичига олиб кириб кетаётганида Буннинг кайфи деярли тарқанган, осмон тунд эди, демак тунда ер музламайди. Энди бола чўгга айланган печка ортида ухларди; вагонча тақирлар ва қирчилларди, суҳбат Шер ва Қари Бен ҳақида борарди, кондукторлар гапни англаётганларини тасдиқлаб туришарди, чунки Бун ўз даврасида эди.

— Осмонга булут чиқди, кун илийдиган бўлди, — дерди Бун. — Эртага Шер уни йўқ қилади.

Йўқ қилиш Шернинг ёки бошқанингми, лекин Буннинг чекига тушмаганди. У, эслашларича, шу пайтгача олмахондан бўлак бирор ҳайвонни йиқита олмаган — фақат негрга беш марта ўқ узганида тасодифан негр аёлини яралаганини ҳисобга олмаса. Негр эса дароз йигит бўлиб, деспейнлик қора танли извошчидан олган пистолетидан ўқ узаётган Бундан тўрт қадам нарида турарди, негр ҳам почта орқали бир ярим долларга олган

тўппончасини қўлга олган, Бунни илма-тешик қилиб ташлаши мумкин эди, бироқ тўппончаси отилмасди, фақат — чиқ-чиқ, чиқ-чиқ... Бун эса кейин Маккаслин-дан қирқ беш доллар тўлашни талаб қилишган ойнаванд витринани чилпарчин қилиб ва бу ердан ўтиб кетаётган негр аёлини оёғини яралаб, ўқдондаги ўқларни сарфлаб бўлганди; бу аёл учун майор де Спейн пул тўлади: у Маккаслин билан ким витрина учун, ким оёқ учун пул тўлашни қарта ташлаб бўлашиб олганди. Бу йил эса лагерда, овнинг биринчи кунида Буннинг олдидан шоҳдор чиқиб қолди; бола Буннинг эски сочма ўқли милтигидан беш марта ўқ узилганини, кейин эса Буннинг: «Лаънатлар бўлгур, қочиб қоляпти! Қаршисидан чиқ! Қаршисидан!» деган овозини эшитди ва ўша жойга борганида ўқ узилган жойдан кийик изла-ригача бўлган масофа йигирма қадам ҳам келмаслиги-ни кўрди.

Ўша кеча лагерда Жефферсондан келган беш киши: Баярд Сарторис ўғли билан, кенжа Компсон ва яна икки одам меҳмон эди. Тонгда эса бола Эш томонидан башорат қилинган кулранг ёмғир урилаётган деразадан қараб, йигирматадан кўпроқ одамни кўрди — улар ўн йилдан бери Қари Бенни дон, чўчқалар ва бузоқлар билан таъминлаб турардилар, ҳозир эса шаҳарлик ҳар қандай негр ташлаб ёки ёқиб юборган эски шляпалар, куртка ва комбинезонларда шивалаб ёғаётган ёмғир остида турардилар ёки чўккалаб олгандилар; ҳатто эски, пўлатдан ясалмаган милтиқлар ҳам ҳаммада бор эмасди, фақат резинка этиклари бутун ва пишиқ эди. Нонушта қилишар экан, пиёда ва отда яна чамаси ўн икки нафар одам етиб келди: улар — лагерь қуйи томонида ўн икки миль наридаги участкадаги ўрмон кесувчилар; Хоуксдаги дарахт арралайдиган жойдаги ишчилар, тор изли темир йўлдан келган кондуктор эди (улар орасида фақат шу одамда милтиқ бор эди). Шундай қилиб, ўша тонгда майор Спейнга сўнгги марта, тунд 64-65-йилларда ўзи бошчилик қилган отрядга қуролланиши бўйи-

ча бас келолмаса ҳам, сони жиҳатидан кам бўлмаган гуруҳни ўрмонга бошлаб боришига тўғри келди. Бу ерга келганлар ҳовлига сифмади, улар майор де Спейн байтали устида Эш ифлос кийими билан мойланганидан ёғли патронларни бешотар милтиғига ўқлаб бўлиши ва унга узатишини пойлаётган, яшил тусли баҳайбат — кучукча эмас, балки от сифат мағрур, мудроқ зумрад кўзли, атрофдаги ҳамма нарсага, ҳатто Бун ва Теннин Жим олиб чиққан, боғлоқлик изқувар итларнинг шовқинига ҳам кўр ва кар ҳолда узанги олдида тик ит турган дарвоза ортида ҳам кутишаётганди.

— Кэтига генерал Компсонни ўтқазамиз, — деди майор де Спейн. — Ўтган йили у айиқнинг қонини оқизганди; тагида вазминроқ хачир бўлганида, у...

— Йўқ, — деди генерал Компсон, — чангалзорларда от ва хачирда қувиш учун қариллик қиламан. Бунинг устига ўтган йил ўз имкониятимни бой бериб қўйдим. Бугун пистирмада тураман. Кэтини эса йигитчага бермоқчиман.

— Шошманг, — деди Маккаслин. — Айқда ҳамма нарса, ов ва айиқлар ҳам олдинда. Яхшиси бошқа биров...

— Йўқ, — деди генерал Компсон. — Кэтини Айк минади. Ҳозирнинг ўзида у биздан кўпроқ нарсани биледи, ўн йилдан кейин эса Уолтерга ҳам тенглашиб олади.

Бола майор де Спейн унга Кэтига минишни айтмагунича бунга ишонмасди. Мана у ёввойи ҳайвон қонидан ҳуркимайдиган бир кўзли хачир устида ўтирибди ва майор де Спейн узангиси ёнида турган, кулранг аёзли тонгда йирик бузоқдек, аслида бўлганидан йирикроқ кўринадиган — боши катта, яғрини ўзиникидан кенгроқ, яшилтус жуни остидаги мушаклари кимнингдир тегиб кетишидан титрамайдиган, зеро улар томон қонни ҳайдайдиган юрак ҳеч кимни ва ҳеч нарсани севмайдиган итга қараб турибди; ит оддек баҳайбат, аммо бошқачароқ кўринади, зеро отнинг сиймоси залворли ва тезлик билан боғлиқ; Шер эса ўзида фақат жасурлик ҳамда таъқиб этиш ва ўлжа олишга интилиш

ва иродани мужассамлаштирадиган бошқа нарсаларни ҳам эмас, балки ана шу қувиб етиш ва ўлжа олишга интилишдаги қатъиятни тасаввур этиб бўладиган чега-радан ҳам ўзишга бўлган иродани акс эттирарди. Ит унга боқди. Бошини қимиллатди, хиёл ит ириллаши узра нигоҳини қаратди: Бунникидек — тубсиз, Бунникидек — паскаштликсиз ва бағрикенг, меҳрсиз ва қаҳрсиз, совуқ, мудроқ кўзларини тикди, холос. Сўнг кўзлар имо қилди ва бола тушунди — бу кўзлар унга қарамаётганди ва қарамаганди, шунчаки Шернинг боши шу томон бурилганди.

Ушбу тонгда у из қувиш овозларини бошидан эшитди. Сэм билан Теннин Жим извошдан чиқарилган хачир ва отни эгарлар эканлар, Шер кўздан ғойиб бўлди, шундан сўнг изқувар итлар ҳам из қувишга қўшилдилар, улар искаб ва вовуллаб чакалакзорга шўнғидилар. Бола, майор де Спейн, Сэм, Теннин Жим улар кетидан йўлга тушдилар ва икки юз қадам чамаси наридан қор эриётган ўрмондан уларга илк, баланд, одамникига ўхшаш фифонли, болага таниш товуш эшитилди, кейин бунга бошқа изқувар итлар ҳам қўшилиб, гира-шира хилватни тиниқ бўқириш билан тўлдирдилар. Шундан сўнг пойга бошланди. Болага ўзи уларнинг иккаласини ҳам кўраётгандек туюларди: улкан кулранг ит қатъият билан, овоз чиқармасдан қувмоқда, олдинда эса тўрт йил аввалгидек чакалакзор ичидан ақлбовар қилмайдиган тезликда айиқ локомотивдек елиб бормоқда, югураётган хачирлар эса тобора орқада қоляпти. Якка ўқ овози эшитилди. Отлиқлар яккам-дуккам дарахтлар орасидан суяк бет, чирик тишли оғзидан қичқириқ отилиб чиқаётган, қўли билан узоқлашаётган, ғойиб бўлаётган из қувиш йўналишини кўрсатиб турган ўқ узган овчи ёнидан хачирларини чоптириб ўтдилар.

Ҳуришлар янги тус олди ва бола уч юз қадам олдинда итлар ва уларга қайрилган айиқни кўрди. Шер югурганича унга ташланганини ва айиқнинг панжаси билан итни итқитиб юборганини, ўзи изқувар итлар тўдасига

отилгани, битгасини ерпарчин қилиб, шундан кейин қочиб қолганини кўрди. Отлиқлар ёнидан изқувар итлар оқими ўтиб кетди. Де Спейн билан Жим худди пистолетдан ўқ узишаётгандек ҳайқиришди, Жим итларни орқасига қайтаришга уриниб камарини силкитди. Энди бола ва Сэм Фазерс ёлғиз ўзлари хачирларини чоптирардилар. Из қувишни Шер билан бирга яна бир ит давом эттирарди. Бола унинг овозидан таниди. Ўттан йилги лайча, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ҳеч бўлмаганда изқувар итлар наздида — ақлсиз. «Эҳтимол, жасурлик шу бўлса керак» хаёлидан ўтказди бола.

— Ўнгроққа! — орқадан Сэмнинг овози эшитилди. — Ўнгроққа ол! Уни дарёдан узоқлаштириш керак.

Шу ердан қамишзорлар бошланарди. У йўлни Сэмдан ёмон билмасди. Бугазор ичидан тўппа-тўғри сўқмоқ йўлга чиқишди. Сўқмоқ чангалзор орқали дарёга, яланг қирғоққа олиб чиқди. Уолтер Юэлнинг бешотари тўмтоқ бангиллади — яна бир бор ва кейин икки марта ўқ овози эшитилди.

— Йўқ, — деди Сэм. — Мен изқувар итнинг овозини эшитяпман. Олға!

Улар тор томсиз туннелдан — қамишларнинг шитирлаши ва синиши ичидан остида ҳаракатсиз қуюқлашаётгандек ва кулранг нур оқимида акс этмаётган сариқ сув оқаётган жарга от чоптириб чиқдилар. Ҳозир бола ҳам лайча овозини эшитаётганди. Чинқириқли ҳуриш жойида қотиб қолганди. Қирғоқ бўйлаб югуриб кетаётган Буннинг елкасига милтиқ қайиши ўрнидаги арқондаги пилта милтиқ урилар ва чайқаларди. У кескин бурилиб, югуриб келди — бети ёввойи, бир кўзли хачирга, бола ортига сакраб минди.

— Лаънатлар бўлсин, қайиққа! — қичқирарди у. — У қирғоқнинг нарига бетиди! Айиқ тўғри ўша қирғоққа отилди! Шер унинг қочиб кетишига йўл қўймади! Лайча ёрдамлашди! Шер жуда яқин эди, отиб бўлмасди! Чоп! — қичқирарди у товони билан хачир биқинини ниқталар экан. — Қани, чоп!

Қор эриётган тупроқда сирғаниб, ўт-ўлан орасидан сувга отилишди. Бола ўнг қўлида милтиқни сув устида кўтарганича, чап қўли билан жilовни хачирнинг бир томонидан, иккинчи томонидан эса Бун ушлаганларича совуқни, музнинг ачитишини сезмади. Қаердадир орқаларида Сэм эди, бу ерда эса дарё, сувнинг ҳамма ёғи итлар билан тўланди. Изқувар итлар хачирларга қараганда тезроқ сузардилар: хачирларнинг оёғи дарё тубига тегмасдан итлар тик қирғоққа тирмашгандилар. Нариги қирғоқдан майор де Спейн ҳайқирарди ва бола ўтирилиб, сувга Жимнинг оти тушаётганлигини кўрди.

Олдиларидаги ўрмон ва ёмғир тош бостирган ҳаво энди яхлит ҳайқириққа айланганди. Бу тошқинли, жарангдор қичқириқ нариги қирғоққа бориб урилар, парчаланар, яна бирлашар, тўлиб-тошар, жаранглар ва болага ўлкадаги ҳамма итлар — барчаси қулоғига ўкираётгандек туюларди. У сувдан чиқаётган хачирга тирмашди. Бун хачирга минмади, унинг узангисидан ушлаб олди. Улар жарликка югуриб чиқдилар, қирғоқдаги буталар орасидан ўтдилар ва айиқни кўрдилар: айиқ орқа оёқларида орқаси билан дарахтга тираниб турар, атрофида итлар ҳуриб айланишарди ва мана Шер унга отилди.

Бу сафар айиқ уни ерга уриб туширмади. Шерни кучоқламоқчи бўлганидек, иккала панжаси билан қарши олди ва иккаласи ҳам йиқилишди. Бола хачирдан сакраб тушганди. Тепкини тортди, лекин олачипор ит гавдалари бўтқасида у ердан яна айиқ гавдалана бошлагунга қадар ҳеч нарсани ажрата олмасди. Бун бақирар, лекин нима деяётганини англаб бўлмасди; Шер айиқнинг бўғзига ёпишганича унга осилиб олганди, айиқ эса ярим гавдасини тиклаганча панжаси билан итлардан бирини уриб, улоқтириб юборди ва қаддини ростлаб, ростлаб, икки орқа оёғига тик туриб олди ва олд оёқлари билан Шернинг қорнини тила бошлади. Бун олдинга ташланди. Итларнинг бирини устидан сакраб ўтиб, бошқаларини тепиб улоқтириб юбориб, қўлида

хира ялтираётган пичоғи билан югурганича худди хачирга минадигандек айиққа сакради, оёқлари билан айиқ биқинларини қисди, Шер ёпишган бўғзини чап қўли билан ушлаб олди ва бола кўтарилган ва санчилган пичоқ тифи ялтираганини илғади.

Қўл бир мартагина пастга тушди. Бир лаҳза бу ҳайкаллар композициясига ўхшаб кетди: бутун жон-жаҳди билан бўғизга ёпишиб олган ит, айиқ ва унга мингашиб олган, кўз илғамас ҳаракатлари билан чуқур санчилган пичоқни қимирлатаётган одам. Кейин Бун гавдасининг оғирлиги уларни судраб, чалқанчасига думалатди. Биринчи бўлиб айиқнинг бели кўтарилди, аммо Бун шу ондаёқ айиққа мингашди. Ҳали ҳам пичоғи қўлида эди ва бола яна қўл ва елканинг кўз илғамайдиган пайпасланишини сизди; сўнг айиқ Бун ва Шер қапишиб олган гавдасини тиклади, одамдек ўтирилди, ўрмон томон икки ёки уч қадам қўйиб тўнтарилди. Ҳолсизланмади, тиз чўкмади. Худди дарахтдек қулар экан, учалови — одам, ит, айиқ гўё силкитиб ташлангандек туюлди.

Бола Жим билан бирга югуриб келишди. Бун чўккалаб, айиқ боши ёнида тимирскиланарди. Буннинг чап қулоғи ражилган, курткасининг чап енги узиб ташланган, ўнг этигининг қўнжи пошнагача тилиб юборилганди; оёғи, қўли, ваҳшиёна эмас — ҳозир мутлақо хотиржам юзи бўйлаб ёмғир суйилтирган қизил қон оқарди. Улар учовлашиб Шернинг жағини очишди.

— Секинроқ, иблислар, — деди Бун. — Кўрмаяпсизми, ахир ичак-чавоғи чиқиб ётибди-ку?

У Жимга аввалгидек оҳиста сўз қотар экан, устидаги курткасини ечарди:

— Қайиқни бу ерга олиб келсанг, у дарё оқими пастда, юз қадамча нарида.

Теннин Жим ўрнидан туриб, йўлга тушди. Шу он бола ё Жим овозига бошини кўтариб ёки шунчаки қараб (хотирасида сақланиб қолмаганди), энгашган Жим ва лойда юзтубан ётган Сэм Фазерсни кўрди.

Йўқ, хачир уни устидан тўнтармаганди. Боланинг ёдида — Бун айиққа ташлангунга қадар Сэм ҳам шошилаётганди. Жароҳат ҳам, лат ҳам йўқ. Бола Бун билан уни ўнгига тўнтаришганида, Сэмнинг кўзлари очиқ эди ва у илгарилари Жо Бейкер (Жо Бейкер — Сэмнинг сўнгги қабиладоши) билан гаплашадиган тилда нималардир деди. Аммо ўрнидан тура олмади. Теннин Жим қайиқни жар олдига олиб келди: у дарё узра майор де Спейн билан савол-жавоб қилишаётгани эшитиларди. Бун Шерни курткасига ўраб, қайиққа кўтариб борди, Сэмни ҳам ўша ерга олиб боришди, кейин қайтиб келишди, Жимнинг қайиш тизгинини бир кўзли хачирнинг эгарига бойлаб, айиқни жарга, ўша жойдан қайиққа судраб келтиришди, Теннин Жим эса от ва икки хачирни сувдан ўтказиш учун шу ерда қолди. Қайиқ қирғоққа етиб келмасдан Бун қайиқ тумшугини ушлаб олган майор де Спейн ёнидан сакраб пастга тушди. Майор Қари Бенга боқди, оҳистагина «Шундоқми» деди. У қайиққа ўтирди, эгилиб Сэмга қўл теккизди, Сэм унга нигоҳ ташлади ва яна ўзининг қадимий тилида нималарнидир деди.

— Унга нима бўлди, билмайсанми? — сўради майор де Спейн.

— Хабарим йўқ, сэр, — жавоб берди бола. — У хачирдан йиқилмаганди. Бун айиққа ташланганидан аввал хачирдан тушганди. Кейин қарасак — ерда ётибди.

— Тезроқ бўл, жин ургур! — бақирарди Бун энди дарёнинг ярмига келган Теннин Жимга. — Хачирни менга бер.

— Хачирни нима қиласан? — сўради майор де Спейн. Бун унга қарамади ҳам.

— Хоуксга, докторнинг олдига бораман, — деди у пинагини бузмасдан, қизил қон оқаётган, ёмғир уни муттасил ювиб кетаётган юзи мутлақо хотиржам эди.

— Доктор сенинг ўзингга керак, — деди майор де Спейн. — Теннин Жим...

— Қўйсангиз-чи, — деди Бун. У майор де Спейн томон ўтирилди. Юзи аввалгидек хотиржам, лекин овози

қатъийроқ эди. — Кўрмаяпсизми, итнинг ичак-чавоғи тилка-пора қилинган.

— Бун, — яна сўз қотди майор де Спейн. Улар бири-бирига қараб турардилар. Бун ундан камида бир бош баланд келарди; ҳатто бола ҳам майор де Спейндан нов-чароқ эди.

— Доктор зарур. — деди Бун. — Ичак-чавоғини...

— Яхши, — деди де Спейн.

Жим сувдан қирғоққа чиққанди. От ва иккинчи хачир Қари Бен исини туйишга улгуришганди: улар шаталоқ отиб, Жимни судраганча қочиб қолишди. Жим уларни жарлик тепасидагина тўхтата олди ва бойлаб, қайтиб келди. Майор де Спейн компас қайишини ҳал-қасидан олиб Жимга узатди.

— Дарҳол Хоуксга, доктор Крофорд олдига йўлга туш, — буюрди у. — Унга лагерда икки одамни кўриб қўйиш кераклигини айт. Менинг отимга мин. Йўлни топа оласанми?

— Ҳа, сэр, — деди Теннин Жим.

— Яхши, — деди майор де Спейн. — Боравер.

У болага қайрилди:

— Хачирлар ва отларни олгинда, извош олдига олиб бор. Биз қайиқда Ёнотлар кўприги олдига сузиб борамиз. Ўша ерда учрашамиз.

— Хўп бўлади, сэр, — жавоб берди бола.

— Яхши. Киришавер.

Бола извош томон йўл олди. Шундагина из қувиш билан бўлиб, нақадар олисга келиб қолганликларини тушунди. Чошгоҳда хачирларни извошга қўшиб, отни унинг ортига боғлаганидан анча вақт ўтганди. Қош қорайгандагина у Ёнотлар кўпригига етиб келди. Қайиқ шу ерда эди. Бола қайиққа тузукроқ нигоҳ ташлашга улгурмасдан, сувни кўриши билан қўлида жилов билан қийшая бошлаган извошдан сакраб тушишга, извошни айланиб ўтиб, пастдан Бун етиб келгунга қадар юганни, кейин эса шаталоқ отган хачирнинг қулоғини ушлаб олган ҳолда ерга пошналари билан тиралиб туриш-

га мажбур бўлди. От эса аллақачон арқонни узиб, лагерь томон борадиган йўлдан қочиб қолганди. Бун билан бола извошни дарёга орқа қилиб қўйишди, хачирларнинг жоловини ечишди, бола иккинчи хачирни юз ярд¹⁵ нарига олиб бориб, йўл четига боғлаб қўйди. Бу вақтда Бун Сэм эндиликда ётмасдан, балки ўтирган қайиқдан Шерни олиб тушди, Сэмни ўрнидан турғизишганда, у бир амаллаб қирғоққа чиқиб олди ва извошга ўзи ўтиришга ҳаракат қилмоқчи бўлди, Бун буни кутмасдан уни қўлтиғидан кўтариб, ўриндиққа ўтқазиб қўйди. Улар Кэтининг эгарига яна қайишни маҳкамлашди, Қари Бенни извош олдига судраб келишди, кейин уни қия қилиб қўйилган икки хода орқали извошга тортиб олишди, шундан сўнг бола иккинчи хачирни етаклаб келди ва Бун уни Кэти ёнига қалтираган ҳолида турмагунича қаттиқ, тушаётган зарбалардан бўғиқ товуш чиқараётган тумшуғига савалади. Кейин ёмғир, кун бўйи сабр қилиб тургандек, бастига олди.

Улар ёмғир остида, кўз ҳеч нарсани ажрата олмайдиган қоронғиликда қайтишарди, лагердаги чироқлар ёғдуси «ялт» этганидан анча илгари бурғунинг ва йўл кўрсатувчи, тенг вақт оралиғида отилган ўқ овозлари эшитилди. Сэмнинг қорамтир кулбаси ёнидан ўтаётганларида Сэм тикланди. Яна қадимий қавмларининг тилида бир нарсаларни айтди, сўнг аниқ қилиб:

— Мени қўйиб юборинглар. Қўйиб юборинглар, — деди.

— Унинг уйида чироқ ҳам йўқ, — деди майор. — Қамчини бос! — қатъий буюрди у.

Аммо Сэм бу пайтда ўрнидан туришга чиранаётганди.

— Хўжайин, мени қўйиб юборинг, — деди у. — Уйга қўйиб юборинг!

Бола хачирларни тўхтатди. Бун пастга тушиб, извошдаги Сэмни кўтарди. Ҳозир у Сэмни оёққа турғизмас-

¹⁵ Ярғ — АҚШ ва Англияда масофани ўлчаш бирлиги, 0,9144 метрга тенг.

дан, қўлида кўтарганича кулбасига олиб борди. Майор де Спейн ўчоқдаги сўнмаган чўғларни титкилаб, букланган қоғозни ўт олдириб, чироқни ёқди. Бун Сэмни тўшагига ётқизди, этигини тортиб ечди, майор де Спейн уни кўрпа билан ўраб қўйди. Бола эса хачирлар олдида қолиб, ўша иккинчисини, яна қочиб қолишга уринаётган хачир юганини ушлаб турарди, чунки извош тўхташи билан Қари Беннинг иси тим қоронғилиқдаги ҳаво оқимида димоққа урилди — бироқ, афтидан, Сэмнинг кўзлари тагин очилган, ўткир нигоҳи кулбаси ва овчилардан узоқларга, ўлик айиқ ва жон таслим қилаётган итдан нарига қадалганди. Шундан сўнг яна бурғунинг чўзиқ фарёди ва бир маромда отилаётган, ҳар бири навбатдагиси жўр бўлмагунча қуюқ зимистон оқимида гўё чўкмасдан осилиб қолаётган ўқлар томон йўлга тушишди, нурга чўмган уй, ёмғир излари қолган ёруғ деразалар, қон сачраган, вазмин, бир нарса ортмоқлаган Бунга индамай қараб турган башаралар олдига етиб келишди. Бун қонга бўялган Шер ўралган тугунини ҳатто саришталикда аёллардек эпчил Эш ҳам текислашнинг уддасидан чиқа олмайдиган чойшабсиз тўшагига қўйди.

Хоуксдаги ёғоч тилимлайдиган жойдаги доктор етиб келганди. Бун докторни ўзига яқинлаштирмади: яхши-си, аввал Шер билан шуғуллансин. Доктор Шерни қарахт қилишга юраги бетламади. Наркозсиз ичак-чавоғини ўрнига жойлаб, тикиб қўйди, майор де Спейн Шернинг бошидан, Бун эса оёқларидан ушлаб турарди. Аммо Шер бирор марта қимирлаб ҳам қўймади. У сарғиш кўзларини Бун ва унинг кийимлари ўта анқиб турган дим хонани тўлдирган ва сукут сақлаб қараб турган, яп-янги ва эски овчи курткаларидаги одамлардан четга қадаганча ётарди. Кейин доктор Буннинг юзи, қўли ва оёғини ювиб, куйдириб, бинт билан боғлаб қўйди ва улар — олдинда чироқ ушлаган бола, кейин доктор, Маккаслин, майор де Спейн ва генерал Компсон Сэмнинг олдига, унинг кулбасига йўл олдилар. Теннин Жим бу ерда ўчоққа ўт ёқишга улгурган ва олов

олдида чўккалаб ўтирганича мудрарди. Сэм эса Бун уни қандай ётқизган, майор де Спейн ўраб қўйган бўлса, шу ҳолида чалқанчасига ётар, улар киргач кўзини очди, нигоҳи билан юзларни айланиб чиқди ва Маккаслин қўлини елкасига қўйиб: «Сэм, доктор сени кўриб қўймоқчи» деди. Сэм қўлини тўшак орасидан суғуриб олиб, ҳатто тугмаларини қадашга тушди, аммо Маккаслин: «Тинчлан. Биз ўзимиз» деди. Улар Сэмни ечинтиришди. У туб ўрмончининг мис-жигарранг тусдаги, деярли туксиз танаси, болалари ҳам, қариндош-уруғлари ҳам, ўз халқи ҳам бўлмаган қари танаси билан қимирламасдан, кўзларини очиб, ҳеч кимга қарамасдан ётарди; доктор уни кўздан кечиринини тугатди, Сэмни тўшаги билан ўраб қўйди, стестокوپини жамадончасига жойлади, калитни чиқиллатди ва фақатгина бола Сэм ҳам тирик қолмаслигини биларди.

— Зўриқиш, — деди доктор. — Балки жазавадир. Унинг ёшида қишда дарёдан сузиб ўтиб бўладими. Бу ўтиб кетади. Фақат бир-икки кун ўрнидан турмасин. Бу ерда унга қараб турадиган одам топиладими?

— Топилади, — жавоб берди майор де Спейн.

Улар уйга қайтиб келдилар: бу ердаги дим хонада Бун ҳали ҳам қўлини Шернинг бошидан олмасдан тўшагида ўтирарди ва одамлар — Шер йиртқични улар учун қувган одамлар ҳам, ҳозиргача у ҳақда орқаваротдан эшитганлар ҳам итга бир кўз ташлаб, чиқиб кетиш учун секингина кирардилар. Кейин кун ёриша бошлади ва ҳамма Қари Бенни кўриш учун ҳовлига чиқди; унинг кўзлари ҳам очиқ эди, тишлари қайралиб турарди, панжаси қопқон билан мажақланган, териси остида, бурама ҳолда эски ўқлар (умумий сони элик иккита — сочма, беш отарники ва думалоқ), чап елкаси остида эса Буннинг пичоғи орасидан айиқ юрагига етиб борган, аранг кўзга ташланадиган тирқишча. Сўнг Эш тоғорага залворли қошиғини тақиллатиб, халойиқни ошхонага чорлади ва биринчи бор изқувар итлар пол остида гимирлашмади. Афтидан, айиқ мурда ҳолида ҳам итларнинг юрагига

даҳшат солар ва улар Шерсиз бу қўрқинчдан ўзларича халос бўла олмасдилар.

Ёмғир тундаёқ тинганди. Тонг ўрталаганда эса оппоқ қуёш кўринди, тезда туман ва булутларни куйдириб, ҳаво ва ерни иситди: шамолсиз, декабрдаги, миссисипича, худди илиқ кузни тирилтиргандек кун эди. Улар Шерни айвонга, офтобга олиб чиқдилар. Бу Буннинг ўйига келганди.

— Лаънатлар бўлсин, — деди Бун, — у хонаки эмасдику, бунга мен мажбур қилардим. Ўзингиз буни биласиз.

Бун Шерни безовта қилмаслик учун лом билан полнинг тўшаги тўшалган жойдаги тахтасини суғуриб олди ва Шерни кўрпа билан бирга кўтариб олиб чиқиб, бетини ўрмонга қаратганча ётқизиб қўйди. Шундан кейин бола, доктор, Маккаслин ва майор де Спейн Сэм олдига, кулбага йўл олди. Сэм кўзини очмасдан жуда сокин ва тинч, деярли ҳеч ким сезмайдиган ҳолда нафас оларди. Доктор унга стестокопини ҳам, ҳатто қўлини ҳам яқинлаштирмади.

— Ҳаммаси жойида, — деди доктор. — У шамоллаб ҳам қолмабди. Шунчаки, организми ғалаён кўтарибди.

— Ғалаён кўтарибди? — сўради Маккаслин.

— Ҳа. Қарияларда бу учраб туради, тўйиб ухлашса ёки бир қадаҳ отиб олишса — бу дунё билан хайрлашишлари ҳам ёдларидан кўтарилади.

Лагерга қайтиб келишди. Бу ерга хинин¹⁶, ёнотлар ва дарё суви билан тирик, ботқоқликларда яшайдиган ориқ траппер¹⁷лар, айиқ экинзорлари, омборлари ва

¹⁶ Хинин — хин дарахти пўстлоғидан олинадиган аччиқ таъмли, иссиқни туширадиган ва оғриқни қолдирадиган асосий алкалоид (С 20 Н 24 N 2 O 2).

¹⁷ Траппер (ингл. «trap» — «тузоқ» сўзидан) — Шимолий Америкада мўйнали ҳайвонларни тузоқда ушлайдиган овчи. Шимолий Америка европаликлар томонидан ўзлаштирила бошланган дастлабки пайтда мўйна савдо-сотихда асосий товар ҳисобланганлиги сабабли бу ов тури ниҳоятда оммалашган эди.

қўраларини ҳонавайрон қиладиган, пасттекисликларга маккажўхоризорлари ва пахтазорлари ҳошия бўладиган фермерлар, қўшни участкадаги ўрмон кесувчилар, хукслик ёғоч тиладиганлар, қари айиқ итларини ўлдирган, пистирма ва тузоқларини чилпарчин қилган, қўрғошин ўқларини териси остида олиб юрган, Хоуксдан олисроқларда истиқомат қиладиган шаҳарликлар кела бошладилар. Улар отлиқ, пиёда, извошларда келишар, ҳовлига кириб ва айиқни обдон томоша қилиб, Шерётган айвонга кўтарилишарди; кўп ўтмай улар ҳовлига сирмай қолдилар — сал кам юз киши тикка туриб ёки чўккалаб мудратадиган илиқ қуёш остида ов, дарранда ва уларни келтирадиган итлар, изқувар итлар, айиқлар, кийиклар, ҳаёт бўлган ва бу дунёдан ўтиб кетган одамлар ҳақида оҳиста суҳбат олиб боришар, йирик кўкимтир ит вақти-вақти билан бир дақиқа кўзларини очиб, гурунглашаётганларга эмас, балки ўрмонга муҳрли ёки тасдиқловчи нигоҳи билан тикиларди. Кун ботаётганда у ўлиб қолди.

Бу лагердаги сўнгги оқшом эди. Шерни ўрмонга олиб кетишди, яъни Бун уни қавилган кўрпага буркаб, кеча доктор келгунча қилганидек, ҳеч кимнинг қўлини теккиздирмасдан олиб кетди; Бун итни кўтариб борар, унинг орқасидан эса чироқлар ва ўт олдирилган қаравай бутоқлари билан бола, генерал Компсон, Уолтер ҳамда бу ерга келган ва энди тунда қайтишларини Хоукс ҳамда ундан узоқларда кутишаётган одамлардан чамаси элик нафари, хилват вайрона ётоқларига отда эмас, балки яёв етиб боришлари керак бўлган ўрмончилар эргашганди. Бун белкуракка ҳам ҳеч кимни йўлатмади, ўзи чуқур қазиди, у ерга Шерни жойлаштирди, устидан тупроқ тортди ҳамда қатрон анқиши ва қишки шоҳлар орасида сузаётган тутунда генерал Компсон гўрнинг бош томонида, худди одам қабри устида тургандек видолашув сўзларини айтди. Кейин орқаларига қайтдилар. Бу вақтда майор де Спейн Маккаслин ва Эш билан тўшакларни ўраб, боғлаб бўлган эдилар.

Хачирлар извошга қўшилган, юк ортилган извош йўлга тўғрилаб қўйилган ва бола кечки овқатни тановул қилиб бўлган де Спейн ва Маккаслиннинг олдига югуриб кирганида, ўчоқдаги ўт ўчган, столда эса нон, совуқ гўшт қолдиқлари турар, фақат қаҳва иссиқ эди.

— Бу нимаси? — қичқирди у. — Нимага? Мен кетмайман.

— Жўнайсан, — деди Маккаслин. — Ҳаммамиз кетяпмиз. Майор уйимизга қайтишни буюрди.

— Йўқ! Мен қоламан.

— Душанбада мактабга боришинг керак. Шундай ҳам дарсларни икки эмас, уч ҳафта қолдирдинг. Душанбагача дарсликларни ўқийсан, бўлмаса синфдошларингга етиб ололмайсан. Сэмга ҳеч нарса қилмайди. Доктор Крофорд нима деганини эшитдинг. Бу ерда Бун билан Жимни қолдиряпман — Сэм оёққа турмагунча у билан бўладилар.

Боланинг томоғи бўғилаётганди. Ошхонада бошқалар тўпланганди. Ноиложликдан уларга кескин бурилди. Бун оғзи очилмаган шишани ушлаб турарди. Бун уни тўнгириб, тубига кифти билан урди, бўғзидаги пўкакни тиши билан суғуриб олиб, туфлаб ташлади ва шишадан бир қултум хўлади.

— Сен бола, мактабга боришдан бўйин товлама, — деди Бун. — Акс ҳолда иштонингни тушираман-да, савалайман. Мен Кас эмасман, ўн олти ёш бўлмасдан олтамиш ёш бўлсанг ҳам сен билан пачакилашиб ўтирмайман. Ўқимасанг ким бўласан? Кас ким бўларди? Лаънатлар бўлсин, мактабга қатнамаганимда мен ким бўлардим?

Бола яна Маккаслинга ўтирибди. Гўё ошхонада ҳамма учун ҳаво етишмаётгандек, у тобора тезроқ, тобора қисқароқ нафас оларди.

— Бугун энди пайшанба. Маккаслин, бу ердан от оламан-да, уйга якшанба кечқурун, ҳатто кундузи етиб бораман. Тунгача китоб ўқиб, қувиб етаман, — дерди у ноиложлик чегарасидан ҳам ўтган ҳолда.

— Йўқ дейилдимми, йўқ, — чўрт кесди Маккаслин. — Кечки овқатга ўтир. Ҳозир..

— Кас, шошма, — деди генерал Компсон қўлини боланинг елкасига қўяр экан. Бола у келганини сезмай қолганди.

— Сенга нима бўлди, ўғлим? — сўради генерал Компсон.

— Мен қолишим керак, — деди бола. — Қолишим зарур.

— Майли, — деди генерал Компсон. — Қолақол. Агар бу ерда бир ҳафта ортиқча бўлганингдан қайсидир ўқитувчи томонидан пул эвазига амал-тақал қилиб битилган китобчани ўзлаштиргунингча ботмон-ботмон терга ботсанг, мактабга қатнашингга ҳожат йўқ. Сен эса, Кас, тилингни тийиб тур, — Маккаслин шундай ҳам индамай турганига қарамасдан, генерал гапини давом эттирди. — Бир оёғинг билан фермада, иккинчиси билан банкда ботиб қолгансан, асл, қадимий ишда эса сен унинг олдида гўдаксан; сизлар, шунақа Сарторислар ва Эдмондслар¹⁸ бу болага туғилганидан ато қилинган илмдан ўзларингизни тўсиб олиш учун ферма ва банкларни тўқиб чиқардинглар; қўрқинч ҳам туғма эканлиги тушунарли, аммо қўрқоқлик эмас ва у бизнинг бирортамиз ўқ уза олиш масофасига яқинлаша олмаган айиқни кўриш учун компас билан ўн миля йўл босди ва уни кўрди ҳамда қоронғуликда ўн миля орқасига қайтди; бу, эҳтимол, ферма ва банклардан муҳимроқдир... Хўш, айтчи, гап нимада?

¹⁸ «Сарторис» (ингл. «Sartoris») — Уильям Фолкнернинг «Йокнапатофа сагаси» романлар туркумига кирадиган, биринчи бор 1929 йилда қисқартирилган тарзда (у 1973 йилда «Чанг босган байроқлар» номи билан тўла ҳолида чоп этилган) нашр этилган, Америкада фуқаролик урушидан кейинги ижтимоий ларзалар оқибатида Миссисипи оқсуяқларининг тушкунлиги ҳақида ҳикоя қилинган романи. У.Фолкнер бувасининг отаси, фуқаролар уруши полковниги Кларк Фолкнер асар қаҳрамони полковник Жон Сарторис прототипи бўлган.

Бироқ бола фақат аввалгидек шундай дея олди, холос:

— Қолишим зарур.

— Майли, — деди генерал Компсон. Бу ерда емишлик сизларга етарли. Демак, Маккаслинга ваъда қилганингдек, якшанбада уйгами? Кечқурун эмас, кундузи.

— Ҳа, сэр.

— Шундай бўлсин. Қани, кечки овқатга, — хотима ясади генерал Компсон. — Чаққонроқ бўлинглар. Тунда совуқ қақшатади.

Овқатланиб бўлишди. Извош тайёр турарди, ўтиришса бас. Бун уларни ўрмон четигача, фэйтун кутаётган ферма отхонасигача олиб бориб кўяди. Бун извош олдида кўлида шиша, жароҳати боғланган бошини орқасига ташлаб, осмон манзарасида баланд қилиб ўралган аффон салласини кўз-кўз қиларди. Мана, бўш шиша лабдан узилди, думалаганча ва юдузларнинг хира шуъласида ялтираганча итқитилди. «Кетаётганлар — ўтиринглар, қолаётганлар — четга чиқинглар», — эълон қилди Бун. Ўтиришди. Бун генерал ёнидаги ўриндиққа жойлашди, извош тунга шўнғиди ва дастлаб шакл-шамойили ғойиб бўлди, кейин эса ҳаракатдаги қуюқлашган туман ҳамма ёқни зулматга қолаб, ҳеч нарсани ажратиб бўлмай қолди. Бироқ бола яна анча вақт арванинг ўйдим-чуқурликларда ёғочнамо ва шошилмай тақиллаётганини эшитиб турди. Бу шовқин тинди, лекин Буннинг овози эшитилаётганди. Бун ғадир, жангли, оҳангсиз куйларди.

Бу пайшанба куни бўлганди. Шанбада эса эрталаб Теннин Жин олти йил ўрмондан чиқмаган Маккаслиннинг овда минадиган отини эгарлади, уни қош қораётган, Маккаслин дўкончада ижарачилар ва ходимларга бир ҳафталик озиқ-овқат маҳсулотларини тарқатиш билан машғул бўлган пайтда тер қуйилтириб дарвозадан чоптириб кирди. Бу сафар шаҳарда вақтни беҳуда ўтказмаслик, майор де Спейннинг извоши тайёрланишини пойламаслик учун Маккаслиннинг фэйтунига

ўтириб, Жефферсонга майорни олиб қайтиш учун йўлга тушишди (файтунни Маккаслин бошқариб борарди, Теннин Жим орқа ўриндиқда уйқуга кетганди); майор де Спейн тезда этигини кийди, курткасини устига илди ва улар ўша тундаёқ лагергача бўлган ўттиз миля йўлни зулматда босиб ўтдилар, тонг саҳарда лагердаги байтал ва хачирга минишиб, қуёш кўтарилаётганда чангалзордан Шер кўмилган тоғ ёнбағрига чиқдилар; муъжазгина қабрда ҳали ҳам Бун белкураги излари сақланиб қолганди, гўрнинг орқасида тўрт дарахт ўртасида янги кесилган ходалардан супача ясалган ва унинг устида тўшақка нимадир ўралганича турарди; қабрга яқин жойда эса Бун билан бола чўккалаганди ва шу замон Бун — жароҳатининг боғлагичи ечилган, юлқиб олинган, Қари Бен тирноқларининг узун излари қуёшда қотган қора қатрондек эди — сакраб турди ва уларга ўзининг умри бўйи мўлжални хато олган эски питра милтигини ўқталди; аммо Маккаслин бу ерга шошилаётганди: у отни чоптирганича эгарга таяниб, оёқларини узангидан чиқариб олди, хачирдан сакраб тушди ва Бун томон йўналди.

— Яқинлашма, — деди Бун. — Малъун бўлай, унинг олдига ўтказмайман. Яқинлашма, Маккаслин.

Маккаслин эса тез, лекин қизишмасдан яқинлашарди.

— Кас! — чақирди майор де Спейн, кейин эса бақирди: — Бун! Эшитяпсанми, Бун!

У ҳам шошилаётганди. Бола ҳам ўрнидан сакраб турди, Маккаслин ҳовлиқмасдан, қатъий одим отарди, қабр олдига келди, шошилмасдан, бироқ тез ҳаракат қилиб, питра милтиқ стволи ўртасидан ушлаб олди ва у Бун билан бирга Шер гўри устида бир-бирига қарши турганча қотиб қолишди; чарчоқ, бўйсунмас, ҳайратлиқаҳрли, юзи айиқ тирноқлари билан тилинган Бун Маккаслиндан салкам бир бош баланд ҳолида қийинчилик билан, гўё бутун қалин дарахтзор хилватида тўрт, икки кишига, ҳатто Буннинг бир ўзига ҳам ҳаво етишмаётгандек бутун кўкраги билан нафас ола бошлади.

— Бун, милтиқни қўйиб юбор, — деди Маккаслин.

— Эҳ, сен, тирранча, — ғазаб билан деди Бун. — Мен ичагингни суғуриб оламан-ку. Суғуриб оламан ва бўйинбоғ қилиб бўйнингга боғлаб қўяман.

— Ишонаман, — деди Маккаслин. — Милтиқни қўйиб юбор, Бун.

— Унинг васияти шундай эди. У буни бизга айтганди. Қандай иш тутиш кераклигини аниқ қилиб айтганди. Унга қўл теккизгани йўл қўймайман. У қандай буюрган бўлса, шундай кўмдик ва ўша вақтдан бери шу ерда ўтириб, уни силовсин ва бошқа ифлослардан қўриқ-лаяпман, йўл қўймайман...

Унинг бармоқлари ёйилди ва Маккаслин питра милтиқни қийшайтириб, ўқларни шу қадар тез чиқариб ташладики, худди биринчи ўқ ерга тушмасдан бешинчи, охиргиси ўқдондан отилиб чиққандек бўлди ва бутун шу вақт давомида Буннинг кўзига тик қараганча, милтиқни четга улоқтирди.

— Уни сен ўлдирдингми, Бун? — сўради у.

Бун ўзини четга олди: гўё пайшанбадан бери мастдек, таянч излагандек қўлларини чўзди, чайқалиб яқиндаги дарахт томон қадам ташлади, кўр бўлиб қолгандек адашди ва йиқилар, тўнтарилар экан, қўллари билан йўғон дарахтга тиранди, ўтирилиб орқа томони ва гардани билан унга суянди — бети шиддатли, ҳорғин, чандиқли, кўкраги баланд кўтарилиб тушмоқда, Маккаслин эса унинг изидан кетма-кет борар экан, Бундан кўзини узмасди.

— Уни сен ўлдирдингми, Бун?

— Йўқ! — деди, Бун. — Йўқ!

— Тўғриси айт, — Маккаслин қатъиятли эди. — Узим ҳам унга буни рад этолмасдим.

Шу пайт бола югуриб келди. Бунни тўсар экан, улар ўртасига туриб олди ва ёшлари кўзларидан эмас, балки ўзига туйилганидек, бутун юзидан қуйила бошлаганди.

— Уни тинч қўй! — қичқирди бола. — Йўқол! Тинч қўй!

Ўрмон саноати компанияси темир йўл ётқизиб, дарахт кесишни бошлагунга қадар бола лагерда яна бир бор бўлиб қайтди. Майор де Спейннинг ўзи у ерга бошқа бормади. Аммо уларни таклиф қиларди: яшай-вер ва хоҳлаган пайтингда ов қилавер. Ўша якунловчи овдан, Сэм Фазерс ва Шернинг ўлиmidан сўнг генерал Компсон Уолтер Юзелл билан бирга қишда корпорация таъсис этиб, ўзларининг эски тўтарагидаги барча аъзолар томонидан майорнинг лагери ва атрофдаги ўрмонларни ов қилиш учун ижарага олишга уриниб кўришди — бу соддадил қари генералнинг миясига келган, Бун Хоггенбекка ҳам муносиб ҳисобланган ғоя эди. Ҳатто бола ҳам дарҳол бу ҳийлани — майорни яна лагерь билан қизиқтириб кўришга уринишни тушуниб етди; бўм-бўш ва сароб умидга Маккаслин ҳам тирмашиб олмоқчи бўлди, бироқ ҳатто бола мурдани малҳам билан тирилтириб бўлмаслигини, майор де Спейн таклифни рад этишини биларди. Рад ҳам этди. Бола тафсилотлардан беҳабар қолди. Бу гап кўтарилганда у йўқ эди, Маккаслин эса ҳеч нарсани овоза қилмади. Аммо июнь ўтиб кетди, қўшалоқ туғилган кун нишонланмай қолди, ноябрь бошланди, майор де Спейннинг лагери тўғрисида ҳеч ким оғиз очмади ва бола майор билан бўлажак ов тўғрисида гап-сўз бўлганлигидан дарак топмади, ҳолбуки майор Эш орқали кўрилаётган тараддуд ҳақида эшитганди, албатта: улар — бола, Маккаслин, генерал Компсон (унинг учун бу сўнгги ов бўлганди), Уолтер, Бун, Теннин Жим ва қария Эш — ўшанда захиралар ортилган иккита аравада икки кун йўл босиб, болага таниш бўлган жойлардан қирқ миля нарига қўнишган ва у ерда мўлжалдаги икки ҳафта давомида чодирларда яшашганди. Баҳор келди ва улар майор (фақат унинг ўзидан эмас) ўрмонни дарахтларни кесиш учун мемфислик ўрмон саноатчиларига сотганлигини эшитишди, июль ойи

шанбаларидан бирида бола Маккаслин билан шаҳарга келиб, майор де Спейннинг иккинчи қаватдаги кенг хонанинг деразалари дўкончаларнинг моллар уюлиб ётган залларига, панжара ўрнатилган балконлари эса шаҳар майдонига қаратилган идорасига кириб келишди: бу ерда деворларга китоблар тахланган, парда ортидаги токчада кедр дарахтидан ясалган челақда сув, қанддон, қошиқ, стакан ва чирмалган шишада виски турарди, эшик олдида қария Эш стулда чайқалиб, ёзув столи устидаги бамбук ва қоғоздан ясалган катта елпигич тасмасини тортқиларди.

— Марҳамат, — деди майор де Спейн. — Ўйлашимча, Эш ўрмонда яшаб, ўзи овқат пиширишга қарши эмас. Доим Дэзи тайёрлаган таомлар ёқмаслигидан шикоят қилгани қилган. Сен билан яна кимдир бўладими?

— Йўқ, сэр, — жавоб берди у. — Балки Бун деган ўйдаман...

Мана ярим йилки, Бун Хоуксда полициячи бўлиб хизмат қиларди; майор ўрмонни сотаётганида шуни шарт қилиб қўйганди, аниқроғи муросага борганди: у Бунни ходаларни тилиш учун узатиб турувчи ишчиларга ўнбоши қилиб қўймоқчи эди, лекин компания тартиб назоратчиси бўлиш унинг учун мувофиқроқ деган қарорга келди.

— Майли, — деди майор де Спейн. — Бугун унга Хоуксга телеграмма жўнатаман. Ўша ерда учрашасизлар. Эш поездда жўнайди, улар егуликларни ўзлари билан олиб борадилар, сен эса юксиз отда кетавер.

— Яхши, сэр, — деди у. — Раҳмат.

Шу вақт у ўз овозини яна эшитди. У бу ҳақда гап очишини билмасди ва айна пайтда биларди, ҳамма вақт биларди:

— Балки, ўзингиз ҳам...

Овоз ўчди. Гапи нега узилиб қолгани номаълум, ахир майор де Спейн сўзини бўлмади, ҳатто дарҳол стол ва қоғозлар олдига қайтмади, дарров кўзини олиб қочмади: ўзи унинг ўтиришига ҳожат бўлмаганди, бола кир-

ганида майор – бўйи новчамас, тўладан келган, оқ соч-ли, юпқа газмолдан тикилган расмий қора костюмда, ёқаси ялтирайдиган даражада қотирилган кўйлақда стол олдида қўлида қоғоз билан ўтирарди, рўпарасида турган ўсмир эса уни соқоли олинмаган, этиқда ва лой чапиган духобали иштонда, бақувват, жундор, узун оёқли, згарига кўпни кўрган винчестер¹⁹ осилган, узангисига яшил тусли катта ит тасвири ўйиб туширилган байтал устида кўришга одатланганди; ўша охирги йилда, ҳеч бўлмаганда ўсмир нигоҳида биргалиқда узоқ йил ишлаган, ишнинг кўзини биладиган ёки узоқ йил севишган икки киши ўзаро ўхшаш бўлиб қоладиганларидек, суворий ва ит нимаси биландир бир-бирига ўхшаб кетганди. Майор де Спейн ҳеч кўзини кўтармасди.

— Йўқ. Ишлар қўйиб юбормайди. Сенга эса омад тилайман. Олмахон ушласанг, олиб келарсан.

— Яхши, — деди бола. — Келтираман.

У ўзи катта қилган ва ўргатган уч ёшли отда йўлга тушди. Тунги соат бирда уйдан чиқиб, олти соатдан кейин ҳам отни қора терга ботирмасдан Хоуксга, темир йўл узелига етиб келганди, унга бу жой ҳам авваллари майор де Спейнга қарашлига ўхшаб туюларди, ваҳоланки аслида майор де Спейн томонидан компанияга анча илгари темир йўл бекати йўллари, платформа ва дўконча учун фақат ер сотилганди; у лол қолган, аянч билан ҳайратга тушган ҳолда атрофга алангларди — ҳолбуки икки ёки уч акр²⁰ майдонни эгаллаган, чала битган ёғоч заводи ва бутун бошли бир миля узунлигида тахлаб ташланган, янги пўлатдаги каби ўша ёрқин

¹⁹ Винчестер (ингл. «Winchester rifle») — АҚШда «Winchester Repeating Arms Company» томонидан XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб ишлаб чиқарила бошланган бешотарлар ва бошқа милтиқларнинг умумий номи.

²⁰ Акр (ингл. «acre») — инглизча ўлчовлар тизими қўлланиладиган қатор мамлакатлардаги (Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия ва бошқалар) ер майдони бирлиги, 0,405 гектарга тенг.

— қўнғир занг боса бошлаган рельслар, креозот²¹ обдон анқиётган шпалаларни, икки юзта ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ хачирлар учун тиканли сим билан тўсилган отхона ва охурлар ҳамда от уюрларини ҳайдайдиганлар учун чодирларни кўрганидан кейин ҳеч нарсага ажабланмайман деб ўйлаганди; шу сабаб у тезда отини отхонага етаклаб борди, отбоқар билан келишди, атрофга алангламасдан состав охиридаги хизмат вагончасига ўтирди, милтиғи билан юқоридаги дераза ёнига чиқиб олди ва олдиндаги, ҳеч бўлмаганда бу гал кўрганларидан яширинса бўладиган, девор бўлиб турган ўрмонга кўзини қадади.

Паровозча чинқириқли ҳуштагини чалди, силтади, пишиллади, уланиш шақир-шуқури худди уйқусирагандек состав узра узатилди, вагон жойидан қўзғалди, шошқалоқ пихиллаш қуюқ бир маромдаги тутун чиқариш билан алмашди ва у поезднинг боши бурилиш бутун чизигидаги ягона ёйдан ўтиб, дарахтзорда яширинаётгани ҳамда у гўё кўримсиз ва зарарсиз илонча (ўша вақтларда илонча зарарсиз бўлганди) майса ичига судралиб кириб кетаётгандек, думини ўзи томон тортаётганига қараб турарди — ва, мана, поезд бутун кучи билан аввалги вақтлардаги каби болта тегмаган қалин ўрмоннинг икки девори орасидан тарақлаб елиб борарди. Бундан атиги беш йил илгари худди шу вагондан Уолтер Юэлл поезд юриб кетаётганида олти шохли буғуни отиб йиқитганди; ёки ўша ёш айиқни ёдга олиш мумкин: биринчи состав эндигина ўрмон ичкараси томон ётқизилган ўттиз миля узунликдаги темир йўлдан кетмоқда, рельслар ўртасида эса — айиқ, орқасини ўйинқароқ кучукчадек кўрсатиб, шпалалар орасини титкилайди, у ерда чумоли ёки бирор қумурсқа бор-йўқлиги билан қизиқмоқда ва, умуман, бу — гўё бир кечада

²¹ Креозот (франц. «сrйosote») — ёғоч ва тошкўмир қатрони-дан олинадиган мойли суюқлик.

бўшлиқдан пайдо бўлган ва чексиз, математик аниқлик билан қатъий саф тортган ғаройиб, текис, тўғри бурчакли, пўстлоқсиз кўндаланг ёғочлар нима ўзи: паровоз яқинлашиб келяпти, у эса ҳамон шпалаларни ўрганяпти; машинист тормоз берди, ўттиз қадамча қолганда ҳуштак чалди, айиқ ўқдай отилиб, тўғри келган биринчи дарахт — эркакнинг сонидан йўғон бўлмаган навниҳол шумтолнинг деярли учига чиқиб олди, дарахтга ёпишди, бошини одамлардек, аниқроғи аёллардек панжалари билан бекитди, кондуктор эса унга тош отарди; уч соат кейин состав биринчи ёғоч ортилган юк билан қайтаётганида айиқ энди шумтолнинг устидан тушаётди, дарҳол яна дарахтнинг тепароғига чиқиб олди ва тагин дарахт орқасига бекинди ҳамда кундузи поезд яна ёғоч ортиб келгани йўл олганида ҳамда қош қорайганида қайтаётганида айиқ ҳамон шумтолнинг устида ўтирарди; Бун тушлиқда станцияга ун олгани келганида поезд бригадаси бу ҳақда гапиришаётганини эшитди ва Бун билан Эш ўша тунни (у пайтда ҳар иккиси ҳозиргидан йигирма йилга ёш эди) кимдир айиқни отиб туширмасин деб шумтол тагида ўтказишди, эрталаб эса майор де Спейн составни станцияда тўхтатиб турди ва фақат кун оққанида (бу вақтда дарахт яқинида Бун билан Эшдан ташқари майор де Спейн, генерал Компсон, Уолтер ва йигирма ёшли Маккаслин тўпланишганди) айиқ деярли ўттиз олти соат сувсиз дарахт тепасида ўтирганидан кейингина ерга тушди — одамлар эса бочка олдида туриб, эҳтимол, ҳозир айиқ тўхтади ва сувдан тўйиб ичади деган хаёлга боришганди; Маккаслин кейинчалик унга айиқ юришини секинлаштириб, сувга, одамларга, сўнг яна сувга қарагани ва сувни ичмасдан нарига, айиқлар югурадигандек олдинги ва орқа панжалари билан параллел, лекин алоҳида-алоҳида изларини муҳрлаган ҳолда шаталоқ отганини ҳикоя қилиб берган эди.

Ҳа, ўшанда илонча безарар эди. Ўтиб кетаётган поезд овозини лагерда баъзан эшитишар, баъзан эши-

тишмасди — ахир улар бунга қулоқ тутмасдилар. Пишиллаётган паровозча рельслар туташган жойда тақиллаб, бўш платформаларни ўрмон ичкарисига илдам олиб кириб кетаётганлиги ва унинг чинқириқли ҳуштаги ҳатто акс-садо ҳам пайдо қилмай ўйчан ва бефарқ хилватда лаҳза ўтмай кўмилиб кетишини эшитиб қолишарди. Кейин состав ортилган юк билан қайтарди, илгаридек тез юрмасди, бироқ олдингидек, ўйинчоқ-судралувчи бўлса ҳам, шиддатли тезлик тасаввурини ҳосил қиларди; энди паровозча ҳуштагини чалмасди — буғни тежарди, фақат ҳарсилларди, асрий ўрмонлар юзига шиддатли ва бефойда, суронли, бўм-бўш, болаларча кеккайиши билан пишиллаб пуфларди, ходаларни қаерларгадир ва нима учунлардир олиб кетарди, ортида эса ўрмон қум ортилган ўйинчоқ аравача ўз юкини олиб бориб тўккач, янгисини келтириш учун шошилгани, уни ўйнаётган толмас, тинимсиз, чаққон қўл эса аравачага ортиш учун тўкилган қумни тезда жойига қайтарганидек, тўнкалар ва чандиқлар устида бирлашаётган бўларди. Ҳозир эса — бошқача. Поезд ўша — аввалгиси эди: паровоз, платформалар, охирги вагон, ҳатто машинист, ўт ёқувчи ва кондукторлар ҳам; Бун — атиги ўн тўрт соат ичида ичиб, маст бўлишга, кайфи тарқаша, яна ичиб, маст бўлишга ва деярли кайфи тарқашига улгурган ҳолда икки йил аввал ўша кун улар олдида эртага Қари Бенга хотима ясалади деб мақтанганди; ва ушбу поезд ўша ўйинчоқ-шиддатли тезлик билан ўша хилват, кўз ўтмайдиган ўрмон деворлари ўртасидан, ўзи учун хотирали бўлган, яраланган ва яраланмаган буғуларни қувган, неча бор кўзи ўнгида асло яраланмаган буғу ўрмондан отилиб чиқиб, кўтармага отилар ва рельслар орасидан ўтиб, яна ўрмонга кириб кетган йиртқичлар сўқмоқлари олдидан ўтарди; буғу бошқа ҳайвонлардек тўрт оёқли бўлса ҳам ердан туёғини узиб, одатдагидан уч маротаба узунроқ ва ҳатто туси ҳам ёрқинроқ ҳолда замин узра — худди тек туриш ва мутлақ ҳаракат ўртасида чегара бўлгандек ва бу чегара

ортида ҳатто оғирлик ҳам оғриқсиз ва уқубатсиз кимёвий янги ҳолатга ўтиб, фақат ҳажми ва шаклини ўзгартириб қолмасдан, балки туси билан шамол рангига яқинлашадигандек ёйдек учарди; аммо ҳозир поезд болтага кунда бўладиган хилватга интиҳони, янги, майли, қуриб битказилмаган завод, майли, ҳали ўрнатилмаган бўлса ҳам рельс ва шпаллар ҳақидаги хабарни элтаётганди; биргина поезд эмас, унинг ўзи ҳам кўрганларини сақлайдиган хотирасида, кўзларида ва ҳатто – ҳудди бемор ёки мурда олдидан соф, майин эсаётган ҳавога чиқилганда ўзинг билан тургун ва кулфатли ҳидни келтирганингдек – кийимида бу хабарни элтаётганди; ва у энди майор де Спейн нега келмаганлигини тушунди (ҳали эрталаб станцияда бунга англаган, лекин фикрида шакллантиришга улгурмаганди); мана шу муқаррар мартадан сўнг унинг ўзи ҳам бошқа бу ерга қайтиб келмаслигини туйди.

Машинист ҳуштак чалди — етиб келишаётганини бусиз ҳам биларди. Мана, Эш извош билан ва яна, бола ёдида қолганига кўра саккиз йилдан бери майор де Спейн Эшга бундай қилиш мумкин эмас деб уқтиришига қарамасдан, жиловни тормоз тутқиси атрофига ўраб қўйибди; поезд тезликни пасайтирди, лаппаклар тўқнашиб, тарақлаб кетди, вагон извошга тенглашди, у қўлидаги милтиғи билан сакраб тушди, тепадаги кондуктор бўйнини чўзиб, байроқчаси билан машинистга белги берди, вагон ҳануз тезликни пасайтирганча олдидан оҳиста сузиб ўтди, аммо паровоз сокин хилват томон қарата тобора тез-тез пишиларди, узатгичлар тарақ-туруғининг тўлқини яна вагонлар узра ўтди, ниҳоят тезлик ортди ва поезд кўринмай қолди. Ўзи у йўқ эди. Овози ҳам қолмаганди. Боқий, чексиз-чегарасиз, яшил, ёғоч аралайдиган заводдан қадимийроқ, тор изли темир йўллардан узунроқ, бефарқ, ўз ўйига шўнғиган хилват юқорида бирлашди.

— Мистер Бун келдими? — сўради у.

— Мендан ҳам олдинроқ келган, — деди Эш. — Кеча Хоуксда поезддан тушганида, юк ортилган извош кутиб турган экан. Кечқурун лагерга келсам, остонада ўтирган экан. Бугун кун ёришмасданоқ ўрмонга йўл олди. Олмахон дарахти томон йўл олишини, сен ҳам ов қилишга ўша жойга боришингни айтди. Ўша ерда уч-рашасизлар.

Бу жойни у биларди — ўрмон четида, кесилган эски ёғочлар орасида йирик дарахт бор, агар сездирмасдан секин бориб, тўсатдан отилиб чиқилса, йилнинг бу палласида баъзан шохларда ўн-ўн беш олмахонни кўриш мумкин. Улар қоча олмайди, атрофда бошқа дарахт йўқ. Шунинг учун у извошга чиқмади.

— Мен тўғри ўша ерга, — деди у.

— Ўзим ҳам шундай ўйлагандим, — деди Эш, — мана, бир қути ўқларни олиб келгандим.

У қутини узатиб, жировни тормоз тутқисидан еча бошлади.

— Майор сенга бундай қилиш мумкин эмаслигини неча марта айтган, — деди бола.

— Нима? — деди Эш. Кейин давом этди. — Бун Хоггенбек ёдида тутсин — тушлик ярим соатдан кейин дастурхонда бўлади, тамадди қилмоқчи бўлсангизлар, тезроқ қимирланглар.

— Бир соатдан кейин? — қайтадан сўради у. — Ҳали тўққиз бўлгани йўқ-ку. — У соатини чиқариб, Эшга кўрсатди.

Эш соатга боқмади ҳам.

— Бу шаҳар вақти. Ҳозир биз шаҳардамасмиз. Ўрмон-дамиз.

— Ундай бўлса қуёшга қара.

— Қуёшга қарашга ҳам ҳожат йўқ, — деди Эш. — Агар Бун Хоггенбек билан тушлик қилмоқчи бўлсангиз, сизга айтилган вақтда келинг. Кейин ўчоқ бошида фимирлашга вақтим бўлмайди, ўтининг ғамини ейишим керак. Оёғинг остига ҳам қараш керак. Бу ерда ҳозир судралувчилар тўлиб-тошиб ётибди.

— Хўп, майли, — деди у.

Ва ям-яшил, ёзги ўрмон уни танҳолик билан эмас, балки хилват чамбари билан ўраб олди. Ўрмон ўша-ўша эди: унга, боқийга ёзнинг яшиллиги, кузнинг ёнғинлари ва ёмғирлари, муздек совуғи ва ҳатто қорининг ўзгариши учун ҳожат бўлмаганидек, ўзгаришига ҳожат йўқ эди...

... ўзининг биринчи буғусини ўлдирган, Сэм юзига буғунинг иссиқ қонини суртиб қўйган ва улар лагерга қайтиб келган ўша кун, ўша тонгда Эш қошини чимириб, аччиғланган, ҳатто ҳақоратланган ҳолда қараб турганини ва охир-оқибат Маккаслинга ҳақиқатан ҳам буғуни у йиқитганлигини тасдиқлашга тўғри келгани ёдида: Эш ўша оқшомда ўчоқ ортидаги бурчақда қовғини уйиб, ёнига йўлатмай ўтириб олди, шунинг учун Теннин Жимга кечки овқатни келтиришга тўғри келди ва ўзи ҳаммани тун соат бирда уйғотди ва Эш нонушта дастурхонини ёзганлигини маълум қилди ва жаҳли чиққан майор де Спейн Эшнинг роса пўстагини қоқишга тушди, Эш эса тунд, тишини қайрар ва ниҳоят Эш ҳам овга бориш ва буғуни отиб ўлдиришни истаётгани, шунчаки хоҳлабгина эмас, балки қатъий равишда отиб ўлдиarmoқчи эканлиги маълум бўлди ва майор де Спейн шундай деди: «Ана қанақа ният, агар биз бунга рози бўлмасак, ўзимиз фартук тақишимизга тўғри келади», Уолтер Юэлл эса қўшиб қўйди: «Ёки нонушта қилиш учун ярим тунда ўрнимиздан туришга тўғри келади»; ва бола буғуни отиб ўлдиришга улгургани ва фақат гўшт тутамаса, бунга бошқа рухсат берилмаслиги сабабли милтиғини Эшга таклиф қилиб кўрди, бироқ бу масалага майор де Спейн аралашиб, болага милтиғини бугун Бун беришини буюрди, Эшга эса Буннинг тузукроқ питра милтиғи ва ўқларни топширишга кўрсатма берди, лекин Эш «Ўқларим ўзимда бор» деб бирваракайига тўрт сочма ўқ қутисини: қуён учун учинчи рақамли, қушлар учун иккинчи рақамлиларни кўрсатди

ва бу ҳар бир ўқ турининг келиб чиқиши тарихини гапириб берди; ва майор де Спейн, Уолтер ва генерал Компсоннинг буни қай ҳолда тинглаганлари боланинг ёдида қолди; Эшнинг «Отилмайди? Шундай отилсинки! Мана бунисини, — у йирик питрани кўрсатди, — генерал Компсон саккиз йил аввал берган, тўппа-тўғри милтиғидан, ўшанда уч шохдорни қулатган милтиғидан чиқариб берган. Мана буниси эса, — у қуёнларга мўлжалланган ўқларни тантанавор кўрсатди, — бу болакайдан ҳам катта ёшда!» дегани; ва ўша тонгда Эшнинг милтиғини ўзи ўқлаб берди: ўқдонга аввал лойхўракка мўлжалланганини, кейин учинчи рақамлини, ўқдонда биринчи бўлиб туриши учун эса охирида йирик питрани жойлади; ва қор ёғарди, майор де Спейн Жим билан отда, у — милтиқсиз ва Эш отлар билан ёнма-ён боришарди; ва, мана, қўйиб юборилган изқувар итлар изга тушдилар, унсиз чўкаётган ҳавода жарангдор, қулоққа ёқимли ҳуриш чалинди ва гўё ҳали туғилмаган аксадо билан бирга кўмилгандек вазнсиз, беҳисоб, чарчоқ билмай, шитирламасдан тушаётган қор парчалари остида деярли ўша оннинг ўзида ўрмонда ғойиб бўлди; ва майор де Спейн ва Жим итлар кетидан отларини ниқтаганча чоптириб кетдилар ҳамда ҳамма нарса жой-жойига тушди, у худди ҳозиргина Эшдан аниқ эшитгандек, ҳаммасини тушунди — Эш ов қилиб бўлган ва ҳатто ўзи, болага буғуни қулатганини ҳам кечирди ва улар орқаларига қайтдилар; аниқроғи Эш: «Энди қаёққа?» деб сўради ва у «Бу ёққа» деди; ва бўралаётган қор остида олдинда борарди, чунки Эш мана, йигирма йилдан бери ҳар йили бу ерда ярим ой бўлишига қарамай ва лагергача ярим миля бўлмаса ҳам йўлни билмасди; бироқ кўп ўтмай уни Эш милтиқни қандай ушлаб олгани ҳазилакам чўчитмади ва у Эшни олдинга ўтказиб юборди; ва Эш шахдам қадам ташлар экан, энди сўзамоллик билан аввал ўтиб бораётган жойлари, кейин ўрмон ва ўрмондаги ҳаёт, дарранда гўшти, умуман егулик, таомни тайёрлаш ва хотини овқатни қандай

пишириши, лундагина кампиршо хотини хусусиятлари ҳақида ҳикоя қилиб кетди; шу жойга келганда дарҳол яқинда майор де Спейннинг қўшнилари ёллаган оқсоч аёл ва агар бу хизматкор бундан кейин ҳам «думини ликиллатадиган» бўлса, қариялар нималарга қодирлигини кўрсатиб қўйиши, афсуски хотини унга ҳамиша кўзқулоқлиги тўғрисида жуда ими-жимигача, ниҳояси йўқ қаричилик дostonини тўқишда давом этди; улар ҳозир лагердан чорак миля нарида тугайдиган қамишзор ва наъматаклар орасидаги ҳайвонлар сўқмоғидан борардилар; уларнинг йўлини сўқмоққа кўндаланг йиқитилган катта дарахт тўсди ва Эш ҳамон гап сотганча ундан сакраб ўтмоқчи бўлганди, тўсатдан дарахт орқасидан бир яшарча айиқ боласи кўтарилди, орқа оёқларига ўтириб олди, олд оёқларини беҳол, худди дуо китобидек кўтариб юзини тўсди, бир неча лаҳза ўтди, Эш милтигини кўрқув силтови билан кўтарди, бола «Аввал ўқни ўқондан чиқар» деди, аммо милтиқ тепкиси босилганди, бола «У ерда ўқ йўқ-ку, аввал ўқни жойла» деди; ва Эш унга қулоқ солди, милтиқ чайқалди, тик қотди, тепки босилгани эшитилди, пистон чиқмади, бола «Қайтадан ўқла» деди ва ўқ бутун оғирлиги билан дўмбалоқ ошиб ён томонга, чакалакзорга урилди. «Энди учинчи рақамлиси» — ўйига келди унинг ва яна тепки беҳудага босилди ва «Лойхуракники қолди» деган фикр миясига урилди, Эш тезда милтиқни қайтадан ўқлади, у эса «Отма! Отма!» деб бақирди, аммо яна тепкининг қуруқ чиқиллагани эшитилди, холос; ва айиқ ўтирилди, чўккалади, ғойиб бўлди; ва дарахт, қамишзор, юмшоқ ва бетўхтов бўралаётган қор қолди; ва Эш «Энди қаёққа?» деб сўради ва у «Бу ёққа. Кетдик» деди ва йўлда давом этмоқчи эди, Эш «Аввал пистонларни йиғиб олиш керак» деди; ва у «Бошингга урасанми. Кетдик» деди, бироқ Эш милтигини дарахтга суяб қўйиб, сўқмоқдан четга чиқиб, у келиб, пистонларни қидириб топгунича букилган ҳолда тўнка атрофини титкилади, ва улар иккаласи қаддини ростлаган эдилар, шу лаҳзада уч қадам нарида суяб

қўйилган ва ёдларидан кўтарилган милтиқ ўз-ўзидан пақиллаб, олов сочди ва тинди; ва бу сафар милтиқни ўзи қўлига олиб, ўқларни ўқдондан чиқарди, Эшга охириги қотиб қолган гильзани узатди, милтиқни бошқа ўқламасдан лагерга олиб келди ва Бун тўшаги олдидаги бурчакка суяб қўйди.

... ёз ва куз ва қор ва нам, шарбатдан бўккан баҳорнинг белгилаб қўйилган навбат алмашишлари, ўрмон борлигининг ўчмас ва боқий босқичлари, уни инсон ёки деяри инсон қилган ўрмонлар; ўрмон боланинг маънавий отаси бўлган, у эъзозлайдиган ва қулоқ тутадиган, севадиган, ундан маҳрум бўлган ва у ҳақда мотам тутаётган, қул негрлар ва индеецлар йўлбошчиси авлоди бўлган қари Сэм Фазерсни боққан ва тўйдирган ўрмонлар; вақти келиб у уйланади ва у хотини билан ўз навбатида қисқа ва хаёлий бахтларини топадилар (табиати бўйича ўткинчи бўлса, уни бахт деб бўлармикин?), Сэм тўғрисидаги хотираларини, эҳтимол, тана танани тан олмайдиган жойга олиб кетадилар — ахир, хотира мангу-ку — шундай бўлса ҳам ўрмон унинг яқкаю ягона рафиқаси ва маҳбубаси бўлади.

У ўша йирик дарахтга яқинлашмасдан, аксинча ундан узоқлашаётган ҳолда одимларди. Бу ерда бир ўзи дайдиб юришига рухсат беришмайдиган вақтга кўп бўлгани йўқ; хиёл каттароқ бўлиб ва деяри ҳеч нарса ни билмаслигини англай бошлагач, ўзи ҳам бу ерга ёлғиз келишга юраги дов бермасди; яна бироз улғайиб ва ўз билимсизлиги чегарасини у қадар аниқ бўлмасада тасаввур этиб, бу ерга компас билан келишга азм қилган ва адашиб қолмаган бўларди; йўқ, ўзига ишончи шу қадар ортгани учун эмас, балки Маккаслин, майор де Спейн, Уолтер ва Компсон ниҳоят уни компаснинг стрелкаси қаёққа кўрсатмасин, бунга ишонишга ўргатганлари учун. Ҳозир эса компасга қараб эмас, балки мўлжалини қуёш билан солиштирган ҳолда борарди, аммо хоҳлаган вақтда харитада қаерда турганлигини

қирқ қадам аниқлик билан кўрсата оларди; ва ҳақиқатан ҳам деярли ўзи кутган жойда компания танобчилари томонидан майор де Спейн сотишни истамаган участка бурчакларига ўрнатган тўрт бетон устундан бирини кўрди; нишабли қияликдан кўтарилиб, кўп ўтмай қир устида турарди ва бу ердан оқ бўёқларини сақлаб қолган, қишининг қори ва ёмғир остида жонсиз, ҳатто емирилиш ҳам қайноқ, сачратқи, урчиш ва туғилиш олаговуридан бўртадиган, ўлим эса умуман бўлмаган ушбу ерда мутлақо бегона барча тўрт устун кўриниб турарди. Икки куз хазонрезгисида япроқлар билан тўшалган, икки баҳор сувлари билан ювилган қабрларни ажратиб бўлмасди. Лекин йўлдан адашмайдиганлар қабр устларидаги тошларга ҳам муҳтож эмасдилар, у Сэм Фазерс ўргатганидек, атрофдаги белгилар, дарахтларга қараб мўлжал оларди ва у ишонч ҳосил қилиш учун суққан овчи пичоғи дарҳол Шер суяклари устига кўмилган Қари Беннинг жароҳатланган, қуриб қолган панжаси ётган гилдирак мойи солинадиган думалоқ жез банкасига қадалди.

У шу заҳотиёқ бу жойни тупроқ билан тўлдирди. Ва икки йил муқаддам якшанба тонгида улар Маккаслин, майор де Спейн ва Бун билан бирга Сэмни унинг овчи бурғуси, пичоғи ва трубкаси билан бирга кўмишган иккинчи қабрни қидирмади — искашнинг ҳожати йўқ эди. У ёнгинасида, эҳтимол ўзи тепкилаб турибди. Лекин бу муҳим эмасди. «Сэм, балким, тонгдан бери шу ерда, ўрмондалигимни билса керак» хаёлидан ўтказди у Сэм Маккаслин ва майор де Спейн келишига қадар ётган, Бун билан бирга дафн супачасини ўрнатишган дарахтга яқинлашар экан: мана, дарахтга қоқилган, занглаган, ранги ўчган, анави устунларга ўхшаб кўзни ҳақоратламайдиган, бегона бўлса ҳам ўрмондан ўрнини топган, алақачондан бери бўм-бўш, аввалги сафар қолдирган овқат ҳам, тамаки ҳам йўқ жез банка; у чўнтагидан тамаки, янги гулли рўмолча, Сэм яхши кўрган новвот халтачасини чиқарди — аммо булар ҳам

гойиб бўлади, сал нарига кетиши билан йўқолади — йўқ, қуёшдан яширилган бу жойларнинг қора тупроғини жодугар сўқмоқлар билан тўлдирган беҳисоб ҳаёт, яширинган, нафас олаётган, ҳар бир шох, ҳар бир япроқдан қандай қайрилаётгани, қирдан узоқлашаётганлигини кузатиб турган ҳаёт томонидан уқилган ҳолда ўзгаради.

Вақтини бой бериб ўтирмади, бу ер дафна эмас, Сэм ҳам, Шер ҳам ўлмаган, ер остида қисилиб ётишгани йўқ, балки беҳисоб бўлақлар, лекин ҳалок бўлмайдиган зарралар билан ҳар бир барг, ҳар бир шохдан жой олиб, ҳаво ва қуёшда, ёмғир ва шудрингда, чўчка ёнғоқ, эман ва яна чўчка ёнғоқда, тонг отиши ва ботиши, яна тонг отишида, ўзининг беҳисоблиги ва бўлакланганлигида барҳаёт ва яхлит ер билан бирга эркин ҳаракат қилишмоқда. Қари Бен ҳам. Ҳа, Қари Бен! Улар айиққа панжасини қайтариб беришади, албатта қайтариб беришади — ва яна мусобақалашиш бошланади ва ов узоқ давом этади, аммо парчаланган юрак ҳам, яраланган тана ҳам бўлмайди... У сеҳрлаб қўйилгандай тўхтади. Навбатдаги қадамини қўйиш учун оёғини ердан узганича қотиб қолди, нафас олмасдан қотиб қолди, миясига Эшнинг огоҳлантириши урилди, қулоқлари остида унинг овози жаранглади, ва у — Айзек Маккаслин дунёга келмасидан бурун таъқиб қилиб келадиган, ҳадик эмас, қўрқоқлик эмас, балки илонга қараганда ҳам кўҳна қўрқинч босиб келди, кескин зарба берди. У — алоҳида махлуқ, азалдан лаънатланган, ўлим келтирадиган, узун, олти фут²²дан ортиқроқ ва қари, қачонлардир ёрқин бўлган навқиронлик жилолари хира тортган, ўчган, судралиб ва яшириниб юрадиган ўрмон манзарасида кўзни қамаштирмайдиган ҳолича ҳали ҳалқа бўлиб эшилмади, шақилдоғи билан сас чиқармади, фақат таяниш учун

²²Фут (ингл. «foot» — «товон» сўзидан) — масофани ўлчаш бирлиги, одатда «халқаро» ёки «инглиз» фути фарқланиб, у 0,3084 метрга тенг.

қалин шиддатли илмоғини (у ҳам ҳадиксиз, ҳозирча фақат сокин таҳдид билан) тизза даражасида ёнига ташлади, турган жойидан бир қадамдан ҳам кам масофадаги бошини бироз орқага тортди; ҳатто унинг бўш, чириётган бодрингларнинг кўнгилни айнитадиган ва яна алақандай номсизларнинг, ҳамма нарсадан ҳорғин хабардорлик, ҳўрланганликнинг ҳиди келарди. Ниҳоят илон қимирлади. Бошини аввалгидек юқори ва қийшайтирган ҳолда ушлаганча четга судралди ва танасининг кўтарилган учдан бир қисми боши билан оғирлик ва мувозанат қонунига зид равишда ҳаракатланаётган икки оёқли алоҳида мавжудотни ташкил этишига ўхшарди — узоқлашаётган бош кетидан оқаётган бу соя — буларнинг ҳаммаси судралиб кетаётган бир илон эканлигига ишонгинг келмасди; у онгсиз равишда қадам қўйишини тутатди ва бир қўлини кўтарганча тик туриб, бундан олти йил илгари уни овчилар сафига қабул қилишаётганда, Сэм ҳам худди шундай ростланганича, буғу ортидан боққанича оғзидан чиқиб кетган индеецларнинг «Авлоднинг боши — Одам Ато» сўзларини такрорлади.

У томонидан дарҳол идрок этилмаган — қаердадир худди бақувват ва ишга астойдил киришган одам у қадар тез-тез эмас, аммо нима сабабдандир, жаҳди чиқарилганидан бўлса керак, бироз қаҳр ила милтиқ стволи билан рельсга тушираётгандек салобатли ва жарангли тақиллаётган овоз бевосита қачон биринчи бор қулоғига эшитилганини айтиш қийин эди. Уч юз қадамча нарида, демак шу тарафда бўлса ҳам бу ердан камида икки миля узоқликдаги темир йўлда тақиллатишмаётганди. Шу заҳотиёқ у қаерда тақиллатишаётганликларини тушунди: тақиллатаётган ким бўлмасин ва бу нимани англамасин, товуш ўрмон четида, Бун учрашишни тайинлаган дарахт ёнидан келарди.

Шу пайтгача у нигоҳидан ер ва дарахтларни ўтказиб, овчига хос оҳиста ва сассиз одим отиб келарди. Энди милтиқдаги ўқни ўқдондан чиқариб ва уни чака-

лакзорлар орасидан олиб ўтиш осон бўлиши учун қўндоғи билан олдинга ва пастга қаратиб, металлнинг металлга узлуксиз, қаҳрли ва гаройиб урилишидан чиқаётган товуш томон йўлга тушди ва майсазорга, тўппатўғри ёлғиз дарахт ёнига чиқди. Биринчи қарашда унга дарахт жонланиб кетгандек туюлди. Дарахт жунбушга келган олмахонлар билан тўлиб-тошганди, уларнинг қирқ ёки эликтаси шохдан-шоҳга сакрар ва югурар, дарахт танасини ақдан озган япроқларнинг чексиз бўҳронига айлантирган, улар орасидан икки ёки уч олмахон сакраб чиқиб, пастга шўнғир, аммо учиб борар эканлар, гўё бу ҳайвонларнинг шиддатли гирдоб уларни ўз домига олганидек, яна орқасига қайтардилар. Кейин у Бунни кўрди. Бун орқаси билан дарахтга суянган, бошини эгган ҳолда ўтирар ва ўта ғазабнок тақиллатарди. Тўқмоғи қисмларга ажратилган питра милтигининг стволи бўлиб, у билан чоти орасига қисилган қозонга туширарди. Атрофда бўлакланган, ўн-ўн бештача келадиган бошқа қисмлар сочилиб ётарди, Бун эса қизарган, терга ботган қийшиқ юзини эгиб, ствол билан қозонни телбаларча тинмай ногора қиларди. У ким келаётганлигини кўриш учун бошини ҳам кўтармади. Тақиллатишини давом эттирар экан, ҳаво етмасдан, бўғилиб ҳайқирди:

— Бу ердан йўқолларинг! Бирортасига тегма! Улар меники! Ҳаммаси меники!

ЭМИЛИ УЧУН АТИРГУЛЛАР

Иброҳим Ғафуров таржимаси*

I

Мисс Эмили Грирсон ўлганда, уни кўмиш учун бутун шаҳар йиғилди: эркаклар қулаган маъбудга эъзоз-икром юзасидан, хотинлар эса камида ўн йил инсон қадами етмаган хонадонни ўз кўзлари билан кўргани ичлари ошиқиб келдилар, чиндан ҳам бу эшикка ҳам боғбон, ҳам ошпаз бўлган қари хизматкордан бошқа ҳеч ким яқин йўламасди.

Синчкор қилиб қурилган ҳайҳотдай чорси уйнинг сувоқлари кўчганига не замонлар бўлган, етмишинчи йилларнинг ҳавойи алфозида гумбазчалар, найзадор қуббалар, жимжимадор балконлар билан безатилган бу иморат шахримизнинг бир маҳаллар оқсуяклар маҳалласи деб саналган кўчасида жойлашган эди. Замонаси келиб гаражлар ва пахта йигирувчи заводлар бу ердан энг кибор хонадонларни ҳам қисиб чиқарди ва фақат Грирсонларнинг кўҳна тарзли иморатигина худди беллашсанг, беллашаман дегандай пахта ортилган фургонлар ҳамда бензин қуядиган станциялар узра кибр ва қийиқлик ила кеккайиб турарди. Мана энди қазо соати етиб, мисс Эмили ҳам қарағай буталари ўсиб ётган шаҳар мозоридаги ўз жойига равона бўлди, бу мозорликда ҳамон Жеферсон яқинидаги жангда ҳалок бўлган федерал қўшинлар ва конфедерат солдатларининг (улар

* Иброҳим Ғафуров — таниқли таржимон ва мунаққид. «Гўзалликнинг олмос қирралари», «Жозиба», «Прозанинг шоири» каби қатор адабий-танқидий мажмуалар муаллифи. «Телба», «Жиноят ва жазо», «Қиморбоз» (Федор Достоевский), «Алвидо, қурол!», «Чол ва денгиз» (Эрнест Хемингуэй), «Азизим» (Ги де Мопассан) «Улисс» (Жеймс Жойс), «Зардушт таваллоси» (Нитше) каби жаҳон адабиётининг нодир намуналарини ўзбек тилига ўтирган.

ичида номсиз ҳам кўп) сўнги оромгоҳлари сақланиб келар эди.

Мисс Эмили ҳаёт экан, шаҳар ўз устига олган қадим анъана, қарздорлик ва ўзига хос маънавий бурчнинг мужассам тимсоли эди, бу нарса Жефферсоннинг мэри полковник Сарторис 1894 йилда (бу — негр аёлларга шаҳар кўчаларида этаксиз юришни ман қилган ўша Сарторис эди) қизнинг отаси ўлгандан сўнг дарҳол уни солиқ тўлашдан бир умрга озод қилгандан бери давом этиб келарди. Бу мисс Эмилига ҳайр-эҳсон бўлиб туюлмади. Полковник Сарторис қизнинг отаси бир замонлар шаҳарга пул қарз бериб турган эди, деган чигал бир баҳонани ўйлаб топди, ўша қарзни шундай йўл билан осонроқ кўчар экан. Бундай нарсани полковник Сарторис авлодига мансуб одамгина тўқиб чиқариши мумкин эди.

Бироқ шаҳар муниципалитетига бошқа бир даврда тарбияланган, замонавийроқ ғоялар эгаси бўлмиш янги одамлар наслари келишганда, ушбу аҳднома маълум бир норозиликларга сабабчи бўла бошлади. Янги йилнинг биринчи куни мисс Эмилига солиқ тўлаш ҳақида баёнот жўнатилды. Февраль кирди, лекин жавоб йўқ эди. Унга ўзингизга қулай бўлган вақтда шерифнинг идорасига келиб учрашинг деган расмий хат ёзилди. Яна бир ҳафта ўтгач, мэрининг ўзи унга хат ёзиб, ё мен ҳузурингизга борай ва ё сизга автомобиль юборай, ўзингиз келинг, деб хабар қилди ва қадимий қоғоз варағига ранги ўчиб кетган сиёҳ билан бениҳоя нафис хуснихатда ёзилган жавоб олди. Хатда маълум қилинишича, мисс Эмили узоқ вақтлардан бери эшикка чиқмас экан; хатга ҳеч қандай изоҳсиз солиқ ҳақидаги баёнот ҳам қўшиб жўнатилган эди.

Муниципалитет махсус мажлис чақирди ва мисс Эмили ҳузурига делегация жўнатилды. Делегация саккиз-ун йиллардан бери ташқаридан келувчиларга тимтирс беркилган эшикни тақиллатди. Эшик чиннига гул солиш дарслари тутагандан бери очилмаган эди. Қари

негр уларни қоронғи пастки залга олиб кирди, бу ердан яна ҳам қоронғироқ бўлган юқорига пиллапоя билан кўтарилар эди. Уврин-тўда ва чанг ҳиди анқирди, ҳаво чирик ва дим эди. Негр уларни вазмин чарм мебеллар қўйилган меҳмонхонага олиб кирди. У деразалардан бирининг тўсиғини очган эди, чармларнинг ёрилиб кетгани кўзга чалинди, хонага кириб келган қуёшнинг бир толим нури ўриндиқлар узра кўтарилган тўзон издиҳомларни ёритди. Камин олдидаги униққан тилла суви югуртирилган мольбертда мисс Эмили отасининг пастелда ишланган сурати турарди.

Улар бошдан-оёқ қора кийинган, тилла занжир осган, занжири белигача тушиб, сўнг кенг белбоғ ичра ғойиб бўлган, паст бўйли, тўлачагина хотин қора оғочдан ишланган, дастаси хира олтиндан қуббаланган асога таяниб кириб келганда, ўринларидан турдилар. У бўйчан, суяги нозик эди, шунинг учун ҳам бошқа пайтда тўлалик бўлиб кўринадиган ҳол ҳозир хом семизлик каби туюлар эди. Унинг вужуди худди узоқ вақт ботқоқлик тагида ётгандай шалвайган ва шишганга ўхшарди. Мурданикидай туссиз бетининг семиз ўрмаларида хамир бўлагига тиқиб қўйилган икки бўлак кўмирдай кўзлари биқинган эди. Мушрифлар нега келганликларини баён қилишаркан, бу кўзлар уларни бирма-бир сузиб чиқди.

Уларга ўтиринглар ҳам демади. У эшиқда туриб жимгина қулоқ солди, гапирётган киши тутилиб жим бўлиб қолди. Шунда ҳаммалари олтин занжирнинг учида беркинган соатнинг чиқиллаб юраётганлигини баралла эшитдилар.

У совуқ ва қуруқ оҳангда деди: «Мен Жефферсонда солиқ тўламайман. Менга буни полковник Сарторис тушунтирган. Ичингиздан истаган киши агар қизиқса, шаҳар қоғозларига қараб кўрсин».

— Биз шундай қилдик, мисс. Биз шаҳар идорасидан миз. Наҳот сиз шериф имзо чеккан хатимизни олманган бўлсангиз?

— Ҳа, бир нима келгандай бўлувди, — деди мисс Эмили.
— Демак, у ўзини шериф деб ҳисоблар экан-да... Лекин мен Жефферсонда солиқ тўламайман.

— Шаҳар қоғозларида ҳеч қаерда бундай эслатма йўқ. Биз афтидан...

— Полковник Сарторисга учрашинглар. Менинг Жефферсондан ҳеч қандай қарзим йўқ.

— Лекин мисс Эмили...

— Сарторис билан гаплашиб кўринглар (Полковник Сарториснинг ўлганига чамаси ўн йилча бўлиб қолган эди). Менинг Жефферсондан ҳеч қандай қарзим йўқ. Тоб! — Эшикда негр пайдо бўлди. — Жентльменларни кузатиб қўй.

II

Хуллас калом, у ғалаба қилди, уларнинг пиёдалари ва отлиқларини буткул тору мор этди. Ўттиз йил бурун ҳид хусусида гап чиққанда уларнинг оталари устидан у худди мана шундай ғалаба қозонганди. Бу отаси вафот этгач, икки йилдан сўнг рўй берганди, ўшанда биз ҳаммамиз энди тўй бўлади деб турганимизда, қалиғи бирдан ташлаб кетиб қолган эди. Отасининг ўлиmidан сўнг у эшикка камдан-кам чиқар, қалиғи қочиб кетгач, у сира қорасини кўрсатмай қўйди. Шаҳар хонимлари бир неча маротаба мисс Эмилини кўрмоқчи бўлиб уриндилар, лекин уларни қабул қилмади. Хонадонда ҳали ҳаёт нишоналари сўнмаганлигини негр — у пайтлар ёш йигит эди — онда-сонда қўлида сават билан майда-чуйда харид қилгани эшикка чиққанидангина билса бўларди.

— Нима деганингизда ҳам эркак — эркак-да, товоқ-қошиқни эплай олмайди, — дейишарди хонимлар, шунинг учун ҳам ҳид тарқалганда ҳеч ким бундан ажабланмади. У шу дағал ва жўн кишилар дунёси билан улар узра баланд қад кўтарган улуғвор Грирсонларни боғлаб турган мисоли бир ҳалқа эди.

Бироқ мисс Эмилининг қўшнисини шаҳар мэри, саксон яшар судья Стивенсга шикоят қилди.

— Мендан нима истайсиз, хоним? — деб ўсмоқчилади судья.

— Унга айтинг, бир чорасини кўрсин.

— Хўш, бунга ҳеч қандай зарурат йўқ, — деди судья Стивенс. — Негр хизматкори ҳовлида илонми ё каламушми ўлдирган бўлса керак-да. Мен у билан гаплашиб кўраман.

Эртасига яна икки кишидан шикоят тушди — уларнинг бири эркак эди, у қўшнисидан бутунлай фарқли ўлароқ ғоятда эҳтиёткорлик ва назокат билан сўйлади.

— Бир нарса қилмаса сира бўлмайди, судья. Мен ўлсам ҳам мисс Эмилининг тинчини бузишни истамасдим, лекин нимадир қилиш керак.

Кечқурун шаҳар кенгаши чақирилди: учта оппоқ соқолли мўйсафид ва яна ёшроқ бирови — келажак наслар даракчиси.

— Бош қотириб ўтирадиган жойи йўқ, — деди у. — Унга хат ёзиб юбориш керак, уйини тартибга келтириб қўйсин. Бир озгина фурсат берайлик, агар шунда ҳам нафи тегмаса...

— Э, йўқ, бўлмайди, сэр, — унинг сўзини кесди судья. — Ким ледининг юзига қараб туриб, сасиб кетяпти дейди.

Шундай қилиб, эртаси куни кечқурун тўрт эркак мисс Эмилининг кўк бута деворини ошиб ўтдилар-да, худди қароқчилардай пусиб биқинганча ҳовлини чарх уриб айланиб, барча тешик-ёриқларни искаб кўришди, орқадаги бириси эса елкасига оingan қопдан ниманидир олиб дон сочгандай сочди. Уйнинг ертўласига, ҳовли юзасидаги барча иморатларнинг атрофига улар хлорли оҳак сепиб чиқдилар. Сўнг бута девордан ошиб кетаётган чоғларида шу пайтгача қорайиб турган дераза ой-насига бирдан ёруғ тушиб, унда шам қотган маъбуд каби мисс Эмилининг қораси кўринди. Улар бу ердан аста пусиб ўтиб, кўча ёқаларида ўсган дарахтлар қорасида кўздан йўқолдилар. Бир-икки ҳафта ўтиб, ҳид бутунлай билинмай кетди.

Ана ўшандан бошлаб, одамлар мисс Эмилига юракла-ри ачиб қарайдиган бўлиб қолдилар. Унинг холаси Уайет кампир охири бориб миясини еб қўйганлигини эслаш-ган одамлар, ниҳоят, бу Грирсонларнинг ўзлари доим такаббур бўлганлар, деган хулосага келдилар. Ҳар қалай, қариндош-уруғларининг назарида мисс Эмилига мос келадиган йигит бизнинг шаҳарда топилмас эди, Мисс Эмили билан унинг отаси эшик олдига қандай қилиб чиқиб турганлари ҳали ҳозиргача ҳам куз унгимиздан кетмайди. Отаси олдинда оёқларини керганча, қўлида қамчисини маҳкам қисиб туради, унинг пича орқасида — ланг очиқ эшикнинг ўртасида оппоқ кийинган мисс Эмилининг нозиккина қомати. Шунинг учун ҳам қиз-нинг ёши ўттизга чиққанда ва у ҳамон турмуш қурма-ганда, бутун шаҳар заҳарханда қилди десак бўлмас-ку, лекин ҳар ҳолда, ундан ўчини олиб алаמידан чиққандай бўлди. Агар, ким бўлмасин, биров унга талабгор бўлган-да эди, ҳатто телба холасидан ҳам ҳайиқиб ўтирмай, дар-ров кўниб қўя қоларди-да, деб ўйлар эдик биз.

Отаси ўлгандан кейин унга уйдан бошқа ҳеч нарса мерос қолдирмагани маълум бўлди, яшириб нима қил-дик, бундан кўплар қувонишди. Ана энди у ҳақда ғам-хўрлик қилиш мумкин деган қарорга келдик биз. Мисс Эмили ҳам муҳтожлик ва кимсасизликда яшаб кўрса, доим ўчини учига етказолмай фигони кўкка чиқиб, мудом кўрқинч ичида кун кечириш нима эканлигини билади.

Ота ўлимининг эртасига эрталаб шаҳарнинг барча хонимлари мисс Эмилига ҳамдардлик билдириш, мадад бериш учун одатга биноан жам бўлдилар. Уларни одат-дагидек кийинган ҳолда эшикда қарши олди. Кўзларида бир қатра ёш йўқ эди. Отам ўлгани йўқ, дер эди у як-каш, руҳонийлар ва докторларнинг мурдани олишга шунча уринишларига қарамай, уч кунгача у шу гапни такрорлашдан қолмади. Қонунда кўрсатилгани бўйича чора кўрмасак бўлмайди деб турганларида, у ниҳоят, рози бўлди ва мурдани тезлик билан дафн қилдилар.

Ушанда биз уни ҳали телба деб ҳисобламасдик. Мисс Эмили бекорга шундай қилаётгани йўқ, деб мулоҳаза қилар эдик биз, ахир унинг отаси қанчадан-қанча йигитларни эшигидан нари қувиб юборди, одам келмайдиган қилиб қўйди, энди эса қиз охирги бор нарсасини қўлдан чиқармасликка уринарди, одамлар одатан шундай қиладилар-ку.

III

Кейин у узоқ бетоб бўлиб ётди. Уни яна кўрганимизда, сочи калта қирқтирилган ва шундан ёш қизчаларга ва тагин жиндаккина черковларга қўйиладиган маъюс ва ўйчан фаришталарга ўхшаб кетарди.

Худди ана шу пайтларга келиб, шаҳар ҳукумати кўчаларга йўлка ётқизишга қарор қилди, ишга одамлар ёлланди ва ёз кунларида (бу пайтга келиб унинг отаси ўлган эди) ишлар қизиб кетди. Шаҳарга Гомер Бэррон деган сочлари қора, қадди-қомати йирик, иш деганни чайнаб ташлайдиган, овози ўткир ва ўктам, юзи офтобда қорайган, кўзлари шишадай тиниқ ҳақиқий янки бошчилигида негрлари, улов ҳамда асбоб-ускуналари билан қурувчилар бригадаси келди. Болалар Бэрроннинг кетидан тўдалашиб чопиб юришар ва унинг негрларини қора терга тушириб ишлатиши, уларнинг қўшиқ айтиб чўкичларни бир маромда кўтариб ташлашларини завқланиб томоша килишарди. Тезда Гомер Бэррон бутун шаҳар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Кўчанинг бирон ерида одамлар тўпланишиб, хахолаб кулишаётган бўлса, билаверингки, демак, Бэррон ҳам шу ерда эди. Кўп ўтмай уни ва мисс Эмилини якшанба кунлари филдираклари сариқ, ёллаб олинган бир жуфт тўриқ от қўшилган усти очик икки ўринли коляскада биргаликда сайр қилиб юришганини учрата бошладилар.

Бошида биз ҳаммамиз қандай бўлмасин мисс Грирсон яна ҳаётга қизиқиб қарай бошлаганидан қувондик, бунинг устига шаҳар хотинлари: «Э, қўйинглар, ахир

шу Грирсонлар шимолдан келган ва бунинг устига ёлланиб ишлайдиган одамни назар-писанд қилишармиди?» деганлари деган эди. Лекин ёшлари улугроқлар бошқача ўйлашарди: чинакам леди ҳатто бошига кулфат тушганда ҳам ор-номус тузукларидан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблашарди улар, лекин бу сўзларни офиз очиб айтишмасди. Улар оддийгина қилиб: «Шўрлик Эмили. Қариндош-уруғлари унга қарашса бўларди», деб қўйишарди. Қизнинг рости билан ҳам Алабамада қариндош-уруғлари бор бўлиб, бироқ отаси улар билан ақлдан озган Уайет кампирнинг мулкани талашиб, шундан хонадонлар юз кўрмас бўлиб кетган эдилар. Чолни кўмиш маросимига Алабамадан ҳеч ким келгани ҳам йўқ.

«Шўрлик Эмили» деган сўзлар кимнингдир офиздан чиқиши биланоқ дарҳол турли миш-мишлар ўрмалаб қолди. «У ерда бир нима бор деб ўйлайсизми?», деб сўрардик биз бир-биримиздан. «Албатта-да, бошқача бўлиши мумкинми?» Шундай қилиб, унинг орқасидан, якшанбанинг кўзни қамаштирадиган офтобидан тўсиб ёпилган дераза тавақалари орқасидан, кўчадан ўтиб бораётган қурувчилар билан изма-из ивир-шивир қўзғалди: «Шўрлик Эмили».

Гарчи ҳамма мисс Эмили ўзини тийиб юра олмади, деб ҳисобласа-да, қизнинг ўзи ҳамон бошини мағрур кўтариб юрар, худди одамларнинг койиш, гап-сўзлари унга ўзининг ҳақлиги ва ягоналигига ишонч-эътимодини орттираётгандай, Грирсонлар наслининг сўнгги вакили шану шукуҳини ҳимоя қилиб, ҳар қачонгидан кўра ҳам кибриё эди. У дорихонадан каламуш дори, маргимуш сотиб олаётганда ҳам ўзини ана шундай тутди. «Шўрлик Эмили» деган сўзлар биринчи маротаба айтилганига ҳам бир йилдан ошиб, ниҳоят унинг ҳолидан хабар олгани икки холаваччаси келишди.

— Менга заҳар керак, — деди у.

— Хўп бўлади, мисс Эмили, лекин қанақасидан бўлсин? Каламушга бўлса керак-да? Мен сизга тавс...

— Менга энг яхшиси керак — нима деб аталиши билан ишим йўқ.

Аптекачи бир неча хил заҳарларни санаб чиқди.

— Улар филни ҳам қулатади. Лекин чамаси, сизга яхшиси...

— Маргимуш, — деди мисс Эмили, — яхши заҳарми?

— Маргимуш? Ҳа, мэм. Лекин сизга...

— Менга маргимуш керак.

Аптекачи унга бошини кўтариб қаради, у заррача ўзгаргани йўқ; унинг шамдай қотган чеҳраси полк тувидай таҳдид соларди.

— Майли бўлмасам, — деди аптекачи. — Агар сизга худди шу заҳар керак бўлса. Лекин қонун бўйича, сиз уни нимага ишлатмоқчи эканлигингизни айтишингиз керак.

Мисс Эмили бошини пича орқага ташлаганча унинг кўзларига тик қараб турар, ва ниҳоят, аптекачи дош беролмай юзини ўтирдид — да хонадан чиқиб кетди. У бошқа қайтиб келмади, маргимуш солинган қоғозни югурдак негр боладан бериб юборди. Мисс Эмили уйга кириб қоғозни очди, калла суюгининг расми солинган қутичанинг тагида: «Каламушларга қарши» деган сўзларни ўқиди.

IV

«У ўзини ўзи ўлдиради», дердик биз эртасига, шундай қилса ўзига яхши бўлади, деган хулосага келди ҳамма. Улар Гомер Беррон билан энди-энди учрашиб юрганларида, унга турмушга чиқишига ҳамманинг ишончи комил эди. Буғулар Клубида ёшлар билан чақ-чақлашиб туришни ёқтирадиган Гомер атрофдагиларга ўзининг бўйдоқ яшаш тарафдори эканлиги ҳақида офиз кўпиртирганлигини эшитиб, «қиз уни эгиб олади», дердик биз кейинроқ. Кейин дераза тавақалари туширилгач, якшанба кунлари офтобда ярақлаб турган коляскада ёнларимиздан ўтиб боришаркан, биз: «Шўрлик

Эмили!», деганимиз деган эди. Коляскада мисс Эмилининг боши тик кўтарилган, Гомер Бэррон эса шляпасини бошига боплаб қўнқайтириб, оғзидан сигара тушмай, сариқ қўлқоп кийган қўлларида жилов ҳамда қамчинни маҳкам ушлаб борарди.

Шунда баъзи бир шаҳар хонимлари улар ёшларга ёмон ўрнак кўрсатишяпти ва шаҳримизнинг обрўсини ерга уришяпти, деб гап-сўз қила бошлашди. Эркаклар бу ишга аралашмасликни маъқул кўрдилар, лекин уларнинг хотинлари баптистлар руҳонийсини мисс Эмилини бориб кўришга кўндирдилар, мисс Эмили барча қавму қариндошлари каби епископ черковига мансуб эди. Руҳоний бу учрашув қандай ўтганлиги тўғрисида ҳеч кимсага ҳеч нарса демади, лекин яна бир марта боришдан қатъий бош тортди. Келаси якшанба куни улар яна коляскада сайрга чиқдилар, яна бир кун ўтгандан сўнг руҳонийнинг хотини мисс Эмилининг Алабамадаги қариндошларига хат жўнатди.

Ниҳоят, унинг уйига одамлар келишди ва биз буёғи нима бўларкин деб кута бошладик. Аввалига ҳаммаси илгаригидай давом этаверди. Кейин биз улар барибир турмуш қурсалар керак, деб юрдик. Мисс Эмили заргар қошига борганмиш, унга эркакларнинг кумушдан ишланган анжомларини буюрганмиш, анжомларнинг ҳар бирига Г. Б. деган ҳарфлар ўйилиб ёзилармиш деган гаплар тарқалди. Икки кун ўтгач, у эркакларнинг кийим-кечакларини, ҳатто ички кўйлаккача кўшиб харид қилганлигини эшитдик. Ҳаммамиз енгил нафас олдик: «Улар уйланишибдилар». Чиндан ҳаммамиз юрак-юракдан хурсанд эдик. Биз яна шунга ҳам хурсанд эдикки, Эмилининг ҳар иккала холаваччаси унинг ўзидан ҳам ўтиб тушган Грирсонлардан экан.

Шундай қилиб, шаҳар кўчаларидаги ишлар ниҳоясига етгач, бир оз вақт ўтиб Гомер Бэрроннинг йўқ бўлиб қолганлигидан ҳеч ким ажабланиб ўтирмади. Тўй ҳақида ҳаммага эшиттириб эълон қилинмагани бир оз шаштимизни туширди, лекин Гомер мисс Эмилининг

келишига ҳаммасини ҳозирлаб қўйиш учун кетган бўлса керак ёки бўлмаса, қизга холаваччаларидан қутилишга имкон туғдиргандир (холаваччаларга қарши бутун бошли фитна тузилган, ҳаммамиз мисс Эмили томонида эдик), деган фикрда эдик. Ростдан ҳам яна бир ҳафта ўтиб, унинг қариндошлари жўнаб кетишди. Ҳамма кутгандек, уч кундан сўнг Гомер Бэррон яна шаҳримизда пайдо бўлиб қолди: шом қоронғиси тушганда, негр хизматкор орқа эшикни очиб уни ичкарига қўйганлигини мисс Эмилининг аёл қўшниси кўрган экан.

Ўшандан бери Гомер Бэрронни бошқа ҳеч ким кўрмади. Мисс Эмили ҳам, ҳар қалай, бир оз вақт ўтгунча бутунлай кўринмай қолди. Негр хизматкор майдачуйда олгани сават кўтариб чиқиб қолар, сўнг яна қайтиб кириб кетар, лекин катта эшик доим тим-тирс берк эди. Баъзан деразадан мисс Эмилининг қораси кўзга чалинар (кечаси унинг ҳовлисига оҳак сепиб чиқишганда шундай бўлган эди), лекин ярим йилгача у кўчага қадам босмади. Биз буни ҳам тушунса бўлади деб ҳисоблардик — чунки унинг аёллик қисматининг очилиб кетишига шунчалар қаршилиқ қилган отасининг руҳи, афтидан, ҳаддан ташқари қудратли ва яшовчан бўлса керак эди.

Мисс Эмили, яна қайтиб кўрганимизда, бироз тўлишган, сочларига эса оқ оралаган эди. Йиллар ўтган сайин оқлари кўпайиб, ниҳоят, улар мурч билан туз аралашган тусга кирди. Файратли, ишга чанқоқ эркакларнинг сочлари одатда шундай оқаради. Мисс Эмили етмиш тўртга кириб дунёдан кўз юмгунча унинг сочлари шундайлигича қолди.

Шу вақт ичида хонадоннинг катта эшиги бир марта ҳам очилмади. Мисс Эмили чиннига гул солишдан болаларга дарс берган олти-етти йил (ўшанда у қирқларга бориб қолганди) бу ҳисобга кирмайди. У пастки қаватдаги хоналардан бирини дарсхонага айлантирди, полковник Сарторис қурдошларининг қизчалари ва набиралари унинг олдига қатнай бошладилар, қатнаганда ҳам

худди якшанба кунлари йигирма беш цент танга хайр-эҳсон учун олиб черковга келгандай бир кайфият ва мунтазамлик билан қатнардилар.

Лекин мана шаҳарнинг қалби ва вужудига айланган янги насл юзага чиқди. Мисс Эмилининг шогирдлари катта бўлиб вояга етишди ва унинг қошига болаларини юбормай қўйишди, бўёқлар, чўткалар, журналлардан қирқиб олинган суратлар шу қадар жонларига тегиб кетган эди. Катта эшик сўнгги шогирд ортидан гурсиллаб ёпилдию бошқа ҳеч қачон очилмади. Шаҳарда текин почта хизмати йўлга қўйилганда ёлғиз мисс Эмили уйига тунука тахтача ва почта қутиси қоқиб қўйишни ман қилди. Уни кўндирмоқчи бўлиб уриндилар, лекин у ҳеч кимнинг гапини эшитишни истамади.

Кун кетидан кун, ой кетидан ой, йил кетидан йил ўтар, биз эрталаблари озиқ-овқат харид қилгани чиққанда негрнинг сочлари тобора оқариб, беллари тобора букилиб бораётганлигини кўрардик. Ҳар декабрь ойи келганда мисс Эмили солиқ тулаш ҳақида баёнот олар ва ҳар сафар бир ҳафта ўтгач, уни очмасдан орқасига қайтариб жўнатар эди. Онда-сонда уни пастки қаватдаги хоналардан бирининг деразасида кўриб қолардилар — чамаси юқори қават хоналари ҳамон берк эди — у қотиб турар, мисоли тошдан йўниб ишланган маъбудга ўхшарди. У бизлардан биронтамизни кўрармиди-йўқми, аниқ билиб бўлмасди. Насрлардан насрларга худди мана шу алфозда ўтиб борар эди бу ҳаммамизга яқин ва ажойиб, безабон, ўқ ўтмас, сув тешмас, қайтмас ва тонмас аёл.

Шундай қилиб, у оламдан ўтди. Қариб-чуриб пуртурдан кетган негр хизматкордан бошқа қарайдиган одами бўлмай, чанг-ғубор ва қоронғилик қоплаган уйда касалланиб ётиб қолди. Ҳатто шаҳарда ҳеч кимса унинг касал ётганлигини билмас, биз қари хизматкордан сўраб-негиб туришликни алақачонлар йиғиштириб қўйгандик. Хизматкор ҳеч ким ва ҳатто бекаси билан гаплашмас, худди узоқ замонлар ишлатилмай ётгани-

дан занглагандай товуши хирқираб чиқадиган бўлиб қолганди.

У пастки қаватнинг хоналаридан бирида ёнғоқдан ишланган, атрофи парда билан тўсилган каттакон қаравотда жон берди. Унинг оппоқ оқарган боши қуёш нурларини сира кўрмаган, вақтнинг забтига дош беролмай сарғайган ва моғор босган болишга сокин чўккан эди.

V

Биринчи бўлиб келган хотинларни негр эшикда кутиб олди ва ичкарига олиб кирди. Бўғиқ шивир-шивир шилдиради, нигоҳлар олазарак чопдилар. Негр эса шу дамдаёқ ғойиб бўлди. У уйнинг барча хоналаридан ўтиб бориб, орқа зинадан пастга тушди-да, шунинг билан бошқа ҳеч ким ҳеч қачон уни кўрмади. Кўп маҳтал қилмай тезда унинг икки қариндоши ҳам етиб келишди ва эртасига бутун шаҳар мисс Эмилини кўмиш маросимига йиғилди. У гулларга кўмилиб ётар, бош томонида отасининг пастелда ишланган теран ўйга ботган сурати осифлиқ турар, атрофда эса шаҳар хонимлари ғамбода бир қиёфада ғуж бўлиб, пичир-пичир қилишарди. Эшик олдида ва ҳовлида мўйсафид қариялар ўтиришар, уларнинг айримлари конфедерат қўшинларининг артиб-тозаланган либосларини кийиб олишган, уларнинг хотираларида мисс Эмили худди уларга тенгқурдай гавдаланар, назарларида улар мисс Эмили билан неча-неча бор рақсга тушгандай ва ҳаттоки неча-неча мароталаб унинг қўлини сўрагандай бўлардилар. Барча кексайган одамлар каби улар воқеалар ҳамда саналарни чалкаштириб айтишар, ўтмиш улар назарида олис-олисларда йўқолиб кетадиган арава изимас, кенг, абадий ям-яшил ўтлоқ эди, бу ўтлоқ бизнинг кунларимиздан фақат сўнгги ўн йил ичида тор жарлик билангина ажралган эди.

Уйнинг тепа қаватида қирқ йилдан бери инсон қадами тегмаган, эшиги қулфлаб ташланган хона борлиги

ҳозир маълум бўлган эди. Мисс Эмилининг жасади ап-пон-саппон ўз қабрига қўйилгандан сўнггина бу хона-ни бузиб очдилар.

Худди янги келин-куёвлар турадигандай қилиб яса-тилган ва жиҳозланган хонанинг узоқ йиллар ўтириб қолган чанги қаттиқ ҳаракат туфайли бирдан тўзиб кет-ди. Уй ичи ачимсиқ гўр ҳидига тўлганди. Ранги ўчиб кетган пушти кимхоб чойшаб қатлари, чироқларнинг пушти соябонлари, биллур шишачалар ва кумушдан ишланган, соч-соқол анжомлари сочилган мўъжаз стол-чалар — ҳаммаёқ гардга қопланганди. Кумуш буюмлар шунчалар ҳам хиралашиб кетгандики, энди уларга ўйиб ёзилган бош ҳарфларни кўриб бўлмасди. Шу ернинг ўзида худди ҳозиргина ечилгандай ёқа ва галстук ётар-ди, уларни ердан кўтариб кўрганларида чанг пардаси ичра ярим гардиш аниқ из қолди. Стулнинг суянчиғи-да текислаб ташлаб қўйилган костюм осилиб турарди. Полда ботинкалар, уларнинг ёнида пайпоқлар ётарди.

Эр кишининг ўзи эса каравотда эди.

Жағи иршайиб очилиб қолган қўрқинчли бош суяк чаноғига қараганча анчагина жим туриб қолдик. Мур-да худди кимнидир қучоқлагандай бўлиб ётарди, лекин муҳаббатдан боқийроқ узун уйқу вақт ўтиши билан унинг барча аъжубаликлари ва найрангларини текис-лаб, ундан маъшуқасини тортиб олгандай эди. Унинг суяклари узра тунги қўйлакнинг чурик парчалари лах-таланиб ётарди. Ўлик худди каравотга сингиб кетган-дай эди. Лош ҳам, унинг ёнидаги болиш ҳам бир текис хоки туробга ботганди.

Ва фақат шу ондагина биз иккинчи ёстикда енгил-гина бош изи қолганлигини кўрдик. Ичимиздан ким-дир қўли билан изни пайпаслади ва олдинга энкайиб, кўзга ташланмас тўзоннинг қуруқ ва аччиқ ҳидини ди-моққа тортди, шунда биз бўз ранг, пўлат тусли узундан узун соч толасига кўзимиз тушди.

ТУЗОНЛИ СЕНТЯБРЬ

Иброҳим Ғафуров таржимаси

I

Олтмиш икки кундан бери ёмғир ёғмас — сентябрь ойининг қонталаш хуфтон чоғларидан бирида худди қуриган ўтга ўт чақилгандай миш-мишми, ҳангомами, нима деб атаманг, тарқалди. Мини Купер билан негр тўғрисида алақандай ғавғо. Унга ёпишган эмишлар, уни қоралатган эмишлар, қўрқитган эмишлар; шанба куни кечқурун сартарошхонага тўпланган кишиларнинг биронтаси ҳам аслида нима бўлганини билмас эди. Сартарошхона шифтида вентилятор пириллаб айланар, лекин дим ҳавони тозалаб беролмас, одамларнинг сассиқ нафас ва ҳидларини ўзларига қайтарар, хонада турли лосьон ва сурткиларнинг ислари кезарди.

— Лекин бу Уил Мэйзнинг иши эмас, — деди сартарошларидан бири. Ўрта ёшлардаги малладан келган қотма, чеҳраси мулойим бу сартарош шу тобда мусофир бир кишининг соч-соқолини олмоқда эди. — Мен Уил Мэйзни биламан. У қора бўлса ҳам, ўзи ёмон йигит эмас. Минни Куперни ҳам биламан.

— Сен уни нимасини биласан? — деди бошқа сартарош.

— У ким ўзи? — сўради мусофир. — ёшгина қизчадир-да?

— Йўғ-э, — деди сартарош. — Менимча, унинг ёши қирқларга бориб қолган. Турмуш қурмаган. Шунинг учун ҳам сира ишонгим келмайдики...

— Ишониш ёки ишонмасликка бу ерда бало борми! — деди ипак кўйлак кийган, терлаб кетган, хатти-ҳаракатлари ўхшовсиз киши. — Кимнинг сўзи муҳим, оқ хотиннингми ёки қорачалпакнинг?

— Мен Уил Мэйз шундай қилишига сира ишонмайман, — деди сартарош. — Уил Мэйзни биламан.

— Унда балки буни ким қилганини ҳам биларсан? Қорачалпақларни бунчалик яхши кўрар экансан, балки шаҳардан чиқиб қочишига ёрдам бергандирсан? -

— Умуман, бировнинг шундай иш қилишига ишонмайман. Бир нарса бўлганлигига ишонмайман. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Эри йўқ хотинлар ёшлари ўтган сайин хаёлларига ҳар хил нарсалар келаверади, шуни ҳам билмайсизларми, ахир, одамга...

— Шуям оқ танли киши бўлдими! — деди мусофир. У пешбанд тагида питирлаб қолди. Йигитча дик этиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима, ишонмайсанми? — деди у. — Демак, сенинча, оқ танли хотин ёлғон гапираётган экан-да?

Сартарош устарасини ўрнидан туриб кетай деяётган мижознинг тепасида тутиб турди. У атрофига қарамасди.

— Э, ҳаммаси шу ҳавонинг ёмонлигидан, — деди бошқа сартарош. — Бундай ҳавода одамнинг қўлидан ҳамма нарса келади. Ҳатто Минни Купернинг ҳам.

Ҳеч ким кулмади. Сартарош мулойим, лекин қатъий деди:

— Мен ҳеч кимни ҳеч нарсада айбламайман. Мен фақат шуни яхши биламанки, сизлар ҳам болалар яхши биласизларки, аёл киши агар уни ҳеч ким ҳеч қачон...

— Бор, ўзингнинг негритосларинг билан оғиз-бурун ўпишавер! — деди йигитча.

— Оғзингни юм, Чўян, — деди бошқаси. — Гапнинг нимада эканлигини аниқлаймиз, ҳали вақтимиз кўп олдинда.

— Ким? Ким аниқлайди? — деди йигитча. — Топган гапингизни қаранг! Эй, мен...

— Сен чин оқ танли экансан, — деди мижоз. Соқолига совун суртиб қўйилганидан у худди кинолардаги ковбойларга ўхшаб кетарди. — Уларга тушунтириб қўй, йигит, — деди у ўсмирга. — Агарда шаҳарларингда оқ танли эркаклар қолмаган бўлса, мана, мен бор, бор-йўғи мусофиру гумашта эканлигимга ҳам қараб ўтирмайман.

— Менга қаранглар, болалар, — деди сартарош. — Аввал ҳақ-ноҳақни билинглар. Мен Уил Мэйзни танийман.

— Ана холос! — деб қичқирди йигитча. — Тавба, бизга ҳамшаҳар бўлган оқ танли киши...

— Жим, Чўян, — деди иккинчиси... — ҳали вақтимиз етарли.

Мижоз ўтирган жойида қаддини ростлади. У гапирётган одамга қаради.

— Сизнингча, демак, қорачалпак оқ танли хотинга ташланса, индамай ўтиравериш керак экан-да, а? Яна сиз оқ танли бўла туриб, уни оқлайсизми, мен сизни тўғри тушунибманми? Яхшиси, қаердан келган бўлсангиз ўша ерга — шимолга туёғингизни шиқиллатиб қолинг. Бундайларнинг бизга сира кераги йўқ.

— Шимол бу ерда нима қилиб юрибди? — деди бошқаси. — Мен шу ерда ўсганман.

— Ана холос! — деди йигитча. У нима қилмоқчилигини ёки нима демоқчилигини эслагандай бир-бир ҳаммага ўқрайиб ва даргумон бўлиб қараб чиқди. Енги билан тер қуйилаётган танглайини артди.

— Мен отимни бошқа қўяман, агар йўл қўйсам оқ хотинни мана шундай...

— Уларга тушунтириб қўй, йигит, — деди гумашта. — Худо номини тилга олиб қасам ичаманки, агарда улар андаккина...

Ойнаванд эшик шарақлаб очиди. Остонада оёқларини керганча гавдали бир одам қад ростлади. Оқ кўйлагининг ёқалари ечилган, бошида енгил шляпа. У қонгаш сурбет кўзларини ҳаммага бир-бир қадади. Бу одамнинг исми шарифи Мак-Лендон эди. У фронтда солдатларга бошчилик қилган, мардлиги учун медаль олганди.

— Хўш, — деди у, — Жефферсоннинг кўчаларида қорачалпак оқ хотинни бемалол зўрласа-ю, сизлар индамай чидаб ўтираверасизларми?

Чўян яна дик этиб ўрнидан туриб кетди. Ипак кўйлагидан мушаклари ўйнаб чиққан елкаларига ёпишиб қол-

ганди. Иккала қўлтиғини таги намиқиб қорайган, ярим гардиш доғ бўлиб турар эди.

— Боядан бери айтяпман шуни! Тўхтовсиз жавраяпман...

— Ростдан ҳам бир гап бор эканми ўзи? — сўради учинчи одам. — У хотин биринчи маротаба қилаётгани йўқ-ку, бундай ишни. Пенкертон тўғри айтди. Эсингиздами, бултур у дунёни бузиб айюҳаннос солган эди, ечинаётсам томдан бир эркак қараб турибди, деб?

— Нима? — деди мижоз. — Нима дедингиз?

Сартарош уни яна оҳиста жойига босиб ўтқиза бошлади, у креслосининг суянчиғига ястаниб олди-да, бошини орқага ташлади.

Сартарош унинг елкасидан босиб турарди.

Мак-Лендон учинчи кишига ёпиша кетди.

— Хўп, нима бўпти! Онасини палон-пистон, бунинг нима аҳамияти бор! Нима сиз қорачалпакларга шунга-ча ҳам бемалол йўл қўйиб бермоқчимисиз?

— Ана мен ҳам шуни айтаяпман! — деб қичқирди Чўян. Шундай деб у бемаъниларча узундан-узоқ сўкинди, нафаси оғзига тиқилиб қолди.

— Ўпкангни бос, ўпкангни бос, — деди тўртинчи одам. — Мунча кекирдагингни чўзаверма. Шовқинлаб нима қиласан?

— Рост, — деди Мак-Лендон, — шовқин солмай тинчитамиз. Ким мен билан боради?

У оёғининг учида туриб чайқалар, ҳаммага бир-бир назар соларди.

Сартарош мижознинг калласини креслога босиб, устарагини шайлади.

— Болалар, олдин ҳақ-ноҳақни аниқланглар. Уил Мэйзни мен биламан. Буни у қилмаган. Келинлар, яхшиси, шерифни чақириб, ишни жойида ҳал қиламиз.

Мак-Лендон қаҳр ва қатъиятдан тиришган башарасини унга ялт этиб бурди. Сартарош кўзини олиб қочгани йўқ. Улар турли ирққа мансуб одамларга ўхшар

эдилар. Бошқа сартарошлар креслоларда ястанишиб ётган мижозлар тепасида қотиб қолишди.

— Демак, — деди Мак-Лендон, — сенга оқ хотиндан негрнинг сўзлари муҳимроқ экан-да, а? Бу дейман, қорачалпак билан оғиз-бурун ўпишиб қолибсан...

Учинчи одам ўрнидан туриб келиб Мак-Лендоннинг қўлидан тутди. Ўз вақтида у ҳам фронтда жанг қилганлардан эди.

— Қўйинглар, қўйинглар. Келинлар, бир миямизни жойига қўйиб ўйлаб кўрайлик. Ҳақиқатан нима бўлганлигини ким аниқ билади, қани айтсин?

— Мияни қотириб нима қиламиз! — Мак-Лендон селтаниб унинг қўлидан чиқди. — Ким хоҳласа, мен билан юрсин. Ким истамаса... — у юзидан қўйилиб келаётган терни ени билан сидираркан, ҳаммага кўз қадаб чиқди.

Уч киши ўрнидан кўзгалди. Гумашта креслода қаддини кўтарди.

— Қани, — деди у томоғидан пешбандни сидириб оларкан, — латтангизни олинг бўйнимдан. Мен мусофир одамман, лекин худо номига қасам ичаманки, хотинларимиз, опа-сингилларимиз ва оналаримиз...

У пешбанд билан юзини сидириб, сўнг уни ерга улоқтирди. Мак-Лендон остонада турганча қолганларни сўкиб ҳақоратларди. Ўтирганлардан яна бири туриб унинг ёнига борди. Бошқалар қисилиб-қимтиниб ўтиришди, сўнг бир-бирларининг кўзларига тик қаролмай, бирин-сирин ўринларидан кўзгалдиб, Мак-Лендонга қўшилишди.

Сартарош этакни ердан олди. Уни бафуржа тахлай бошлади.

— Болалар, қўйинглар. Уил Мэйзнинг гуноҳи йўқ. Мен биламан.

— Кетдик, — деди Мак-Лендон. У шаҳд билан орқасига бурилди. Шимининг чўнтагидан оғир тўппончанинг қўндоғи чиқиб турарди. Чиқдилар. Ойнаванд эшик орқаларидан қарсиллаб ёпилди, диққинафас ҳаво шанфиллаб кетди.

Сартарош устарани шошмасдан яхшилаб артди-да, жойига қўйди, қўшни ҳужрага кириб девордан шляпасини олди.

— Мен тезда қайтиб келаман, — деди у. — Бунга йўл қўйиб бўлмайди.

У кўчага югуриб чиқиб кетди. Бошқа икки уста унинг ортидан эшиккача келишди, шитоб билан очилиб-ёпилаётган эшикни қўллари билан тутиб, кўчага мўраланганча унинг кетидан қараб қолдилар. Ҳаво дим, ўлик эди. Оғиз-томоқлар қақраб қақшаган эди.

— Унинг қўлидан нима ҳам келарди? — деди сартарошлардан бири. Бошқаси пичирларди: «Ё раббим Исо, ё раббим Исо. Шўринг қурсин, Уил Мэйз, Мак-Лендоннинг ғазабига учрабсан».

— Ё раббим Исо, ё раббим Исо, — дея тўхтовсиз пичирларди бошқаси ҳам.

— Сенингча, ростданам бир гап бўлганмикан ўзи? — деди биринчиси.

II

Унинг ёши ўттиз саккиз-ўттиз тўққизларга бориб қолган эди. У оғир бемор онаси ҳамда ҳеч нарсани писанд қилмайдиган заҳил, ориқ холаси билан бирга турарди. Улар кўп қатори йиғма уйда яшар, у ҳар куни эрталаб соат ун билан ун бирнинг орасида бошига чеккаларига тўр тикилган қалпоқча илганча айвонга чиқар ва кун ярим бўлгунча ҳалинчак-креслода чайқалиб ўтирарди. Тушлиқдан сўнг то жазирама иссиқ пасаймагунча уйга кириб ухларди. Кейин эса ёзда кияман деб тиккан уч-тўртта ҳарир кўйлагининг биронтасини кийиб марказга тушарди — бу ерда аёллар магазинлардаги таниш-билишларига учрашар, товарларни қўли билан пайпаслаб кўрар, кўнглида ҳеч нарса оладиган нияти бўлмаса ҳам, совуқ, дағал товуш билан нарх талашарди.

У гарчи жуда атовли бўлмаса-да, лекин Жефферсонда ўзига тўқ ва тузук хонадонлардан эди, унинг

қадди-қомати анча нозик, кўриниши эса одмироқ эди. Ўзини рашга тегадиган даражада ўктам тутар ва шунга яраша кийинарди. Ёшлигида қадди-басти келишганлиги ва ерга урса кўкка сапчиши боисидан шаҳар жамоасининг казо-кузоларига тегишли кибор доираларда бир мунча вақт ўралашиб юришга муяссар бўлди; ёшлар ижтимоий келиб чиқишдаги фарқларга унчалик эътибор бериб ўтирмайдилар, шунинг учун ҳам у дугоналарининг зиёфатларида қатнашар, улар билан биргаликда черковга борарди.

У эътибордан қолаётганлигини ҳаммадан кейин англади; у тўда ичида алангасининг ўткирлиги билан бошқалардан ажралиб турарди, лекин вақт ўтган сари бу тўданинг эркаклари тобора олифта-қуруқ, қизлари эса қасоскор бўлиб боришарди. Ана ўшанда унинг чеҳрасида мана шу ўнғайсиз-ўктам ифода пайдо бўлди. У яна бирмунча вақт зиёфатларда, иморатларнинг салқин ва ҳоли айвонларида, кўм-кўк ўтлоқларда шундай бўлиб юрди. Бу ифода унга мисоли ниқоб ёхуд байроқ бўлиб хизмат қилар, кейин ҳақиқатни сира тан олишни истамаганлигидан унинг кўзларида ажабланиш юзага чиқди. Лекин бир куни кечқурун меҳмондорчиликда у тасодифий ўзининг номини эшитиб қолди. Шундан эътиборан у меҳмонга чақирсалар, бормайдиган бўлди.

У ўзи билан бирга ўсган дугоналари турмушга чиқаётганлари, уйлик-жойлик, бола-чақалик бўлаётганлари, унга эса биронта эркак жиддийроқ бир ният билан мурожаат қилмаётганлигини кўриб турар, вақт эса жойида турмас, ўртоқларининг фарзандлари энди бўй чўзиб, тил чиқариб, бир неча йилдан бери уни «холажон» деб чақиришар, оналари эса уларга ўктам товуш билан Минни хола ёшлигида қандай қилиб ҳаммани ақдан оздирганлиги тўғрисида ҳикоя қилиб беришарди. Кейин шаҳарча одамлари унинг якшанба кунлари автомобилда банк кассири билан сайр қилиб юрганларига кўзи туша бошлади. Кассир қирққа кирган, анча басавлат киши эди, ундан доим сартарошхона ва ёки

виски ҳиди гупиллаб келиб турарди. У шаҳарчада биринчи бўлиб кичкина «қўнғиз» автомашина олган эди; яна шаҳарчадагилар биринчи маротаба автомобилда юрганда кийиладиган юзни тўсиб турадиган тўри бор шляпани Миннининг бошида кўрдилар. Ана ўшанда «Шўрлик Минни» деган гап чиқди. «Лекин у катта, эслик қиз бўлиб қолган, ақли-ҳушини йўқотмайди», дейишарди бошқа бировлар. Шундан кейин Минни собиқ синфдош дугоналаридан болаларинг мени «холажон» эмас, «хонимой» деб чақиришсин, дея илтимос қила бошлади.

Жамоат уни йўлдан оздирувчилар қаторига қўшиб қўйганига мана ўн икки йил бўлмоқда, кассирнинг ҳам ишини Мемфисга кўчирганлигига саккиз йил тўлмоқда, у Жефферсонга фақат мавлуд куни келиб кетади, мавлудни у дарё бўйидаги овчилар клубида ҳар йили бўладиган бўйдоқлар зиёфатида ўтказишади. Қўшнилар дарпардалар орасидан мавлуднинг биринчи куни зиёфат қатнашчиларининг кўчадан ўтиб боришларини томоша қилишар, кейин Миннининг олдига кириб, кассирнинг қанчалар очилиб кетгани, одамларнинг гапига қараганда, катта шаҳарда унинг ишлари юришиб, омади келгани ҳақида сўзлашар, шўх, маҳфуз кўзлари билан Миннининг ўнғайсиз-ўктам чеҳрасига тикилишарди. Одатда, бундай соатларда Миннидан виски ҳиди келиб турган бўларди. Унга вискини сув дўқонида турадиган бола келтириб берарди:

— Рост, кампир учун сотиб оламан. Жуда бўлмаганда шундан хурсанд бўлиб юрсин.

Миннининг онаси энди ўз хонасидан қимирламайдиган бўлиб қолганди; уй юмушларини рамақижон холаси бажарарди. Мана шундай аҳволда Миннининг ҳарир, қичиқ кўйлаклари, бекор, бўм-бўш, ҳувиллаб ўтаётган кунлари аллақандай тоқат қилиб бўлмайдиган рўёга ўхшарди. Кечқурунлари энди у фақат қўшни аёллар билан бирга кинога борарди. Кундузлари эса янги кўйлақларидан бирини киярди-да, ёлғиз ўзи марказга

тушиб кетарди, бу ерларда эса энди унинг ёш-ёш жинчалари айланиб юришарди — ипақдай нафис ва майин бошчалар, узун, ориқ кўллар, ўз жозиб кучини ҳис қилиб турган беллар — қизчалар бир-бирларини ачомлашиб боришарди ё сув дўкони олдида ўгил болалар билан ҳиринглашиб, қаҳ-қаҳ уришарди; Минни эса улар олдиларидан, магазинларнинг бир-бирига туташиб кетган витриналаридан ўтиб борарди, эшикларда ўтирган, бекорчиликдан тоб ташлаган эркаклар эса энди унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамасдилар.

III

Сартарош кўчада тепага қараб югурди, унда-мунда кўзни қамаштириб пориллаб ёнаётган фонарлар атрофида парвоналар чарх урар, фонарлар ўлик ҳавода қимир этмай дабдабадор осилиб туришарди. Қуюқ тўзон ичра кун жон таслим қилмоқда; қум кафанига бурканган қоронғи майдон узра осмон худди мис жомнинг ич юзасига ўхшарди. Шарқ осмонига шиддат билан кўтарилиб келаётган тўлин ойнинг шуълалари ёйилганди.

Сартарош уларга етиб олганда, Мак-Лендон билан ёнидаги уч киши тор кўчада қолган машинага ўтирмоқда эдилар. Мак-Лендон хумдай бошини букиб, унга машина тепасидан сарасоф солди.

— Ҳа, ўйлаб кўрдингми? — деди у. — Ўзингга яхши; худо номига қасам ичаманки, эртага бутун шаҳар сенинг боя нима деб алжираганингни эшитса...

— Бўлди, бўлди, — деди собиқ солдат. — Пинкертон ўзимизнинг одам. Ке, бу ёққа, Пинк, ўтир.

— Болалар, Уил Мэйз, сира бундай қиладиган одам эмас, — деди сартарош. — Мабодо бирор гап ўтган бўлса ҳам дейман-да. Э, сизлар мендан кўра ҳам яхши биласизлар-ку, негрлари бизникидан яхши шаҳар йўқ. Хотин кишининг бошига нималар келмайди дейсиз эркак хусусида, гарчи ҳеч нарса бўлмаса ҳам, мисс Минни умуман...

— Рост, рост, — деди солдат. — Биз у билан озгина гаплашиб оламиз, холос.

— Нимасини гаплашамиз! — деди Чўян. — Уни тин-читганимиздан кейин...

— Э, овозингни ўчир! — деди солдат. — Сен нима демоқчисан ўзи, шаҳардаги ҳар бир итвачча...

— Ҳаммага айтиб чиқамиз, худо ҳаққи! — деди Мак-Лендон, — оқ хотинни... йўл қўйган ҳар қандай одам...

— Кетдик, кетдик, ана яна бир машина.

Тор кўчанинг ичидан чанг-тўзон кўтариб, ғирчиллаганча иккинчи машина чиқиб келди. Мак-Лендон машинасини унинг орқасидан юргизди. Кўчада тўзон туман янглиғ тўзғирди. Шуъласи гардиш ясаган кўча фонарлари худди сувда сузиб кетаётгандек эди. Машина шаҳарча ташқарисига чиқди.

Тор, ўнқир-чўнқир йўл жуда айланиш эди. Йўл узра ва умуман бутун ер юзини чанг-тўзон босганди. Олисда музқаймоқ фабрикасининг баҳайбат биноси қорайиб кўринди, Уил Мэйз шу ерда тунги қоровул бўлиб ишларди.

— Мана шу ерда тўхтасакмикин, а? — деди солдат.

Мак-Лендон жавоб бермади. У машинани бир силтаб ҳайдаб сўнг қаттиқ тормоз босди, машина чироғининг нури қоп-қора деворни ёритди.

— Менга қаранглар, болалар, — деди сартарош. — Агар у шу ерда бўлса, демак, унинг гуноҳи йўқ. Тўғрими? Агар бўйнида айб бўлганда қочиб кетарди. Тўғрими, қочиб кетарди, а?

Иккинчи машина ҳам юриб келиб тўхтади. Мак-Лендон машинадан тушди, унинг кетидан Чўян эргашди.

— Менга, қаранглар, болалар, — деди сартарош,

— Чироқни ўчиринглар! — деди Мак-Лендон. Зимистон қоронғилик чўқди. Зим-зиё сукунатда одамларнинг чанг билан олишиб ҳарсиллаб нафас олиши — икки ойдан бери шу аҳвол — ундан сўнг Мак-Лендон ва Чўяннинг узоқлашиб бораётган ғирчиллаган қадам товушлари ва сал ўтмай Мак-Лендоннинг овози келади:

— Уил! Уил!

Шарқнинг осмонида ойнинг хира шуълалари ёруғ тортди, ҳаво ва чанг ичра нуқраланиб, томдаги ясалган от узра энкайди, қўрғошиндай эриган чангалзорда тўзон жонлангандай бўлди. На тунги қушлар ва на чирилдоқларнинг товушлари эшитилади — тик этган овоз йўқ, фақат одам нафаси ва совиятган машина темирларининг тиқирлагани қулоққа чалинади. Баданинг баданга тасодифан тегиб кетса гўё одамлар тер чиқармасдан терлаётганга ўхшардилар, бинобарин, киши таналаридан энди нам чиқмай қўйганди.

— Ё, раббим Исо! — кимнингдир овози янгради. — Тезроқ бу ердан оёқни узиб кетайлик.

Лекин ҳеч ким жойидан қимирламади, олдиндан — қоронғилиқдан элас-элас овоз келиб, сўнг у тобора кучая борди, шунда одамлар машинадан тушиб, ўлик зулмат ичра юраклари дукирлаб урганча кута бошладилар. Кейин бошқа товушлар келди: кимдир урди, кимдир ихраб оғир нафас олди, кейин Мак-Леоннинг вишиллаб сўкингани эшитилди. одамлар яна бир зум қотиб турдилару сўнг олдинга ташландилар. Ҳаммалари бир бўлиб, қоқилиб-суқилиб, худди ўлимдан қочгандай бўлиб борардилар.

— Тинчитинг, тинчитинг бу аблаҳни, — дея шипшиди кимдир. Мак-Леон ҳаммани орқага итқитиб юборди.

— Бу ерда эмас, — деди у. — Машинага олиб киринглар уни.

— Ўлдир уни, ифлос қораялоқни! — гўлдиради аллаким.

Негрни машинага судрадилар. Сартарош шу ерда эди. Уни жиққа тер босди, ҳозир қусиб юбораман, деб ўйлади у.

— Нима гап ўзи, хўжайин? — деди негр. — Мен ҳеч қандай ёмонлик қилганим йўқ. Худо шоҳид, мистер Жон.

Аллаким қўлкишан чиқарди. Тўнка устида уймалашгандай негр тепасида индамай шоша-пиша, бир-

бирларига халақит бериб уймалаша бошладилар. Негр ҳаммасига индамай чидаб турар, кўзлари эса одамларнинг тунд-лойқа башараларида дам-бадам олазарак кезинарди.

— Кимсизлар ўзи, хўжайинлар? — деди у кишиларнинг юзларини тузукроқ кўриш учун энгашиб, оқ кишиларнинг димоқларига унинг нафаси, тер ҳидлари гуп этиб урилди, Негр бир-икки одамни таниди ва уларнинг отларини айтди. — Мен нима қилибман ўзи, мистер Жон?

Мак-Лендон машина эшигини силтаб очди.

— Ўтир! — деди у.

Негр ўрнидан кўзгалмади.

— Мен сизга нима қилдим, мистер Жон? Мен ёмонлик қилганим йўқ. Оқ кишилар, хўжайинлар, мен ҳеч нарса қилганим йўқ, худо шоҳид.

У яна бир одамнинг отини айтди.

— Ўтир! — деди Мак-Лендон. У негрни урди. Бошқалар хирқираб, хушиллаб қуруқ ҳавони ўпкаларига куч билан ютдилар-да, қоранинг тўғри келган жойига уриб дўппослай кетдилар, қора эса ўртада тентираб, пидираб қолди, сўкиниб, кишанланган қўллари уларнинг башаралари олдида силкита бошлади, қўллари сартарошнинг жағига тегиб кетди, шунда сартарош ҳам уни урди.

— Манави ерга ўтқизинг, — деди Мак-Лендон.

Ҳаммалари негр устига ёпиридилар. У қаршилик қилмай қўйди, машинага кирдию жим бўлиб қолди, бошқалар ҳам атрофга жойлашдилар. Негр солдат билан сартарошнинг ўртасида уларга оёқ-қўллари теккизмасликка ҳаракат қилиб ўтирарди, тинмасдан у башарадан бу башарага алангларди. Чўян эшик тагига ўрнашди. Машина йўлга тушди. Сартарош бурнини рўмолчаси билан тўсди.

— Сенга нима бўлди, Пинк? — деди солдат.

— Ҳеч нима, — деди сартарош. Яна катта йўлга чиқиб олдилар ва шаҳар ташқарасига қараб кетдилар. Чанг-

тўзон ичидан иккинчи автомобиль ҳам чиқиб келди. Машиналар тезликни тобора ошира бошладилар, шаҳарнинг сўнгги вайроналари орқада қолди.

— Ҳай, уфф-эй, жуда саситиб юборди-ку! — деди солдат.

— Бунинг эпини қиламиз, — деди гумашта олдинги ўриндиқда Мак-Лендоннинг ёнида ўтирганча. Эшик тубида ўтирган Чўян қайноқ шамолни ютиб бўралаб сўкинди. Кутилмаганда сартарош олдинги ўриндиқ суянцигига энгашди-да, Мак-Лендоннинг елкасидан тутди.

— Мени тушириб кет, Жон, — деди у.

— Шуми ҳали ҳолинг, сакра. Сен қораялоқларни жонингдан ҳам яхши кўрасан-ку, — деди Мак-Лендон бошини ўтирмасдан. У машинани катта тезликда ҳайдаб борарди. Орқаларидан чанг-тўзон ичида нариги автомобилнинг чироқлари пориллаганча сузиб келмоқда эди. Мак-Лендон тор дала йўлига бурилди, анчадан бери фойдаланилмаганидан йўл ўйдим-чуқур эди. У ташландиқ фишт хумдонга, тепа-тепа бўлиб уюлиб ётган қўнғир тош чандиқларга, атрофини ўт-ўлан, хас-хашак босган тубсиз хумдонларга олиб борарди. Бир пайтлар бу ерда мол боқишарди, кейин чўпоннинг хаचери йўқолди. У ҳар бир хумдон ичига таёқ солиб кўрди, лекин бирон-тасида таёқнинг учи ерга теккани йўқ.

— Жон, — деди сартарош.

— Э, сакрамайсанми! — деди Мак-Лендон машинани ўйдим-чуқурлардан олиб ўтаркан.

Сартарошнинг ёнидаги негр тилга кирди:

— Мистер Генри!

Сартарош ташқарига интилди. Тор йўл юқорилаб бориб ғойиб бўларди. Машина олға босар, ҳаво худди ўти сўнган хумдондаги каби салқин, лекин буткул ўлик эди. Машина чуқурма-чуқур ҳакилларди.

— Мистер Генри!

Сартарош жон-жаҳди билан эшикни торта бошлади.

— Ҳей, эҳтиёт бўлинглар! — деди солдат, лекин сартарош эшикни тепиб очиб, пастга қараб осилди. Солдат

негрнинг устидан оша уни ушлайман деб энкайди, лекин сартарош сакрашга улгурди. Машина тезликни пасайтирмасдан йўлдан ўрлаб борарди.

Ҳаракатнинг тезлигидан у чеккадаги чанг-тупроқ босган шўразорга отилиб кетди ва чуқурликка қулади. Тўзон кўтарилди, тагида қуриган ўт-ўланларнинг ожиз қисирлагани эшитиларди, ҳаво ололмай томоғи бўғилар, дам-бадам ўқчиқ келарди, иккинчи автомобиль ўтиб кетиб, овози узоқда ўчмагунча у шундай аҳволда ётди. Кейин сартарош чўлоқланиб қадам босди, катта йўлга чиқиб олди, шаҳарча йўлига тушди. Энгил-бошига ёпишган чанг-чунгларни қоқди. Осмонга ой чиқди, у энди кўк тоқига баландлаб кетган, тўзондан форир бўлган эди, бир оздан сўнг тўзон пардаси ортидан шаҳарчанинг чироқлари кўринди. Сартарош ҳамон чўлоқланганча кетиб борарди. Шунда бирдан қулоқларига автомобилларнинг шовқини чалинди, кейин орқа томонида уларнинг чироқлари борган сари яқинлашиб келаётганлигини кўрди, шунда у то машиналар ариллаб ўтиб кетмагунларича йўлдан чеккага ўтиб, тупроқ босган шўразорда беркиниб турди. Энди Мак-Лендоннинг машинаси орқада келарди. Унда тўрт киши ўтиришар, Чўян ҳам ичкарида эди.

Машиналар ўтиб кетишди. Чанг тупроқ уларни ютиб юборди, чироқларнинг шуъалари, вариллаган овозлар олисларда сўнди. Улар кўтарган чанг бир қанча вақт ҳавода осилиб турди, лекин тез орада улар ҳам асрий тўзонларга қўшилиб кетдилар. Сартарош катта йўлга амаллаб чиқиб олди-да, ланг қадамлар билан шаҳарча томон юрди.

IV

Уша шанба у кечки тановул учун кийинаркан, аъзойи бадани алангаи оташ бўлиб ёнарди. Илгаклар устида бармоқлари титрар, кўзлари қонталашиб асабий чақнар, тароқ урса сочлари чирсиллар эди. У ҳали кийи-

ниб улгургани ҳам йўқ эдики, дугоналари кириб келишди, нафис ички кийими, пайпоқлари ва янги ҳарир кўйлагини то кийиб бўлгунча унга қараб ўтиришди.

— Сен бемалол кўчага чиқаверасанми, мадоринг келадими? — деб сўрашарди улар, шунда уларнинг кўзлари йилтираб кетар, фитнага ғаш аралаш эди, — Сал ўзингга келганингдан кейин бизга албатта ҳаммасини бир бошдан сўйлаб берасан. У нима деди, нима қилди: ҳамма-ҳаммасини.

Майдон томон борар эканлар, дарахтларнинг қоронғу кўланкасида у худди денгизга шўнғиш олдидан чуқур нафас олгандай титроғини босиш учун чуқур-чуқур сўлиш олди, тўрт дугонали эса иссиқдан ва унга юраклари ачиганидан сал орқароқда аста қадам ташлаб келар эдилар. Майдонга чиққанда уни яна қалтироқ босди, у муштларини икки биқинига тираганча, бошини баланд кўтарди. Дугоналари тинмай чулдирашар, уларнинг ҳам нигоҳларида аллақандай жазави зухур қила бошлади.

Майдонга кириб келдилар, қизлар уни ўртага олишган, нозиккина баданга кийилган ҳарир кўйлаги ҳилпирарди. Титроқ зўрайди. У борган сари имиллаб қадам босар, болалар музқаймоқни еб бўлаётганларида шундай имиллайдилар, бошини орқага ташлаган, чеҳраси худди осилган байроқдай эди, кўзлари йилтирарди; у меҳмонхона ёнидан ўтди, йўлак бўйлаб қўйилган стулларда пиджаксиз яланг кўйлақда ўтирган гумашталар унинг орқасидан қараб қолишарди:

— Анави, кўряпсанми? Ўртадагиси, пушти кўйлак кийгани.

— Шуми? Қорани нима қилишди? Уни...

— Шундай. Тинчителишди.

— Тинчителишди?

— Шундай. Жойлаб келишди.

Кейин дорихона олдидан ўтдилар, эшикка елкаларини тираб турган ёш йигитлар бошларидан шляпаларини олиб, унинг бели ва болдирларига узоқ тикилиб қолишди.

Улар аста кўтариб қўйилган шляпалар, тўсатдан жим бўлиб қолган меҳрибон, махрамона овозларни оралаб ўтиб борардилар.

— Ана кўрдингми? — дейишарди дугоналари. Уларнинг товушлари вошиллиб турган тантананинг оғир ва беҳад узун сўлишлари каби эшитиларди. — Майдонда биттаям негр йўқ. Биттаям!

Кинотеатрга кирдилар. Бу ер кичкина муъжиза ўлкага ўхшарди — фойе чароғон, ҳаётнинг энг мудҳиш ва лаззатли эврилишларида тутиб қолинган рангдор суратлари. Унинг лаблари уча бошлади. Қоронғи чўкиб, фильм бошланганда бари жойида бўлади; у кулиб юборишдан ўзини тўхтатади, кулгини тез ва бекордан бекорга исроф қилиб юбормаслик керак. Унга ўтирилиб қараётган башаралар издиҳоми ичидан, ҳайрат ва таажжубнинг босиқ шивир-шивирлари оралаб у жадал ўтиб кетди ва улар одатдагидай жойларига ўрнашиб олдилар, бу ердан нуқра экранга борадиган йўлка ҳам, ўз жойларига ўтаётган қўша-қўша ёшлар ҳам кўриниб туради.

Чироқ ўчди; экран жилваланди, гўзал, ҳароратли ва маънос ҳаёт бошланди, ним қоронғи залга ифор тараптиб, ҳамон жуфт-жуфт бўлиб кириб келишар, бир-бирларининг бағирларига сингиб кетган баданлар хушбичим ва ҳавойи, нозик, инжа, йилдиримдай вужудлари бир оз қовушиқсиз, лекин беҳад навқирон эди, уларнинг бошлари узра оппоқ кумушдай хаёлот бурканар, жозиб сузар эди. Уни кулги хуружи тутди. Кулмайман деса, яна баттар кулгиси авжга чиқарди, ҳамма яна унга аланглаб қарай бошлади. Дугоналари уни ўрнидан турғизиб залдан олиб чиқдилар, у ҳамон кулгисини тўхта толмас, то такси етиб келиб унга ўтқизмагунларича у шайтонлаб, чинқириб кулишдан тўхтамасди.

Ярим ҳарир пушти кўйлагини, ипак ички кийимларини ва пайпоқларини ечдилар, каравотга ётқиздилар, муз синдириб келтирдилар ва унинг чаккаларига босдилар, доктор чақиртирдилар. Докторни қидириб то-

пишолмади, шунинг учун хотинлар унга ўзлари қарай бошладилар, ивир-шивир гаплашиб, унга муз қўйишар, юзларини елпир эдилар. Муз янги экан; у индамас, тек ётар, оҳиста инграр эди. Лекин кўп ўтмай яна кулгиси тута бошлади, сўнг у қичқириққа айланди.

—Тсссссссссс! Тсссссссссс! — дейишарди дутоналари яна янгидан муз қўйиб, унинг сочларини силашаркан, оқ тушганми-йўқми деб қараб ҳам қўйишарди. — Шўрлик!

Кейин бир-бирларига:

— Сен биласанми, ростдан ҳам бирон гап бўлганми-йўқми? — дейишар, кўзлари эса маҳфуз жазавача ичида фитнали ёнарди. — Ҳей, секинроқ! Оҳ, шўрлик! Бечора Минни!

V

Мак-Лендон ўзининг янгигина, озодагина уйига келганда ярим кеча бўлганди. Худди қуш сақланадиган уячадай безатилган, тоза ва пором, мўъжазгина бу уй кўк ва оқ рангларда батартиб бўялган эди. Мак-Лендон машинани ёпди, айвонга чиқди ва ичкарига ўтди. Стол устидаги чироқ олдида турган креслодан хотини турди. Мак-Лендон хонанинг ўртасида то хотини ерга қарамагунча тикилиб турди.

— Қара-чи, соат неча бўлди экан? — деди у қўлини кўтариб хотинига соатни кўрсатаркан. Хотини унинг қошида — қўлида журнал — бошини қуйи эгиб турарди. Юзи оқарган, хавотирли, ҳорғин. — Сенга неча марта айтиш керак, бундай ўтирма, мени кутма, қачон келишимни пойлама, деб?

— Жон, — деди у. Журнални қўлидан қўйди. Эри товонида турганча тебраниб, ундан жазавали кўзларини узмас, терлаб кетган юзини четга бурмас эди.

— Неча марта айтишим керак?

У хотинига яқин келди. Шунда хотини бошини кўтарди. У хотинининг елкасидан қаттиқ ушлади. Хотин бўшашибгина унга кўзларини тикиб турарди.

– Керакмас, Жон. Уйқум қочи́б кетди. Иссиқданми, бошқами, билмайман. Утинаман сендан, Жон. Оғри-тиб юбординг.

– Сенга қанча айтишим керак?

У хотинини бўшатди, урдими ё креслога итқитиб юбордими, билиб бўлмади, хотини креслода индамайгина унинг хонадан чиқиб кетаётганига қараб ётарди.

У уйнинг барча хоналаридан ўтиб борди, йўл-йўлакай эгнидан кўйлагини суғуриб ечди, орқа томондаги қоронғи ойнаванд айвонда тўхтади, боши ва елкаларини кўйлаги билан артди-да, сўнг кўйлакни улоқтириб юборди. Чўнтагидан тўппончани чиқариб столча устига қўйди ва каравотга ўтирди, ботинкаларини ечди, ўрнидан турди ва шимини ечди. У яна терлай бошлади, шунинг учун энгашиб боя отиб юборган кўйлагини асабий қидирди. Охири, уни топди, яна баданларини артди, тик турганча ойнага ёпишиб, ҳарс-ҳарс нафас оларди. Теварак жимжит, тиқ этган товуш йўқ, ҳатто чивин учмайди. Совуқ ой ва мудрамас юлдузлар тагида қоронғи дунё тўнкарилиб ётарди.

Сатпен кўзи ёриган она чақалоғи билан ётган катта ёғоч каравотнинг олдида турарди. Деворнинг қуриган тахталари тирқишларидан субҳидамнинг бўз нурлари тушиб турар, улар Сатпеннинг керилган оёқлари ва пастга солланиб турган қамчисининг сопига тегиб синар, усти яхшилаб ўраб қўйилган она ва унинг ёнида ётган топ-тоза ювилган латталарга йўрғакланган чақалоқнинг устига ёйилар, она Сатпенга чимирилиб қарар, ундан хўмрайган, синоатли кўзларини узмасди. Сатпеннинг орқа томонида қўри сўнай деб қолган ўчоқ олдида чўнқайганча негр кампир ўтирарди.

— Аттанг, Милли, — деди Сатпен, — бия эмассан-да. Сени отхонамнинг энг яхши ерига жойлаб қўярдим.

Ёғоч каравотда ётган хотин қимир этмади. У ҳамон ҳеч қандай ифодасиз чимирилган кўзларини унга тикиб ётар, унинг навқирон, тумтайган, ҳеч нимани англаб бўлмас юзи яқиндагина тутаган тўлғоқ азобларидан оқариб кетганди. Сатпен юзини бурди, олтмишга кирган эркакнинг чехрасига тонгнинг тирқираган зиёси отилди. Чўнқайиб ўтирган негр хотинга паст товуш билан деди:

— Гризельда бугун азонда қулунлади.

— Тойми, байталми? — сўради негр хотин.

— Той. Кетворган той... Бу ерда-чи? — у қамчи дастасининг учи билан ёғоч каравотни кўрсатди.

— Бу ерда бия.

— Тоймисан той. Худди Роб Ройнинг қуйиб қўйган ўзи бўлади. Эсингдами, уни олтмиш биринчи йилда Шимолга миниб кетган эдим?

— Эсимда, хўжайин.

— Э-ҳа. — У ёғоч каравотга ўгирилиб қаради. Хотин унга қараяптими-йўқми, энди билиб бўлмасди. У қамчисининг сопи билан яна бир карра у томонга нуқиб

қўйди. — Бизникини қараб кўр, нима керак бўлса, ҳам-масини қилиб бер.

Шундай деб, у лиқиллаб турган пиллапоядан одам баробар бўлиб қалин ўсган бурганзор ичига тушди (бу ерда Уош бурганларни ўриб ташлайман деб, уч ой илгари ундан сўраб олган чалғи деворга суяб қўйилган кўйи занглаб ётарди), бунда унинг оти жиловини қўлларидан тутганча Уош кутиб турарди.

Полковник Сатпен шимолликлар билан урушга жўнаб кетганда, Уош у билан бирга бормади.

— Полковник йўғида бу ерда унинг хўжалиги ва негрларига қараб юраман, — деб тушунтирарди у сўраганларга ҳам, сўрамаганларга ҳам. Уош новчадан келган, ориқ, безгақдан силламадори қуриган, кўзлари шишадай тиниқ ва ажабсиниб боқадиган, кўринишдан ўттиз бешларга борган, шунга қарамасдан, катта қизи ҳамда саккиз яшар набираси бўлган бир киши эди. Унинг гаплари бошдан-оёқ уйдирма эди ва уйда қолган ўн саккиздан элик ёшгача бўлган ёшу қари эркаклар унинг барча баҳоналари уйдирма эканлигини яхши билишар, шунда ҳам баъзилар у ўз гапига ўзи чиппа-чин ишонса керак, деб ҳисоблашар ва шунга қарамасдан, улар миссис Сатпен ва Сатпеннинг қулларига ўзини ҳомий қилиб кўрсатмасликка ҳар қалай Уошнинг ақли етар, деб ишонишарди. Ё ақли етар ва ё жонбозлик кўрсатишга қурби етмас, дейишарди одамлар, э, барака топсин, унга йўл бўлсин, ахир Сатпеннинг мулкига унинг ҳеч бир дахли йўқ, фақат полковник Сатпен бир пайтлар ҳали бўйдоқ чоғларида дарё бўйидаги балчиқда балиқ тутиб юрарман деб, тиккайтирган ҳужрасини Уошга берган, ўшандан бери бу кулба ҳам ташлаб қўйилганидан бутунлай путурдан кетган, худди тўйиб сув ичаману сўнг ўламан деб, дарё лабига базўр судралиб етиб келган ночор махлуққа ўхшаб қолганди.

Бироқ Сатпеннинг қуллари Уошнинг катта гапириб қариллаб юрганлигини тешик қулоқ эмасми, эшитиб қолибдилар. Улар қотиб-қотиб кулишди. Авваллари ҳам

унинг устидан кулиб юришар ва орқасидан оқ ялан-гоёқ деб чақиришарди. Собикъ балиқчи қўналғасидан келаётганда улар Уошни ўт босган сўқмоқда учратиб қолиб, сўрашарди: «Ҳой, оқ киши, нега сен урушга бормадинг?» Уош тўхтарди-да, мийиғида заҳарханда қилган қора башаралар, оқарган кўз ва тишларнинг гардишига бир-бир разм солиб чиқарди. «Мен хонадонни боқишим керак, ана шунга, — деб жавоб берарди у. — Йўлдан қочинглар-эй, қораялоқлар».

— Қораялоқлар? — деб такрорлашарди улар. — Қораялоқлар? — энди улар очикдан очик унинг башарасига қараб кулишарди. — У киши бизларни қораялоқлар деяптиларми?

— Тўғри-да, — дерди у, — менинг қораялоқларим йўқ, мен кетганда бола-чақамни боқиб ўтирадиган.

— Э, сенинг дарё бетида қийшайган ҳужрангдан бошқа ниманг ҳам бор, ҳатто бизнинг биронтамизнинг у ерда туришимизга полковникнинг кўнгли бўлмаганиди.

Шунда у сўкина бошлар, гоҳида эса ерда ётган таёқни олиб, уларга ташланиб қолар, улар тирақайлаб қочиб кетишар, у оғир ҳансираганча аламидан шақ-шақ титраб сўқмоқда ёлғиз ўзи қоларди, лекин таҳқирловчи, бераҳм, қочириқларнинг қора кулгилари барибир уни ўз гардишидан сира чиқариб юбормасди. Бир сафар худди шундай воқеа хўжайин уйининг нақ орқа ҳовлисида рўй берди. Виксберг остоналарида Теннеси тоғларидан аламли хабарлар олингандан кейин бўлган эди бу. Шерман ҳам мулк далаларидан бостириб ўтиб кетган, қолган бириккитасини демаса, барча негрлар ҳам у билан бирга жўнаб қолишган эди. Федерал қўшинлар билан бирга кейин қолган-қуттанлари ҳам кетиб қолишди, шунда миссис Сатпен «Уошга бориб айтинглар, келиб уй орқасидаги шийпонда пишган узумни узиб кетсин», деди. Ўшанда плантацияда қолган икки-уч негрнинг бири — хизматкор қиз унинг бошига таъна ёғдирган эди; у ҳатто қочиб ҳам кетмади, фақат орқа эшикнинг пиллапояларидан кўтарилди-да, сўнг орқасига ўтирилиб ўша ерда турганча деди:

— Тўхта, оқ киши. Турган жойингдан қимирлама. Полковник борида бу остонадан ўтмаган эдинг, энди ҳам ўтмайсан.

Тўғриси ҳам шу эди. Лекин унинг орияти учун муҳим бир нозик томони бор эди: у ўзича Сатпен мени уйига қўйган бўларди деб ишонса ҳам, лекин ҳеч қачон бу уйга қадам босишга уриниб ҳам кўрмаганди. «Бошимни бу ерга суқиб зарил келибдими менга, яна қораялоқлардан биронтаси, қани туёфингни шиқиллат, деб қолмасин, — деб юрарди у ўз-ўзига. — Тағин полковник мени деб, уларни ўқитиб юрмасин». Лекин шунга қарамасдан, улар камдан-кам ҳоллардагина меҳмонлар келмай қоладиган якшанба кунларини одатда бирга ўтказишарди. У Сатпенга шу яхши бўлса керак, деб чиндилдан ишонар, бинобарин, полковник ўзи билан ўзи ёлғиз қолса нима қилишни билмайдиган зотлардан эди. Ҳар қалай, қандай бўлмасин, баъзи кунлари улар уззукун шийпонда бирга бўлишар, Сатпен арқон ҳалинчақда ётар, Уош эса устунга суянганча чўнқайиб ўтирар ва ўртада ёмғир суви тўлдирилган челақ, челақда эса шиша ва улар то шом қоронғиси тушгунча галмагалдан шишани кўтариб ичардилар. Қолган пайтлар, бегим кунлари у полковник (улар Сатпен билан тенгқур эдилар, лекин на униси ва на буниси — афтидан, Уош неваралик бува бўлгани, Сатпеннинг ўғли эса ҳали мактабда ўқиётгани учун бўлса керак — ўзларининг тенгдош эканликларини яхши ҳис қилмасдилар) наслдор отда далаларда бир маромда елиб юрганлигини кўрарди. Ана ўшанда унинг дили бир зум ифтихори жўшиб тўхтаб қолгандай бўларди. Шунда унинг назарида худди Инжилда ўқигани каби худо томонидан ҳар қандай оқ танли кишиларга хизмат ва қуллуқ учун маҳкум қилинган негрлар ундан ва унинг оиласидан кўра яхшироқ, тўқроқ яшаётган, ҳатто тозароқ ва тузукроқ кийинаётган бу дунё унинг теварагида муттасил ва дамбадам қора кулгининг акс садоси янграб турадиган мана шу дунё дардисар рўёдан ўзга нарса эмас, чинакам дунё

бу — унинг валинеъмати асл хоназот қора отда шон-шавкатга чулғаниб ёлғиз учиб бораётган дунё, ахир барча одамлар, бу ҳам Инжил шарифда айтилган худойимнинг шакли-шамойили каби яратилганлар, шунинг учун ҳамма одам болалари жилақурса, худо назаргоҳида бир хил сиймо каби кўринадилар; шунинг учун у худди ўзи ҳақида ўзи айтгандай шундай дейиши мумкин: «Одам! Ҳусн ва шараф! Агар худованди каримимиз кўк тоқидан она еримизга қадам ранжида қилганда эди, у ўзига аён худди мана шу сиймони танлаган бўларди!»

Олтмиш бешинчи йилда Сатпен қора тўриқда уйга қайтди. У ўн ёшга қариган эди. Хотини ўлган ўша куз кунлари ўғли ҳам жангда ҳалок бўлди. У генерал Ленинг шахсан ўзи қўл қўйган ташаккурномани олиб, хароб бўлган далаларига қайтиб келди. Бундан ўн беш йил муқаддам дарё бўйидаги эсидан ҳам чиқиб кетган вайрона балиқчи кулбасига ўзи раҳм-шафқат килиб жойлаштирган бечора одам унинг қизини ҳам қарамоғига олиб боқиб ўтирарди. Уни кутиб олган Уош ҳеч ўзгармабди — ҳамон ўша-ўша — ориқ ва найнов, ҳамон ўша-ўша — унинг ёши нечага кирганлигини билиб бўлмас, хира кўзларида ҳамон ўша саволомуз иштибо учқунланиб туради. «Қани, хўш, полковник, — дерди у уялинқираб, андаккина ялтоқланган ва айни чоқда маҳрамона товуш билан, — бизни уришди, лекин белимизни синдиришолмади, мен тўғри айтяпманми?»

Кейинги беш йил ичида уларнинг ҳамма гаплари мана шунга келиб тақалди. Улар сопол кўзадан галма-галдан ичадиган виски ҳам энди жуда бемаза, ўтирадиган жойлари ҳам энликда ток сўрилари чирмашган шийпон эмас, ночоргина дўконнинг орқаси бўларди. Сатпен йўл бўйида деворлари тахтадан, ичига қатор токчалар ясалган дўкон очган эди. Уош бу ерда гумашта ва қоровуллик қиларди, улар керосин, кундалик озиқ-овқатлар, бири-бирига ёпишиб кетган ширинликлар, арзон тақинчоқлар, ленталар сотишар, мижозлари Уошга ўхшаган кам-

бағал оқ танлилар ва негрлар бўлиб, улар пиёда ёхуд қоқсуяк хачирларга миниб келишар, муборизларни жасорат билан жангларга бошлаб кирган, бир маҳаллар ўн чақиримгача ўз ҳосилдор ерларида отини гижинглатиб чоптириб юрадиган (қора тўриқ ҳали ҳам тирик эди; унинг ерга урса кўкка сапчийдиган наслари хўжайиннинг ўзи турадиган уйдан кўра ҳам яхшироқ сақланадиган отхоналарда боқиларди) одам билан ҳар бир чақа устида эзмаланиб савдолашгани келар эдилар. Тортишувлар шу билан тугардики, Сатпен дарғазаб бўлиб уларни дўкондан ҳайдаб чиқарар, эшикни жаҳл билан кулфлар, сўнг Уош билан сопол кўзачани олиб, дўконнинг орқасига ўтиб кетар эдилар. Бир йиллари Сатпен арқон ҳалинчақда ётиб кибру ҳаво билан узоқ вайсар, Уош эса устунга суяниб чўнқайиб ўтирганча унинг гапларини маъқулла, лекин мана энди уларнинг суҳбатлари ўшанда бўлгандай текис, бир маромда кечмас эди. Энди улар ўтириб олишар, тўғри, Сатпен бирдан-бир курсига, Уош эса тўғри келган яшикми ё тунука идишними тўнкариб ўтиришар, лекин бу узоққа чўзилмас, чунки Сатпен бирпаснинг ичида оғзидан кўпик сочган қаҳқор жангарига айланар, у чайқалиб гандираклаганча ўрнидан турар, илгари ташланмоқчи бўлар, ҳозир қора тўригимни минаману тўппончаларимни олиб Вашингтонга йўл оламан, Линкольн билан Шерманни отиб ташлайман, деб дағдаға соларди, ваҳоланки, Линкольн бу пайтга келиб ўлиб бўлган, Шерман эса аллақачонлар генераллик либосларини оддий кишилиқ кийимларига алмаштирган эди. «Сол уларни! — деб қичқирарди у. — Қутурган ит каби ҳаммасини отиб ташланглар!»

— Бўлмаса-чи, полковник, бўлмаса-чи, — дерди нуқул Уош, йиқилиб бораётган Сатпенни қучоқлаб оларкан. Шундан кейин у йўлдан ўтиб бораётган дуч келган аравани тўхтатар, агар арава ҳадеганда ўтавермаса, бир чақирим келадиган фермагача яёв йўл олар, у ердан отарава олиб Сатпенни уйга етказиб келарди. Анчадан бери у Сатпенни олиб келган чоғларида уйга ҳам кира-

верар, кейин худди отни, асов отни аврагандай Сатпенни алдаб-сулдаб, керак бўлса судраб йўлақдан уйга киритарди. Сатпеннинг қизи уларни эшикни ланг очиб ва уни қўллари билан тутиб турганча кутиб оларди. Шунда у ортмоқлаган юкини тепаси ярим айлана, рангдор ойналари ўз вақтида Европадан биттама-битта авайлаб ташиб келтирилган равон ўрнатилган, ҳозир эса тахта қоқиб қўйилган бир маҳаллар оппоқ ва баланд катта эшиқдан олиб ўтар, жунлари тўзғиб ётган пат гиламдан судраб ўтиб, тахталари едирилиб кетган, фақат чеккаларидагина жигарранг бўёғи билиниб турган улуғ пиллапоядан кўтариб чиқариб, алоҳа хобхонага етиб келарди. У полковникни чалқанчасига каравотга ётқизар, кийимларини бирма-бир ечиб олар ва сўнг жимгина шу ердаги курсида ўтирарди. Бир оз вақт ўтгач, эшиқдан унинг қизи кўриниш берарди. «Биздан хавотир олманг, — дерди унга Уош. — Сиз ҳеч нарсадан ташвишланманг, мисс Жудит».

Кейин бутунлай қоронғилик тушар, бир оз вақт ўтгач, у шундоққина каравот олдида ерга чўзиларди, лекин мириқиб ухлагани имкон бўлмас, чунки кўп ҳам ўтмай, баъзан ҳали тун ярим бўлмай туриб, чўзилиб ётган Сатпен қимирлай бошлар, инграб, уни хаста товуш билан чақирарди: «Уош!»

— Шу ердаман, полковник. Тинчгина ухлайверинг. Улар бизни енгиб бўлипти. Кўрсатиб қўямиз ҳали уларга.

Ҳолбуки, у ўша кезлариёқ набираси белига лента тақиб юрганлигини кўрганди. Қизча ўн олтига қадам қўйган, худди шу ёшга кирган навраста қизлар каби бўй етиб, кўзга ташланиб қолганди. Бу лента қайси ёқдан пайдо бўлганлигини у яхши билар (уч йилдирки, худонинг берган куни дўконда шу ленталарни кўрарди), невараси мабодо ёлғон сўзлаганда ҳам, барибир, у биларди, лекин қизча ёлғонлагани уриниб ҳам кўрмас, фақат унга тап тортмай тик, қовоқ уйиб ҳуркиганча қараб турарди.

— Нима ҳам қилдик, — деёлди у фақат. — Полковник сенга лента ҳада қилган бўлса, сен раҳмат деб қўйишни эсингдан чиқармагандирсан, ахир?

Унинг устида янги кўйлак кўрганида ва қизча унга маҳфуз, тўнг ва қўрқа-писа нигоҳ ташлаганида, кўйлакни тикишга мисс Жудит қарашганлигини эшитганда ҳам унинг дили хотиржам эди. Аммо ўша оқшом дўконни ёпиб, орқа эшиқдан Сатпен билан изма-из чиқаркан, унга ўгирилиб қаради, унинг чеҳраси жиддий эди.

— Кўзани келтир, — буюрди Сатпен.

— Ҳозир, — деди Уош. — Шошманг.

Сатпен ҳам кўйлак хусусида бош товлаб ўтирмади.

— Хўп, нима бўпти? — деб сўради, холос.

Лекин Уош унинг такаббур ва тошдек қаттиқ қарашидан кўзини олиб қочмади, у оҳиста жавоб берди:

— Мен сизни қарийб йигирма йилдан бери биламан. Сиз нима деб буюрманг, барини тўхтовсиз адо этдим. Мен ҳам олтмишга кириб қолдим ва мен эр кишиман. У эса ҳали навроста қизча, бор-йўғи ўн бешга чиқди.

— Нима, сенингча, мен қиз болани хафа қиладиган одамманми? Мен кексайган бир одам, сенинг тенгтушинг бўлатуриб-а?

— Сиз мабодо бошқача бўлмаганингизда, мен ҳам сизни қари — ўзим тенги одам, дердим. Қарими-ёшми, барибир, сизнинг қўлингиздан бу кўйлак тугул бошқа ҳеч нарсани олишга йўл қўймаган бўлардим. Аммо сиз бошқачасиз.

— Нима бошқача? — Бу саволга жавобан Уош унга хира тортган иштиболи кўзларини тикиб турарди, холос. — Сен мана шунинг учун ҳам мендан қўрқар экансан-да?

Уошнинг кўзларидаги саволомуз ифода сўнди. Унинг нигоҳи осуда ва тиниқ эди.

— Мен қўрқмайман. Сиз қаҳрамонсиз, лекин ҳаётда бир кунлик ёки бир дақиқалик қаҳрамон эмассиз, генерал Лининг қўлидан фақат шунинг ўзи учунгина шаҳодатнома олган эмассиз. Йўқ, сиз қаҳрамонсиз, бу

қахрамонлик худди тириклик нафаси каби сиз билан бирга. Мана шунинг учун сиз бошқачасиз. Мен буни ҳеч қандай қоғоз-поғозсиз ҳам биламан. Яна шуни ҳам биламанки, сизнинг шарпангиз кимга ва ё нимага тегмасин, нимани ўз инон-ихтиёрингизда тутманг, бу хоҳ бир полк солдат ва хоҳ тентак бир қиз ва хоҳ дайди ит бўладими, сиз барибир ҳаммасини жойига қўясиз.

Сатпен кўзини олиб қочди, у шаҳд билан юзини бурди-да, тўнғиллади:

— Кўзани келтир.

— Бош устига, полковник, — жавоб қилди Уош.

Орадан икки йил ўтди, якшанба куни тонг қоронғисидан бу ердан уч чақирим наридаги қишлоқдан негр доя кампирни олиб келди, эски майриқ эшик кампир ортидан ёпилиб, набирасининг чинқириқларини бир оз бўлса-да тўсганда ҳам, унинг дили ташвишли, лекин хотиржам эди, У атроф-теварақдаги кулбаларда яшайдиган негрлар ҳам, уззу кун дўкон атрофида хира пашшадай айланиб юрадиган оқ танли кишилар ҳам ўзи ҳақида нималар деб валдирашаётганларини ҳаммасини биларди. Улар Сатпен, унинг ўзи, бўйида эканлиги кундан-кунга билиниб ва билинган сари тобора сурбет ва ҳуркак бўлиб бораётган набирасига — учовларига худди саҳнада томоша кўрсатаётган актёрларга қарагандай қарардилар. «Улар бир-бирларига нималар деётганларини биламан, — деб ўйларди у. — Овозлари шундоқ қулоғимга чалиниб туради. Уош амал-тақал қилиб қари Сатпенни қўлга туширди. Умрининг йигирма йилини бой бериб бўлса ҳам, барибир, алоҳа уни қўлга киритди».

Тонг оқарай деб қолган, лекин ҳали субҳи козибининг қоронғиси кетмаган. Тирқишидан чироқнинг хира шуълалари тўкилиб турган эшик ортидан бир маромда ва дам-бадам неварасининг қичқириғи эшитилиб турар, унинг хаёли эса худди тимирскилангандай оҳиста ва таҳдидли, нима учундир от тақаларининг дупурларига ҳамоҳанг ҳаракат килар, шунда бирдан қоронғи-

ликлар қўйнидан кўз илғамас кенгликларга мағрур тулпор минган бўз чавандоз отилиб чикардию унинг ўсмоқчиланган, порлоқ даражада тиниқ ва содда хаёллари ҳам кенгликларга учиб чиқардилар — ва бу на барот ва на изҳор эди, бу бамисоли якка ва тушунарли, инсон болаши тегиниб асло кир қилолмайдиган худовандо каби эди: «Ўғли ва хотинини ўлдирган ва негрларини тортиб олган ва ерларини хонавайрон қилган ўша янкиларнинг барчасидан кўра у мумтозроқ; у ўз ерим деб, қонини тўқди, она юрти уни тақдирлаш ўрнига кичкинагина дўкончага тиқиб қўйди, у мана шу юртдан кўра мумтозроқ; худди Инжилда айтилгандек, уни талх тўла қосани ичишга мажбур қилдилар, у мана шу нонкўрликдан кўра мумтозроқдир. Ахир, мен йигирма йил у билан ёнма-ён яшаб, буларнинг барини кўриб, билиб, танамда ҳис қилиб турибман, яна ҳам ўзгармайинми? Майли, мен ундан кўра тубанроқдирман ва чоптириб юрадиган учар отим ҳам йўқдир. Лекин ҳар қалай, доим унга қараб интилдим. Иккимиз бош қўшсак, қўлимиздан ҳар иш келади! Бир оғиз гапи, бир оғиз гапи».

Сўнг кун оқара бошлади. У бирдан уйга ва уй бўсафасида турган негр кампирга қараб турганлигини пайқади. Уй ичидан ҳам энди набирасининг додлаганлари эшитилмасди. «Киз, — деди кампир. — Бориб унга айтиб қўйсангиз ҳам бўларди». У яна ичкарига кириб кетди.

— Қиз, — дея такрорлади у, — қиз.

Шунда тагин қулоғига отнинг янгроқ дупурлари чалинди, яна кўз ўнгида бўз от минган мағрур чавандоз унинг тасаввурида йиллар оша ва эврилишлар оша мумтоз вақт сари — боши узра қиличини яланғочлаб, тўп ўқидан далва-далва бўлиб кетган байроқ тагидан ваҳимали ва гунгурт уфқлар сари от қўйиб ўтаётгани жонланиб кетди; шунда бирдан унинг хаёлидан, ахир, Сатпен мен билан тенг мўйсафид-ку деган фикр ўтди. «Қиз туғибди, а? — деди у ўзига ўзи яна ҳайрати ошиб. Кейин болаларча қувониб ўйлади: — Буни қара-я, шу кун-

ларга ҳам етдикми. Вой сен-эй! Эварали бобо бўлиб-сан-да!»

У уйга кирди. Худди бу ерда бошқа турмайдигандай бесўнақай, оёқ учида қадам ташларди, бошланаётган янги куннинг биринчи шуълалари ичида ҳозиргина кўксидан садо отилиб чиққан чақалоқ гарчи унга жондош ва қондош бўлса-да, гўё уни бу ердан сиқиб чиқараётгандай эди. Лекин у ёғоч каравот томонда набирасининг фира-шира сўник оқариб турган юзидан бошқа ҳеч нимани кўрмади. Ўчоқ олдида чўнқайиб ўтирган кампир паст товуш билан деди: «Бориб унга айтсангиз бўларди. Тонг отди».

Лекин хабар беришга ҳожат қолмади. У бундан уч ой илгари ҳовлида ўсиб ётган бурганзорни ўриб ташлайман деб, сўраб олиб кетган, ўшандан бери ташқари эшик олдида деворга суяб қўйилганча турган чалғини айланиб ўтган эди ҳамки, Сатпеннинг ўзи қари тўриқни миниб келиб қолди. Сатпен қаердан била қолибди, деб ажабланиб ўтирмади. Якшанба куни тонг қоронғисида Сатпенни шундан бошқа нима ҳам ўрнидан қўзғатиши мумкин, деб ўйлади, кейин Сатпен отдан тушгунча қараб турди, сўнг унинг қўлидан жиловни олди, шу тобда Уошнинг чехраси баногоҳий ҳорғин севинчдан телбаловчи бир тусга кирган эди.

— Қиз, полковник! — гўлдиради у. — Одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши, ахир, сиз мен билан бараварсизку... — бироқ Сатпен унинг ёнидан индамай ўтиб уйга кириб кетди. У турган жойида турганча қолди. Қулоғига Сатпеннинг эски пол оғочларини қисирлатиб каравот томонга ўтгани кирди. У Сатпеннинг сўзларини эшитди, шунда бирдан ичидан нимадир музлаб кетди, тўхтади, сўнг ўша тўхтаган нарса жуда аста-секинлик билан ҳаракатга келди.

Жанубий кенгликларнинг шитоб билан кўтариладиган офтоби чиқди, шунда назарида ёт осмон тагида ёт бир ерларда тургандай, худди ҳеч қачон баландга чиқмаган одам тушда пастга қулагандай ва атрофдаги

жамики нарсалар ҳам худди тушдагидай бўлиб туюлди. «Ё менга шундай эшитилдимикин, — деб фикрларди у хотиржам, — қулогимга янглиш чалингандир-эй». Бироқ ҳамон ўша таниш овоз доя кампирга шу тонг қоронғи-сида туғилган той ҳақида сўзлаб бермоқда эди. «Э-ҳа, мана шунинг учун каллайи саҳарлаб ўрнидан турган экан-да, — ўйлади Уош. — Тўғри, шунга. Мени деб, ё менинг томиримни деб эмас. Ўз томири деб ҳам эмас. Тушакдан мана шунинг учун турган экан-да».

Сатпен чиқди. У пиллапоядан тушиб, ёшлик шаҳд-шиддати кетиб, ўрнига қолган вазмин мақсад ва ҳаракатчанлик билан бурганзордан ўтиб бора бошлади. Уошнинг кўзларига шу тобгача бир маротаба ҳам қарамади. Йўл-йўлакай у деди: «Дайси унга қараб туради. Нима лозим бўлса, барини қилади. Сен эса яхшиси... — у ҳар қалай олдида турган Уошни ниҳоят пайқади ва таққа тўхтади. — Нима гап?»

— Сиз айтдингизки... — Уошнинг овози назарида худди карникидай ғафиллаб чиққандай бўлди. — Сиз унга бия бўлганинга отхонадаги энг яхши жойга ўрнаш-тирган бўлардим, дедингиз.

— Хўш, нима бўпти? — Сатпеннинг кўзлари аввал чақчайди, сўнг худди ўқталган муштдай дарҳол қисилди. Уош тиззалари букилиб, икки елкаси чиққанча унга томон иддао билан юра бошлади. Сатпен бир зум ҳайратланиб қолди — йигирма йил бу одам то ундан амру фармон бўлмагунча синчалогини ҳам қимирлатган эмас, у худди қора тўриқ каби доим унинг ҳукми иродасига тобе эди. Сатпеннинг кўзлари яна қисилиб, сўнг яна чақчайди. У турган еридан қимирламади, фақат шу турган жойида кўкка сапчигандай бўлди. «Кет, — шиддат билан буюрди у. — Яқинлашма!»

— Мен эса боравераман, полковник, — жавоб қилди Уош ўша сокин, палағда, ҳатто эркаловчи оҳангда ва бир қадам олға ташлади.

Сатпен қамчи ушлаб турган қўлини кўтарди; қий-шайиб қолган эшикни қия очиб доя кампир худди қари

хази набонникидай қора юзини суқиб қаради. «Қайт орқага, Уош», дона-дона қилиб деди Сатпен. Сўнг у қамчи урди. Доя кампир ўзини бурганзорга уриб, худди эчкичадай ғойиб бўлди. Сатпен яна бир карра Уошнинг қоқ башарасига урди. Уош тиззалаб ўтириб қолди. У ўрнидан туриб яна Сатпенга қараб бораётганда қўлида чалғи бор эди. Чалғини уч ой аввал Сатпендан сўраб олган эди, мана энди у ҳеч қачон Сатпенга керак бўлмайди.

Уй ичида унинг қадам товушларини эшитиб, набираси кароватда қимирлади, уни бўғиқ, хира овози билан чақирди.

— Нима бўлди? — деб сўради у.

— Нима дейсан, қумрим?

— Эшиқда шовқин бўлгандай туюлди.

— Ҳечқиси йўқ, арзимаган гап, — маҳрибонлик билан деди у. Сўнг тиз чўқди-да, ўнғайсиз кафти билан ёнаётган манглайини силади. — Бирон нарса олиб берайми?

— Бир қултум сув беринг, — деди қиз йиғламсираб. — Боятдан бери ётаман, ичим ёниб кетаяпти, мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

— Ҳозир ҳозир, мен дарров, — деди Уош мурасасоз овоз билан, сўнг оғир қимирлаб ўрнидан турди, ёлоғига сув тўлдириб олди-да, унинг бошини кўтариб туриб ичирди. Кейин яна уни жойига ётқизди, қиз тошдай қотган юзини чақалоққа бурганлигини кўрди. Шунда зум ўтмай унинг ун чиқармай йиғлаётгани билинди. «Э-э, қўй, қўй, — деди чол. — Сенга нима бўлди? Дайси кампир чақалоқ яхши дейди. Ҳаммаси ўтиб кетди. Энди йиғлаш ҳам керак эмас».

Қиз йиғидан тўхтамасди, овозини чиқармай ўқсиб йиғларди, шунда чол қиз тепасида ўзини йўқотганча туриб қолди, бир замонлар у шалайим бўлиб ётган хотини, кейин қизи тепасида худди шундай турган эди: «Хотинлар. Тушуниб бўлмайди хотинларни. Бола туғсам деб, ўлиб бўладилар, туққанларидан кейин кўзёш

қиладилар. Уларни тушунмайман. Бирорта эркак уларни тушунмайди». У секин юриб нари кетди, дераза олдига курсини суриб ўтирди.

Қуёш чарақлаб ётган, имиллаб узоқ чўзилган шу кун эрталабдан то пешингача у дераза олдида ўтириб узоқ кутди. Онда-сонда ўрнидан туриб, оёқ учида ёғоч каравот олдига борарди. Лекин набираси ҳорғин қотган чеҳрасида хафачиликнинг хўмрайган ифодаси билан уйқуга толган, чақалоқ эса унинг эгилиб турган қўлида ором оларди. У яна дераза олдига қайтиб борар, нега улар пайсалга соляптилар, деб ҳайрон бўлганча кутиб ўтирар, сўнг ниҳоят бугун якшанба эканлигини эслади. Кун оғди, у эса ҳамон ўша алфозда ўтирар, шунда бир пайт уй бурчидан оқ танли ўсмир бола чиқиб келди, у оёғи остида ётган ўликни кўриб нафаси ичига тушиб қичқириб юборди, кейин бир он деразада ўтирган Уошга анграйиб тикилди, сўнг орқа-олдига қарамай тирақайлаб қочди. Шунда Уош ўрнидан туриб яна оёқ учида каравот олдига келди.

Набираси, чамаси, ўзи билмаган ҳолда бола қичқирғидан уйғониб кетганди. «Милли,— деди у,— очқаб ҳам кетгандирсан?» Қиз жавоб бермади, фақат юзини деворга ўгириб олди. У ўчоққа олов ёқиб, тузланган гушт ва зогора нон пиширди; уларни у куни кечагина олиб келганди; ичи чайқаб қўйилмаган чойнакка сув солди-да, оловга қўйди. Лекин набираси туз тотмади, шунда у шошилмасдан ўзи тановул қилди, стол устини ҳам йиғиштирмай, яна дераза олдига бориб ўтирди.

Энди унинг назарида от минган, милтиқ кўтарган, ит эргаштирган одамлар йиғилиб келаётгандай бўла бошлади — нима гап бўлганини билишга қизиққан, ўч олиш мақсадида ёнган одамлар; ҳали Уош шийпондан хўжайин кўрасигача бўлган масофани босиб ўтиш керак бўлган маҳалларда Сатпен билан бир стол атрофида ўтирган, у билан бир черикка мансуб одамлар; улар ҳам жанглarda шу кичкина одамларга намуна бўладиган жасоратлар кўрсатганлар, уларнинг қўлларида ҳам

мардлик ва жонбозликлари эвазига генераллардан олинган ёзма гувоҳномалар бор, улар ҳам авваллари асл хоназот отларда ўзларининг бепоён плантациялари бўйлаб учиб юришар, ўшандай мағрур ва димоғдор ва ўшандай умид рамзи ҳамда саждагоҳ эдилар; ўшандай чорасизлик ва кулфат қуроли эдилар.

Мана шундай одамлардан, уларнинг назарича, мен қочиб қутилармидим. Йўқ, мен ҳеч кимдан ва ҳеч қаёққа қочмоқчи эмасман. Мабодо, қочган тақдирда ҳам, у ёвуз ва мақтанчоқ одамларнинг бир тўдасидан қутулиб, яна худди шундай бошқа бир тўдаси чангалига тушган, бинобарин, у билган ушбу дунёда ҳамма ерда уларнинг ҳаммаси бир хилда, ҳолбуки, у магар истаган чоғда ҳам, узоққа қочиб боролмас, бунинг учун қариб қолганди. Тўхтовсиз ва қанча олис чопма, барибир, улардан қутулиб бўлмайди, одамнинг ёши олтмишга чиқиб қолганда эса умуман ҳеч ёққа қочиб қутулолмайсан. Ўзларининг расм-русм, тартиб-қоидаларини ўрнатиб, ҳаётнинг ҳокими бўлиб олган мана шундай одамлар яшайдиган дунёдан буткул бош олиб чиқиб кетиб бўлармиди. Кейинги беш йил ичида биринчи маротаба уларни тушуниб етгандай эди, бу дунёда янкилар ва ёки умуман, бошқа бирон махлуқлар мана шу тап тортмас, мағрур қаҳрамонларни, мардлик, ғурур, шан-шукуҳ, эгалари, сара зотларни қандай қилиб енга олганларини тушунгандай эди. Агарда улар билан бирга урушга борганда эди, эҳтимол, буни аввалроқ англаб етган бўлармиди. Лекин ўшанда буни олдиндан билса, кейин шунча йиллар қандоқ яшай оларди ахир? Утган беш йил давомида илгариги ҳаётнинг хотирасини қандоқ кўтариб юрган бўларди ахир?

Қуёш бота бошлади. Чақалоқ уйғониб йиғлади; Уош ёроч каравотга яқинлашганда, набираси болани эмизар, лекин унинг чеҳраси ҳамон ўша-ўшандай уйга ботган, хўмрайган ва тош қотган эди.

— Очқамадингми? — сўради Уош.

— Менга ҳеч нарса керакмас.

— Тотинсанг бўларди.

У жавоб бермади, бошини чақалоқ узра эгди. Уош ўтирган ерига қайтиб борди ва қуёш ботиб кетганини кўрди. «Энди оз қолди», хаёлидан ўтди унинг. Қасос олиш ўтида ёнган, ошиққан одамлар назарида энди жуда ҳам яқинлашиб келгандай эдилар. Уларнинг бир-бирлари билан кўпириб-тошиб, ҳатто орасида Уошни тушуниб тортишаётганлари чолнинг қулоғига чалинаётгандай эди: «Қари Уош Жонс ёмон бой берди. Сатпенни қўлга туширдим деб юрганди, Сатпен уни тоза адабини берди. Полковник энди жуда бўлмаганда ё уйланади ё бадал тўлайди, деб ишонган эди, полковник эса чув туширди». «Лекин мен бундай гапни ҳатто хаёлимга келтирган эмасман, полковник!» — қичқириб юборди Уош ва ўз овозини ўзи эшитиб, шу заҳоти жим бўлди, дарҳол набираси томонга ўтирилиб, қаради ва кўзи унинг саволомуз кўзига тўқнашди.

— Кимга айтяпсиз? — сўради у.

— Э, ўзим шундай. Хаёл олиб қочиб, ўзимдан ўзим гапириб юборибман.

Набирасининг чехраси қандайлигини энди англаб бўлмас — қоронғи говгум тушаётган уй ичида унинг юзи ғализ тумтайган доғ каби кўринарди.

— Қайдам, — деди, — қайдам, уни эшитсин десангиз, балки қаттиқроқ қичқириш керак бўлармикин. Э, қичқирдинг нима, қичқирмадинг нима, барибир, у эшитмайди.

— Э, йўқ, бўлди, бўлди, — деди бобоси. — Ҳеч нарса-ни ўйлама.

Лекин ўзи энди чарх ураётган ўйларини сира тўхта-та олмасди: «Ҳечам ундай эмас. Сиз биласиз-ку, ўзингиздан ўзга ҳеч кимдан ҳеч нарса кутган эмасман. Ва ҳеч қачон сўраб борган эмасман. Ҳожати йўқ, деб ўйлاردим. Менга ўхшаган бир одам генерал Ли қаҳрамон деб атаган кишидан шубҳаланиб ўтирса, яхшимиди? Қаҳрамон, — деб ўйларди у. — Олтмиш бешинчи йилда бу қаҳрамонларнинг биронтаси уйга қайтмаганда яхший-

ди. — Ва яна. — Яхшиси, унга ўхшаган ва менга ўхшаган одамлар, умуман, ер юзига келмаса кошкийди. Токи яна бир Уош Жонс дунёга келиб, бутун ҳаёти худди ўтга ташланган писта қовуздай куйиб кул бўлаётганини кўргунча, яхшиси, биздан кейин ер юзидан қолаётганларнинг бари-бари ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетсайди».

Шунда унинг ўйлари бўлинди; у қотиб қолди. Бирдан у отлар овозини аниқ-равшан эшитди; фонар шуъласи ярқираб кетди, унинг сакраган нурларида одамларнинг қоралари кўзга ташланди, милтиқларнинг пулат қувурлари ялт-юлт қилди. Лекин у қимир этмади. Бутунлай қоронғи тушган, уйни қуршаб келаётган одамларнинг товушлари, бурганларнинг шатир-шутурларига қулоқ осиб ўтирарди. Яна фонар пайдо бўлди, унинг шуъласи бурганзорда қотган танага тушдию тўхтади. Атрофда отларнинг балан дўланкалари чайқаларди. Бир отлиқ пастга тушиб, фонар ёруғида ўлик узра энкайди. Унинг қўлида тўппонча бор эди; ниҳоят, у қаддини ростлади ва уйга ўтирилиб қаради.

— Жонс! — деб чақирди у.

— Шу ердаман, — оҳиста жавоб қилди Уош. — Майор, сизмисиз?

— Чиқ бу ёққа.

— Ҳозир, — деди у паст овоз билан, — набирамга қарашиб юборай, ҳозир.

— Унга биз ўзимиз қараймиз. Сен бу ёққа чиқ.

— Ҳозир, ҳозир, майор. Бирпас шошманг.

— Чироқни ёқ. Уйни ёрит.

— Мен ҳозир. Бирпас шошмай туринг. — Улар унинг товуши уй ичкараси томон олислаб бораётганлигини эшитиб турдилар, лекин у шитоб билан печ олдига келганини кўрмасдилар, бу ерда фишлар орасига катта ошпичоқ қистириб қўйилган эди, паллис, уврин-тўда турмуши ва ҳаётида у фақат шу қилич каби ўткир, қайралган пичоғи билан ғурурланиб юрарди. У ёғоч қаравотга, набирасининг овози келаётган ёққа қараб юрди,

— Ким келди? Чироқни ёқинг, бобо.

— Чироқни нима қиламиз, қумрим? Бирпаслик иш ўзи, — дея ғўлдиради у ерга тиз чўкиб, қоронғида набирасининг овозига қараб, унинг юзини пайпаслаганча, — қани, қаердасан?

— Э, шу ердаман, — жаҳли чиқиб жавоб берди у. — Қаерда бўлардим. Сиз нима... — Унинг қўли набирасининг юзини топди. — Нима... Бобо. Бобож...

— Жонс! — чақирди шериф. — Чиқ дейман,

— Яна жиндай сабр қилинг, майор, — жавоб берди у. Энди ўрнидан туриб тез ҳаракат қилди. У керосин тўлдирилган идиш турганлигини биларди, икки кун бурун уни дўкондан олган, беш галлон керосинни қўлда кўтариш оғир бўлганидан йўловчи аравада уйга етказиб келган эди. Ўчоқда кўр ҳали сўнмаган эди. Лиқилдоқ уйнинг ўзи ҳам тутантириқдай бўлиб қолган эди, уйнинг бурчаклари, деворлар, ўчоқни бир зум ичида кўкиш аланга олди. Уни ташқарида кутиб турганлар бир телба сония ичида у қўлида чалғи кўтариб олов сели қўйнидан уларга томон ташланганини кўрдилар, бироқ шунда отлар осмонга сапчиб, орқага шиддат билан тисарилдилар. Отларнинг тизгинларини қаттиқ тортиб яна олов томон бурдилар, лекин у ҳамон баланд қора кўланка каби қўлида чалғи билан уларга ташланарди.

— Жонс! — қичқирди шериф. — Тўхта! Қимирлама, бўлмаса, отаман. Жонс! Жонс!

Аммо у ҳамон пориллаб ўкираётган аланга қучоғида уларнинг кўзларига ориқ, найнов, тутаққан ҳолда кўринарди. У боши узра чалғисини баланд кўтариб, отларнинг қутурган кўзларида ловуллаётган, милтиқларнинг зирҳларида тирқираётган олов шуълалари сари тилсиз, гунг бостириб борарди.

ҚОРА МУСИҚА

Иброҳим Фафуров таржимаси

I

Бу қисматнинг арзандаси, Худо сийлаган банда Уилфред Мижлстоннинг бошдан кечирганлари. Бир парчагина эту суяқдан иборат бўлган бу шўринг қурғур доим соатлар ва қўнғироқларнинг қисталанг забтида яшар, элик олти йилдан бери кўримсиз тош кўчалардан қатнагани қатнаган, увоқ ва бечораҳол, дилдираган бу одамчанинг турқи-таровати кўча магазинларининг хира ойналарида акс этгани этган ва лекин на бирон эркак ва на бирон хотин унинг орқасидан қайрилиб қараган эмасди. Кейин нима бўлдию бир зум унинг юлдузи балқиб кўтарилди — бир зумлик бу балқиш Мижлстоннинг ўзига бир умрга татиди — кўтарилдию, бир замонлар ҳазрати Илёснинг бошидан ўтгандай, уни ҳам ўзи йўқотиб қўйган ернинг англаб бўлмас шафақгун кўкларига кўтариб кетди.

Мен уни «Универсал» нефть компаниясининг пулатдан қурилган докларида, чайқалиб турган танкердан катта бўлмаган Ринкон деган шаҳарчада учратганман. Бу ерда бир қатор уйлар тушган ва бир қатор пальмалар ўсган биттагина кўча бор. Кўча тупроғи яланг оёқларнинг қийшиқ изларига тўла, унинг бетида кундузлари кўланкалар кўлқаланиб ётади, тунлари эса йирик ярқироқ юлдузлар шуълалар сочади.

— У Штатлардан келган, — деб айтишарди менга. — Бу ерда йигирма беш йилдан бери яшайди. Шунча вақт ўтса ҳам зиғирча ўзгаргани йўқ. Испанчасига лоақал ўнтагина сўзни билмайди. Рост, фақат кийимлари тўзиб кетди, холос.

Кўринишдан уни жуда қари деб ҳам бўлмасди, вақт уни шафқатсиз пийпалаб ўтмагандай эди. Шу ерлик халқнинг ичида йигирма беш йилдан бери ҳаёт кечи-

риб, унинг тилида бир оғиз ҳам гапиролмас, эндиликда шу ҳасратда ўтиб кетадиганга ўхшарди, чамаси! У ҳеч ерда ишламасди: жуда маъсум, ҳаддан ташқари маъсум одамча эди. Жорж Эйд масалларидаги 1890 йилги пресвитер маскарадига дайди либосида чиққан ҳисобчига ўхшаш, афтидан, жуда ғариб, паррихта ва бахтиёр зот.

Ҳа, ғоят бахтиёр ва ғоят қашшоқ.

— Балки ҳақиқатан ҳам камбағалдир, эҳтимол, ўзини фақат камбағал қилиб кўрсатаётгандир. Лекин энди ахир, уни ҳеч нарса қилолмайдилар. Унга бунини янги келган пайтларидаёқ айтганмиз. «Бу қандай юриш, — деганмиз унга, — ишлат пуллариингни, маза қилиб, роҳат-фароғатда кун кечир. Сувлар оқиб, излар босилиб кетгандир аллақачон». Агар мен таваккалга олиб ўғирлик қилсаму кейин то ўла-ўлгунимча шу лаҳад оғзида қийналиб ўтадиган бўлсам, уларни нима қилишни ўзим билардим!

— «Уларни» деганингиз нима?

— Пуллар. У пул ўғирлаган, кейин жуфтакни ростлаб қолган. Бўлмаса бу ерга келиб, нима қилиб, йигирма беш йилдан бери яшаб юрибди! Куннинг ботишини томоша қилиб юрмагандир, ахир?

— Бой-бадавлат одамга турқи ўхшамайди, — дедим.

— Рост айтасиз. Унда давлат нима қилсин! Лекин афт-башарасини бир қаранг! Бунақа одам ўғирликни ҳам эплаб қилолмайди. Ўғирлаганда ҳам кейин нима қилишини билмайди. Гапингиз тўғрига ўхшайди. Оёғини қўлига олиб қочган-да, бўйнига тавқи лаънатдан ўзга нарсани осиб келган эмас. У қочиб келган ерда эса биров маза қилиб, пулларни созуриб ётибди, тагин ҳафтада икки маротаба черков хорида овозини балаңд қўйиб ашула ҳам айтади, денг.

— Нима, кўпинча шундай бўладими? — деб сўрадим.

— Ҳа, худди мана шундай, тусини ел есин буларнинг. Жуда ҳам битиб кетган разил махлуқ ўзини қуруққа олиб қочади, бошқаси — аҳмоқларнинг энг аҳмоғи эса, гарчи умрида қўлига икки ярим минг уш-

ламаган бўлса ҳам, анов разилга чўғ устидан писта олиб бериб туради. Икки ярим минг-а! Анов аллакимнинг чўнтагига кирса, бу озмунча пулми! Лекин барини йиғиштириб, минг чақирим нарига оёқ жуфтлашга тўғри келса ва бунинг йўлқираларини ҳам ўз ёнидан тўласа, қанчага ҳам етади дейсиз шунча пул?

— Қанча вақтга етади? — деб сўрадим.

— Кўпмас, икки йилга. Уф-ф! Ундан кейин мен... — У тилини тишлаб қолди ва менга олайиб тикилди. Ҳолбуки, ўртамизда турган кофе ва ноннинг пулини мен тўлаган эдим.

— Сиз ўзингизни ким деб ўйлаяпсиз жуда? Пинкер-тонмисиз?

— Э, йўғ-э, сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Икки ярим минг долларга қанча вақт яшайди, шуни билмоқчийдим.

— Ким айтди сизга, унинг икки ярим минг доллари бор деб? Мен шунчаки омади гап деб айтдим, холос. Унинг ҳатто икки юз эллик доллари ҳам ҳеч қачон бўлган эмас. Агар бўлганда ҳам, яхшилаб беркитиб қўйган, ҳали бирон жойда чириб ётган чиқар. Бу ерга тилини осилтириб келди-ю, оғирлиги бўйнимизга тушди, бизнинг меъдамизга теккач, мексикаликлар ҳузурига юкиниб борди. Одам ҳам шундай бўладими, ўғирлик пул устида шунчалар титраб-қақшаб ўтирса-я, яна анов исқирт мексикаликларга сиғинди бўлиб юрса-я! Ваҳоланки, оқ одамларга ўхшаб яшаса бўлади-ку.

— Э, балки, ҳеч қандай пул-мул ўғирламагандир? — дедим.

— Унда бу ерда нима қилиб юрибди?

— Мисол учун, мен ҳам юрибман-ку бу ерда.

— Сиз ҳам балки қочиб келгандирсиз, мен қаердан билай?

— Ҳамма гап шунда, билмайсиз, — дедим.

— Билишни ҳам истамайман. Менинг нима ишим бор. Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етарли. Бошқаларни билмайман-у, лекин мен уларнинг ишларига бурним-

ни тикмоқчи эмасман. Лекин ишончим комилки, одам, айниқса, оқ танли одамнинг Худо билади, нима баҳонаси бўлиши мумкин... у... Ҳозир энди ҳеч қандай баҳонанинг ўзи ҳам қолмаган бўлса керак. Лекин оқ танли одам умрининг қолган-қутган кунларини ўтказиш учун бу ерга келган деб мени ишонтирмай қўя қолинг.

— Нима, сиз ўғирлик — бирдан бир сабаб деб ўйлайсизми?

У менга нафратомуз ва ҳатто ижирганиб қаради.

— Мабодо, энага керак эмасми ўзларига? Одамларни яхшилаб билиб олмагунингизча энагасиз юришингиз мумкин эмас. Ким бўлишидан қатъи назар, ҳар бир кимса, ҳатто черковда ҳаммадан кўра баландроқ овозда ашула айтса ҳам, агар қўлга тушмаслигига ишонса, албатта, қўймайди, ўмаришга ҳаракат қилади. Сиз шуни ҳам тушунмасангиз, яхшиси, тезроқ ўйингизга жўнаб қолинг, ойижонингизнинг этагига беркиниб ётинг.

Мен кўчанинг нариги бетидаги Мижлстонни кузатиб ўтирардим. У дарахтлар тагида чанг-тўзонда ўйнаётган бир тўда қип-яланғоч болакайлар олдида турар, ўзи жуда афтодаҳол, кийимлари тўзиган, устига тик газламасидан худди қопдек осилиб турган яфир шимилган эди.

— Нима бўлганда ҳам, — дедим мен, — бу нарсаларнинг бари уни сира ташвишга солмайди чоғи.

— Уними? Э, бирон нимадан ташвишланиш ҳатто етти ухлаб тушига ҳам кирмайди. Ақли етмайди бунга.

Ғоят қашшоқ ва ғоят бахтиёр. Ниҳоят, вақти-соати етиб у билан бирга нон ва кофе баҳам кўриб, яқиндан танишишга муяссар бўлдим. Йўқ, ундоқ эмас! Мен ҳалиги биринчи ҳамсуҳбатимга ўхшаган унинг шўрпешона ватандошлари — ҳаётда кўп эзилган, тўзган, доим сочсоқоллари ўсиб юрадиган, қачон қараманг, кафе ва барларни тўлдириб ўтириб, тишлари инжудай оппоқ қорамғиз, назокатли, ўйчан, ерли кишилар орасида шовқин-сурон кўтариб, оқ танлиларнинг афзаллиги, бошларига тушган турли ноҳақлик ва хафагарчиликлардан

вағирлашиб сўзлашадиган кимсалардан андак ҳоли қолишим билан ўзим уни биргалиқда нонушта қилишга таклиф қилдим. Бунга уни бир амаллаб кўндирдим. Мижлстон белгиланган вақтда келди. Устида ўша кир-чиршим, лекин бус-бутун дазмолланган оқ кўйлак кийган эди. Ва ҳатто соқоллари ҳам қиртишлаб олинганди. Меҳмоним қадрини ерга урмай, ялтоқланмай ўтирди. Финжонни қўлига олганда эса унинг бармоқлари қалтираётганига кўзим тушди, — уни жуда қийналиб оғзига олиб борди. Менинг назаримни пайқаб, биринчи марта менга бошини кўтариб қаради. Шунда унинг кўзлари нақадар қартайиб қолганлигини сездим.

— Икки кун бўлди туз тотмаганимга, — деди узр сўраган каби.

— Икки кун дейсизми?

— Иқлим бу ерда иссиқ. Кун иссиқ бўлса, одамга кўп нарса керакмас. Оч бўлсанг, қушдай енгил юрасан. Бу ерга дастлаб келган пайтларим овқат важидан анча қийналганман. Лекин уйда денг, овқат ейишни жонимдан ҳам яхши кўрардим.

— Тушунарли, — дедим.

Унинг шунча йўқ дейишига қарамай, гўшт келтиришларини сўрадим. Этни охиригача — қолдирмай еди.

— Буни қарангки, — деди у. — Йигирма беш йилдан бери бунчалик маза қилиб овқатланмаган эдим. Одамнинг ёши ўтиб қолгандан кейин эски одатлардан қутулиши қийин бўларкан. Ҳа, сэр. Уйдан чиқиб кетганимдан бери бир марта ҳам тузукроқ овқатланмаган.

— Энди уйга қайтиб бормайсизми? — сўрадим мен.

— Э, йўқ. Менга шу ер маъқул. Бу ерда яшаш осон. Ҳеч қандай ташвиш йўқ. Эрталабдан кечгача нима қилсанг, ихтиёринг ўзингда (мен олдин архитектор қўлида чизмакашлик қилганман). Йўқ, орқага қайтиб нима ҳам қилдим.

У юзимга қаради. Чехраси сергак ва ўйчан бўлиб қолди, болалар бирор сирни айтиб бермоқчи ёки ҳикоя қилмоқчи бўлсалар, шундай қиёфага кирадилар.

— Менинг қаерда ётиб юришим хаёлингизга ҳам келмайди.

— Рост айтасиз. Ўзингиз айтиб бера қолинг.

— Чордоқда ётаман. Ҳов анави барнинг орқасида. Компанияга қарашли уй. Бошқарувчи мистер Уидрингтоннинг хотини миссис Уидрингтон ўша ерда ётиб юришимга ижозат берган. Баланд, тинч жой, фақат каламушлар югургилаб юришади. Лекин бировнинг уйи бўлгандан кейин нима ҳам дердинг. Асли уй ҳам деб бўлмайди. Уни каламушхона деяверинг... Аммо қизиғи бунда ҳам эмас. — У мендан кўзларини узмай турарди.

— Бунга ҳеч қачон тополмайсиз.

— Ҳатто уриниб ҳам кўрмайман, — дедим мен. У ҳамон мендан кўзини узмасди.

— Сизга ҳозир ётадиган тўшагимни гапириб бермоқчийдим.

— Тўшак дейсизми? — қайталаб сўрадим мен.

— Боя айтдим—ку, тополмайсиз деб.

— Нима ҳам қилардик, — дедим мен. — Сиз ютдингиз.

— Мен бир ўрам толнинг устида ётаман.

— Нима?

— Тол дейман.

Унинг чехраси очиқ, осуда, овозида қувонч билан бамайлихотир сўйлар эди.

— Кечаси бўлганда, толни ёзиб ётаман, эрталаб яна ўраб бурчакка қўяман. Уй ҳам саранжом денг. Яхши-а, тўғрими? На чойшаб керак ва на кир ювиш. Бу ердан бошқа жойга кўчмоқчи бўлсанг, ўринни тахлайсану соябондай қўлтиғингга қистириб жўнаб қоласан, вас-салом.

— Оилангиз борми? — сўрадим мен.

— Йўқ.

— У ёқда, уйингизда-чи?

Мижлстон жуда хотиржам кўринарди. Узини стол устида бир нарсаларни кўраётгандай қилиб ҳам кўрсатмасди. У бир зум уйланиб қолган бўлса—да, лекин кўзларини хаёл тумани қоплагани йўқ.

— У ёқда, уйда хотиним бор. Унга бу ернинг об-ҳавоси унчалар тўғри келмаса ҳам керак. Бу жойни у ёқтирмаган бўларди. Лекин у яхши яшайди. Мен суғурта пулини доим ўз вақтида тўлаб турганман. Анча пул ўтказганман — ҳафтасига етмиш беш доллар оладиган чизмакаш шунча кўп пул суғуртага тўлаши мумкинлигига ишонмаган бўлардингиз. Суғуртанинг қандайлигини билганингизда тоза ҳайрон қолардингиз-да. Хотиним эса пулни тежаб қолишга ёрдам берарди; у жуда яхши хотин. Энди пулларнинг ҳаммаси унга қолди. Қандини урсин, у шунга арзийди. Ундан кейин менга пулнинг нима кераги бор дейсиз?

— Уйга қайтиш ниятингиз йўқ экан-да?

— Йўқ, — деди у.

У мендан кўзларини узмас, кўзларида яна бир нарсани бўйнига олишга тайёр турган болаларда бўладиган ғалати ифода филтиллаб кўринди.

— Мен бир иш қилиб қўйганман. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Йўқ! Сиз ўйлагандан кўра бутунлай бошқа нарса. Ановилар ўйлаб юрганидан кўра ҳам бошқа. — У ўз ватандошлари томонга имо қилди. — Умрим бино бўлиб мен пул ўғирлаган эмасман. Мартага ҳам доим шундай дердим, — Марта — менинг хотиним, миссис Мижлстон, — пулни шундоғам ишлаб топиш қийин эмас, шундай бўлгач, бошингни хавф остига қўйишнинг нима ҳожати бор? Ишла, вассалом! Биз ахир қийналиб яшаётганимиз йўқ-ку, дердим унга. Албатта, биздан анча яхши тураётган одамлар ҳам бор. Лекин ҳар кимники ўзига. Жўжа бўлиб туғилган экансан, барибир ҳеч қачон бургут бўлиб қолмайсан, охири товуқ бўласан холос. Ана шундай дердим унга. Хотиним менга кўмаклашарди, биз яхши яшардик. Суғуртамыз қандайлигини сизга айтсам, сиз ишонмаган бўлардингиз. Йўқ, хотиним ҳеч нарсага муҳтож бўлгани йўқ. Нима деб ўйласангиз ўйланг-у, лекин бу ёғига сира шак-шубҳа қилманг.

— Мен ҳам ҳеч нарсадан шубҳаланаётганим йўқ, — дедим.

— Кейин мен бир иш қилиб қўйдим. Шундай, сэр.

— Нима қилиб қўйган эдингиз? Менга айтиб беролмайсизми?

— Бир иш қилиб қўйдим. Шундай ишки, бундайи оддий одамларнинг бошларига аҳён-аҳёндагина тушиши мумкин.

— Ҳар ҳолда нима бўлган эди?

У башарамга қаради.

— Айтиб беришдан қўрқмайман. Ҳеч қачон қўрққан эмасман. Фақат ановлар, — у яна бошини қимирлатиб нарироқда ўтирган юртдошларига имо қилди, — барибир ҳеч нимани тушунмаган бўлардилар. Улар гап нима устида бораётганини билмайдилар. Сиз эса бошқача одамсиз. Сиз тушунасиз.

У мендан кўзларини узмасди.

— Мен умримда бир марта фан бўлганман.

— Ким?

— Фан. Эсингиздами, эски китобларда ҳикоя қилинади, улар қизил май ичишни яхши кўрадилар. Румо ёки Юноннинг бой сенаторлари эса кўнгил ҳуши учун қадимги узумзорни ва ёхуд эскидан қолган чангалзорни бузиб, ўрнига чорбоғ қурмоқчи бўлишади, чангалзор ва эски токзорлар эса Худонинг суйган жойи бўлади, бойваччалар эса полициянинг кўзидан узоқроқда бўлишни ёқтирадилар, аммо эри бор хотинлар у ерларда қип-яланғоч бўлиб, диркиллаб ўйноқлаб юришлари Худога унчалик хуш келмайди, ана шунда ўрмон Худоси... ҳаҳ, оти нимайди?

— Пан, — дедим мен.

— Худди ўзи. Пан. У ҳалигиндақа одамларни қўрқитиш учун ғалати махлуқларни юборган... ярим така...

— Э-э, фавнлар, — дедим мен.

— Худди ўзи. Фанлар. Мен бир марта ана шундай фан бўлганман. Мени болалиқдан Художўй қилиб тарбиялашган, оғзимга бир томчи ҳам олмаганман, чекма-

ганман, умидим борки, дўзахга ҳам тушмайман. Лекин, ана Инжилда айтиладики, бундай махлуқларни тўқиб чиқаришган, ўзи йўқ. Ким нима деб ўйлашини билмайман—у, лекин ўзимга келганда, гапнинг очиги, буни тўқима, бўлмағур гап, деёлмайман. Мен бошимдан шундай бир нарсани кечирдимки, бунақаси оддий одамнинг пешонасига ҳар куни ҳам тушавермайди. Ҳаётимда бир маротаба мен фан бўлганман.

II

Мижлстон чизмакаш бўлиб ишлайдиган устахонада миссис Ван Дайминг чорбоғининг ғаройиб лойиҳаларини муҳокама қилишар, турли чизмалар ва нусхаларини тайёрлашарди. Чорбоғ тушадиган ерда ўтлоқ ва ўрмон, жанубий ёнбағрида эса токзорлар бор эди. «Жуда яхши жойлар, — дейишарди устахонада, — лекин у ерда туриш уларга барибир буюрмайди».

— Нега энди? — деб сўрадим Мижлстондан.

— У ерда ғаройиб ишлар бўлиб тураркан. Мисол учун, анча илгари Янги Англиядан бир одам келиб бу ерларда ўрнашганлиги, токзорларга яхшилаб қараганлиги ҳақида ҳикоя қилиб беришган эди, чамаси, узум сотаман, деб ўйлаган бўлса керак. Балки мураббо ва шинни пиширмақчи бўлгандир, ким билади. У яхши ҳосил етиштирган, лекин денг, ҳосилни йиғиб ололмаган.

— Нима учун?

— Оёғи синган. Унинг ерларида эчкилар билан битта қари така ўтлаб юраркан. Ана шу такани токзордан сира ҳайдаб чиқаролмас экан. Нималар қилиб кўрмаган дейсиз, лекин ҳеч иложини тополмаган. Кейин у узум узгани кирганда, така уни сузиб йиқитибди, ўшанда унинг оёғи синган экан. Кўклам чиқиши билан кўчиб кетиб қолибди.

Тағин бир италиялик ҳақида айтиб беришган эди, у ўрмоннинг нариги ёғида турган экан. У ҳам май соламан деб узум етиштираркан. Аввал ишлари роса юри-

шибди. Омади чошиб, майи талаш бўлиб кетибди. Шунда у майга сув билан спирт қўшадиган одат чиқарибди, тоза бойибди. Олдин майни от-аравада элиб сотиб юрибди. Урмон ичидан ўзи йўл ҳам солган экан. Лекин пули кўпайгандан кейин юк машина сотиб олибди. Кейин майга янаям кўпроқ сув ва спирт қўшаверибди, пули олдингисидан ҳам кўпайиб кетибди. Шундан сўнг аввалгисидан ҳам каттароқ машина сотиб олибди. Бир куни кечқурун узум ортиб келаётса, қаттиқ шамол турибди-да, шундан кейин у қайтиб келмабди. Хотини уни тонг отганда топибди. Машина йўлдан афдарилиб кетиб, тагида қолиб ўлган экан.

— Бунга ернинг нима дахли бор? — сўрадим.

— Э, мен эшитган гапларимни айтиб беряпман-да. Ўша ернинг одамлари, ҳамма бало жойнинг ўзида, деб ўйлашаркан. Тўғри, улар ҳаммаси қишлоқнинг жоҳил ва оми одамлари, балки бунинг учун ҳам, ажабмаски, шундай деб ўйлаб юрган бўлсалар. Лекин ўша жойда уларнинг биронтаси ҳам туришни истамас экан, шунинг учун ҳам мистер Ван Дайминг ерни арзонгинага сотиб олган. Рафиқаси учун олган. Эрмакка. Ҳали чизмалар ҳам тайёр бўлмасдан хотини бир поезд одамни ерини кўрсатгани олиб борибди. У ерда эса ҳали ҳатто қоровулхона ҳам йўқ эди, йўл ҳам тушмаган эди, ҳеч нарса йўқ, фақат ўтлоқда одам бўйи баравар майсаўланлар ўсиб ётар, адир ён-бағрида эса токзорлар чаклак бўлиб кетганди. Парк-авенюда турадиган бойваччаларга хотин тушунтира кетибди: мана бу ерда меҳмонлар турадиган худди Колизейга ўхшаган қўра бўлади, бу ерда эса худди Акрополга ўхшаган гараж қурилади: токзорларни бошдан-оёқ қўпориб ташлайман, ёнбағирликда тепадан пастга қараб ўриндиқлар тушиб келади — очиқ театр шу ерда бўлади, театрда биз ўз пьесаларимизни ўйнаймиз. Ўтлоқ ўрнида кўл бўлади, кўлда моторли рим кемачаси сузади, унда ёстиғу кўрпачалару ҳаммаси бўлади, бемалол ётиб айш қиламиз.

— Мистер Ван Дайминг нима деди?

— Индамай турган бўлса керак. Номигагина эр. Бир сафар у хотинига шундай деб қолди: «Шошма-чи, Мэтти...» Хотини эса устахонада тўппа-тўғри ҳаммамизнинг олдимизда шартта эрига ўтирилиб қаради-да, бобиллаб берди: «Мен сенга Мэтти эмасман!»

Мижлстон индамай қолди. Кейин яна тилга кирди.

— Хотини Парк-авенюда туғилган аслзодалардан эмасди. Ҳатто уэст-честерлик ҳам эмас. У Покипсида туғилган. Қизлик чоғида унинг исми шарифи Лампкин эди. Ана энди ўзингиз топиб олинг! У Ван Дайминглар хонадонига мансуб олмосу жавоҳирларни тақиб газетага суратга тушганида, сурат тагига миссис Ван Дайминг бир пайтлар Покипсида яшаган мисс Матильда Лампкиннинг худди ўзи деб ёзилмаган эди. Йўқ, сэр. Ҳатто газеталар ҳам буни эслашга журъат қилмаган эдилар. Афтидан, мистер Ван Даймингни ҳам бунга юраги бетламасди, мабодо, устахонада бўлганидек, унда-мунда тилдан адашиб қолмаса. Ўшанда ҳам хотини шартта бетгачопарлик қилганди: «Мен сенга Мэтти эмасман!» Шўрлик эри турган жойида қотиб қолди, тили танглайига ёпишди, ўзи кичкинагина увоқ одам денг, — менга сизга ўхшайди деб айтишарди. Аъло навли сигарасини қўлқопига аста-аста урганича, юзида юз қолмаган, кулмоқчи бўлган, лекин кулишини ҳам билмаган бир алфозда турибди денг.

Улар олдин уйни қуриб битказишди. Қулинг ўргилсин уй бўлди ўзиям — Ван Даймингнинг ўзи лойиҳасини чизган эди-да! Бу сафар у бошлаб адабини берган шекилли, хотини миқ этолмади. Мэтти-пэтти деб ўтирмаган бўлса керак. Хотини ҳам, «Мени ундай деб чақирма, тилингни тий!» деб айтишга юрак бетламаган шекилли. Балки у уй қуришдан бошқа ишларга аралашмасликка хотинига сўз бергандир. Уй чиндан ҳам жуда чиройли чиқди. У адирнинг тепасида ўрмон четида жойлашган эди. Уйнинг бир қисми оғочдан қурилганди. Уй бу ерга шунчалар мос тушган эдики, худди бир асрдан бери ана шу жойда турганга ўхшарди. Йи-

рик хари оғочлар бўлиши керак бўлган жойлари йирик харилардан, фишт билан териладиган ерлари ташиб келтирилган фиштан, баъзи жойлари эса тахта қопламлик қилиб қурилган эди. Уй ўз жойига тушганди. Кўзга ташланиб турмасди. Менинг нима демоқчи бўлганимни тушуняпсизми?

— Тушуняпман. Афтидан, тушуняпман.

— Лекин Ван Дайминг бошқа ҳеч нарсага мутлақо аралашмади, на хотини айтган йўлларга ва на Акрополларга.

У менга қаттиқ тикилди.

— Баъзан мен ўйлаб қолардимки...

— Нимани?

— Боя айтдим—ку, биз у билан жуда ўхшаш эдик, бўйимиз ҳам бир...

У мендан кўзларини узмасди.

— Шундан денг, назаримда, биз у билан юракдан очиқчасига суҳбатлашсак бўлаверадигандек туюларди, гарчи у аъло костюмлари, акциялари, темир йўллари бўлган Ван Дайминг, мен эса ҳафтасига етмиш беш доллар оладиган бруклинлик оддий чизмакаш, ёши ҳам ўтиб қолган бир одам эдим. Шу денг, мен истаган пайтда унга юрагимдаги бор гапларимни тўкиб солишим, у эса ўз дард—ҳасратларини мен билан ўртоқлашиши мумкиндай туюларди. Шунинг учун ҳам мен баъзан ўйлаб қолардимки...

У менга синовчан, қаттиқ разм солиб қаради.

— Эркаклар хотинларга қараганда фаросатлироқ бўладилар. Улар нимага бурун суқмаслик кераклигини яхшироқ билишади. Улар Худога ишонадиларми йўқми, бундан қатъи назар. Майли, гарчи умуман ҳеч нарсага ишонмасалар ҳам.

У менга жуда синчиклаб қараб ўтирарди. Кейин худди бирваракай қатъий бир қарорга келган кишидай деди:

— Сизга буларнинг ҳаммаси аҳмоқлик бўлиб кўринадди.

— Э, нималар деяпсиз. Асло ундай эмас!

У менга синчковланиб қараб турарди. Кейин кўзларини четга бурди.

— Шундай кўринади. Фақат сизнинг вақтингизни оляпман, холос.

— Ундай эмас деяпман-ку. Чин сўзим! Ростдан ҳам, бу воқеани жуда эшитгим келяпти. Дунёда одамлар ҳамма нарсани билиб бўлдилар, деган гапга ишонмайман.

У кўзларини мендан узмасди.

— Дунё ҳозиргидай бўлиши учун миллион йил керак бўлди, дейишади, — деб давом этдим мен. — Одам бола-си эса етмиш йил ичида дунёга келиб, қариб-чириб, омонатини ҳам топшириб улгуради. У ҳаммасига жиндай шубҳа билан қарайдиган даражада. Ахир қачон шунча нарсани билиб улгуради дейсиз?

— Рост, — деди у, — тўғри нарсани тўғри дейиш керак.

— Хўп, сиз баъзан нималарни ўйлар эдингиз?

— Ўйлардимки, агар мен бўлмаганимда, ановлар уни танлаган бўлишарди. Хўш, ўша Ван Даймингни менинг ўрнимга танлаган бўлишарди.

— Улар дейсизми?

Биз бир-биримизга жуда жиддий ва жуда хотиржам қараб турардик.

— Мен Янги Англиялик йигитга такани ва италияликка қарши бўрон юборганларни айтяпман.

— Э, шундай демайсизми. Бундан чиқди, уларнинг қўлларига сиз тушиб қолмаганингизда, улар мистер Ван Даймингни танлар эканлар-да. Сиз уларга нега керак бўлиб қолдингиз?

— Ана шунини сизга ҳикоя қилиб бермоқчиман-да. Бу ишга қандай дучор бўлганимни. Лекин мени танлаганларидан мутлақо хабарим йўқ эди. Бунинг устига мени оддий одамлар қисматига камдан-кам тушадиган ишга танлашган экан. Ҳаммаси мистер Картер (архитектор, менинг бошлиғим) Ван Дайминг хонимдан ишни тезлатиш ҳақида буйруқ олгандан кейин бошланди. Мен

боя айтиб бердим шекилли, уйни қуришгани ва турли-туман меҳмонлар келиб, энди ҳар турли Колизейлару Акрополларни қандай қураётганларини томоша қилишганларини. Ана шунда биз ҳам буйруқ олдик. Хоним тепа ён-бағрида узумзор ўрнида қуриладиган очиқ театрнинг эскизларини тезроқ тайёрлаб беришни талаб қиларди. Меҳмонлар Акрополлар ва Колизейларни қандай қуришаётганини бемалол ўтириб томоша қилишсин, деб ўйлаган шекилли. Хоним шу мақсадда тоқларни ҳам қўпортира бошлаганди. Шундан кейин мистер Картер чизмаларнинг нусхаларини папкага солди-да, икки кунга чиқиб келинг деб, мени жўнатиб юборди.

— Уша жой қаердайди ўзи?

— Билмайман. Узоқда, тоғлар ичида. Ўша тоғларда одамлар жуда сийрак яшашади. У ерда ҳаво кўм-кўк мовий, салқин шамол эсиб туради. Қарағайлар шамолда гувиллайди, худди арғанун чалган каби, лекин, албатта, арғанун сасларидай созланган эмас. Созланмаган кўйи гувиллашарди ўша қарағайлар. Лекин ана шу ернинг аниқ қаердалигини рости, билмайман. Мистер Картернинг ўзи чипта олдирган ва бекатда сизни одам кутиб олади деганди.

Албатта, мен дарров Мартага қўнғироқ қилдим, уйга тайёргарлик кўргани жўнадим. Келсам, кўчалик костюмларим яхшилаб дазмолланган, туфлиларим ярақлайди денг. Лекин буларнинг унча ҳожати ҳам йўқ эди, қиладиган ишим нусхаларни беришу қайтиш. Лекин Марта, у ерда қандай одамлар йиғилишини ўзинг айтган эдинг-ку, деди. «Шундай борсанг, улардан сира ҳам қолишмайсан, — деди у менга. — Майли, улар бой-бадавлат бўлсинлар, уларни газеталарда ёзишсин. Лекин сенинг улардан кам жойинг йўқ». Кўркам костюмда, папкани қўлтиғимга қистириб поездга ўтираётганимда унинг менга айтган охириги сўзлари шулар эди: «Уларни газеталарда ёзишса ҳам, барибир, сенинг улардан қолишадиган жойинг йўқ». Ана шундан ҳаммаси бошланди.

— Нима бошланди? Саёҳатингизми?

— Йўғ-эй. Анов поезд анча йўл босиб қўйди. Атроф кета кетгунча далалар. Мен ўшанда танлаб олинганимни етти ухлаб хаёлимга ҳам келтирмагандим. Вагонда шундоқ ўтирибман денг, папка эзилмасин деб, тиззамга қўйиб олганман. Ҳатто муз солинган сув ичиб келайин деб, ўрнимдан турганимда ҳам, мен танлаб қўйилганлигимни билмасдим. Папкани ҳам қўлимдан қўймай, муздай сувни қоғоз стаканчадан ичиб турибман денг. Ойнага қарайман, томоша қиламан. Йўл ёқалаб оппоқ девор узундан-узоқ чузилиб кетган, уларнинг нарига ёғида моллар ўтламоқда. Поезд шитоб билан елиб борарди, буларнинг қандай моллар эканлигини ҳам билломай қолдим.

Мен яна бир стакан қўйиб ҳўплаяпман, йўл ёқасига тикиламан, сигирларга қарайман, бирдан оёқ остим қаттиқ силкиниб кетди. Йўл ёқаси, деворлар чархпалак бўлиб суза бошлади. Ана шунда мен уни кўрдим. Кўришим билан гўё бошимда бир нарса портлагандай бўлди. Биласизми, нимани кўрдим?

У мендан кўзларини узмасди.

— Башара! Девор оша ҳавода муаллақ осилиб турибди-ю, менга тикилади. Одамзод башарасига ўхшамайди, нега десангиз, шохи бор, лекин така шохи эмас, аммо соқоли ҳам бор денг. У менга тикилиб қарайди, оғзи катта очилган, худди ҳозир менга бир нима дейдигандай. Ана шунда калламда бир нарса портлаб кетгандай бўлди.

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди?

— Менинг гапларимни эшитяпсиз-у, ичингизда ўйлаётган бўлсангиз керак: «Деворнинг орқасида такани кўрибди» деб. Биламан. Мен ҳам сиздан ишонинг деб сўраганим йўқ. Биров ишонадими бунга, ишонмайдами, йигирма беш йилдан бери бу мени сира қизиқтирмайди. Садқаи сар. Ана шуниси муҳим.

— Албатта, — дедим мен. — Ҳар ҳолда ундан кейин нима бўлди?

— Кейин кўзимни очсам, ерда ётибман, юзим жиққа хўл, оғзим, томоғимга худди ўт тушгандек. Аллақандай бир кимса оғзимга шиша тутиб турибди (кузатувчилардан ташқари улар яна икки киши эди). Мен десангиз, ўрнимдан туриб ўтирмоқчи бўламан. «Бу шишадаги виски экан», дейман. «Қўйинг-э, оғайни, нима деяпсиз, — дейди анави кимса, — сизга ўхшаган одамга виски бериб бўладими! Башарангизга бир қарашда онадан туғилиб оғзингизга бир томчи олмаганлигингизни аниқ айтиб бериш мумкин. Тўғрими?» Мен унинг гапини тасдиқладим. «Албатта, ҳеч ичмагансиз. Ҳаа, — дейди у, — кўринишдан унча бақувватга ҳам ўхшамайсиз: бурилишда бир силкинган эди, дарров ағанаб тушдингиз. Бошингизни қаттиқ уриб олган кўринасиз. Ҳозир қандай, сал тузук бўлиб қолдимиз? Қани-чи, яна бир хўплаб юборинг, бир оз тетик тортасиз». — «Менимча, бу вискига ўхшайди», дейман яна мен...

— Ростданам вискимиди?

— Билмайман. Эсимдан чиққан. Ўшанда билган бўлсам керак, яна бир маротаба хўплаганимдан кейин. Лекин бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Анов бусиз ҳам ўз ишини бошлаб юборган эди.

— Вискими?

— Йўқ. Анови. Вискидан ҳам кучлироқ бўлган анови. Мен эмас, худди ўша анови шиша оғзидан ароқ тортаётгандай эди. Бояги киши ҳам шишани ёруққа солиб кўрди-да: «Ҳақиқатан ҳам, виски эмас, сувдай тортасиз-а, — деди. — Ҳечқиси йўқ, нималигини кейин билиб оласиз».

Кейин охири поезд мен тушадиган бекатга келиб тўхтади, бу ерда ҳамма нарса мовий экан — осмон ҳам, тоғлар ҳам кўм-кўк. Мени арава кутиб турган экан: бояги икки киши вагондан тушишимга кўмаклашиб юборишди, папкамни қўлимга тутқазишди, мен бўлсам, қаққайиб турганча: «Қани ҳайда!» дейман. Қаранг-а, «Қани ҳайда!» дебман, ҳалиги икки киши менга худди сизга ўхшаб қараб қолишди.

— Анграйиб қолишдими?

— Ҳа. Ишонмасангиз, ишонманг. Мен фақат улардан илтимос қилдим, тўхтаб турунглар, мен сибизга сотиб олай...

— Сибизга?

— Ўша ерда дўконча бор экан. Дўкончаю станция-ю ва яна тоғлар денг, араванинг тагида хира туссиз тупроқ ва тагин кўкимтир совуқ, лекин қуёш йўқ эди. Кейин биз...

— Сибизга нима бўлди? — сўрадим мен.

— Сотиб олдим, дўкончадан олдим... тунукадан ишланган, тешикчалари ҳам бор. Қандай чалишга ҳеч ақлим етмаса бўладими денг. Шунда денг, папкани арава ичига қараб улоқтирдим-у: «Қани ҳайда!» дедим. Ҳа-ҳа, худди шундай дедим. Бояги икки кишининг биттаси папкани аравадан олиб, қўлимга тутқазди денг. «Ҳей, оғайни, бунинг ичида қимматли ҳеч нарса йўқми?» Мен папкани олиб яна арава ичига итқитаман-да: «Ҳайда!» деб қичқираман.

Биз ҳаммамиз араванинг ўриндиғида ўтирибмиз, мен ўртадаман. Ашгулани балад қўйиб кетяпмиз. Совуқ эди, биз эса дарё бўйлаб кетяпмизу ашула айтамиз денг, кейин тегирмон олдига келиб тўхтадик. Бояги кишиларнинг бири у ерга кириб кетди, мен бўлсам ечина бошладим...

— Ечина бошладингиз?

— Ҳа-да, устимдаги пўрим костюмни ечдим. Ечиб индамай-синдамай тўғри чанг кўчага қараб отдим.

— Совуқ эмасмиди?

— Совуқ. Совуқ ҳам гапми. Ечинганимдан кейин дарров билинди. Кейин бояги бири кўза кўтариб келди, кейин ҳаммамиз ичдик...

— Кўзадаги нима эди?

— Билмасам. Эсимда бўлсайкан. Лекин, афтидан, виски эмасди, йўқ. Худди сувга ўхшаган туссиз нарса эди.

— Ҳидидан билиб бўлмасмиди?

— Мен ҳид билмайман. Шифокорлар ҳид билмайди-галарни нима деб аташларини ҳам билмайман. Баъзи

бир ҳидларни болалигимданоқ ажрата олмасдим. Ай-тишларича, мен йигирма беш йил шунинг учун ҳам бу ерда чидаб яшаб юрган эмишман.

Шундай қилиб денг, ичиб олганимиздан кейин мен кўприк панжараси олдига бордим. Сакрашдан олдин сувда ўз аксимни кўрдим. Ушанда билдим — ҳамма нарса рўй бериб бўлганлигини. Танам одамларнинг таналарига ўхшарди. Башарам эса худди поездда кетаётганимда бошим портлаганда қандай бўлса, худди ушандай — шох ўсиб чиққан, соқолим осилган эди.

Мен аравага қайтиб келдим, биз яна кўзачадан тортдик ва ашулани ванг қилиб қўйдик, улар қўйлак, шимларингизни кийиб олинг деб илтимос қилишди. Сўнг биз йўлга тушдик. Ашулани баланд қўйиб кетяпмиз.

Рўпарамда уй кўринди, мен аравадан тушдим. «Яхшиси, бу ерда тушма, — дейишди ҳалиги иккови. — Бу ер қўра, улар ҳўкиз боқишади занжирда. Лекин мен барибир тушдим, қўлимда денг, костюм, нимча, папка, тунука сибизга денг.

III

Мижлстон индамай қолди. Кейин менга жуда жиддий ва жуда хотиржам кўз ташлади.

— Хўш, — дедим мен. — Ундан кейин нима бўлди?

— Мен сизга ишонмасангиз ишонманг дедим-ку. Тўғрими? — У қўлини қўлтиғига тикди. — Шунақа гапга ишониб бўладими. Лекин сиз жон-жон деб кулоқ солдингиз, шунинг учун сизга ҳозир бир нарсани кўрсатаман.

У қўйнидан дағал ҳамён чиқарди. Ҳамён ҳаддан ташқари беўхшов қилиб тикилган, эскириб кетганидан чирк бойлаганди. У ҳамённи очди. Лекин ичидагини олмасдан олдин яна менга қаради.

— Сиз ҳеч риоя қила оласизми?

— Риоя дейсизми?

— Худди шундай. Одамлар бунини ўз кўзим билан кўрганман деб сўйлай бошлаганларида. Ахир иккита

одам битта нарсани бутунлай бошқача-бошқача кўришлари мумкин. Ҳатто битта одамнинг ўзи турлича кўриши мумкин — ҳаммаси қаердан қандай қарашга боғлиқ.

— Тушунарли, — дедим мен. — Риоя. Ҳа, албатта.

У ҳамёндан букланган газета қийтиғини чиқарди. Газета парчаси алақачонлар сарғайиб кетган, букланиб сийқаланган, четлари кир мато билан елимлаб қўйилганди. Мижлстон эҳтиёткорлик билан шошилмасдан қийқимни очди-да, менинг олдимга ёзиб қўйди.

— Фақат қўлингизга олманг, — деди. — У жуда эскириб кетган, — менда эса бошқа нусхаси йўқ.

Мен газета парчасига кўз ташладим — ҳарфларнинг ранги ўчган, қоғози ейилиб кетган, йигирма беш йил бурун чиққан...

ВИРГИНИЯ ТОҒЛАРИДАГИ САВДОЙИ КИБОР ХОНИМГА УНИНГ ЎЗ БОҒИДА БЎЛГАН ҲУЖУМ

Нью-Йорклик миссис Карлтон Ван Дайминг ўз чорбоғида ярим яланғоч телба ва қутурган буқа ҳужумига учради. Жинни ғойиб бўлди. Миссис Ван Дайминг оғир аҳволда. Шундан кейин суратлар, ўша жойнинг харитаси берилган, миссис Ван Дайминг Нью-Йоркдаги меъмори олдидан вакил келишини кутаётгани ва тушлик чоғида шу одамнинг қўлидан чизмаларни олиш учун чиққани ҳикоя қилинган эди. Ҳикоя миссис Ван Дайминг тилидан ёзилган эди:

«Мен кутубхонага бордим, шаҳардан келган вакилни шу ерга олиб киринглар деб айтиб қўйгандим, лекин кутубхонада ҳеч зоғ йўқ эди. Мен хизматкорни чақираймикин дедим-да, яна балки вакил дарвоза олдида тургандир, ўзим чиқиб қарай қолай дедим, бу ернинг одамлари то уй эгаларининг бири чиқмагунча, остона ҳатлаб ичкари кирмайди. Мен дарвозага қараб юрдим. Лекин у ерда ҳам ҳеч ким йўқ эди.

Ташқарига чиқиб қарадим. Эшик олди ёруғ бўлса ҳам, мен аввал ҳеч нарсани кўрмадим. Мен уйга қай-

тиб кириб кетмоқчи бўлдим, лекин хизматкор арава станциядан келди деб аниқ айтгани учун вакил эски токзорлар қўпорилиб, театр учун жой очилаётган ерга ўтгандир деб ўйладим. Тоғ ён-бағрига яқинлашиб қолганимда нимагадир орқамга ўтирилиб қарашга мажбур бўлдим. Мен билан ёп-ёруғ дарвоза ўртасида аллақандай бир одам бир оёғида ҳақкалаб шимини ечишга ури-нарди. Юрагим орқамга тортиб кетди.

Мен зримни ёрдамга чақира бошладим. Қичқирганимни биламан, ҳалиги одам шимини шартта ечиб, менга ташланди, унинг бир қўлида қандайдир япасқи нарса, иккинчи қўлида пичоқ бор эди (дарвоза олдидаги чироқнинг шуъласида пичоқнинг узун учи ваҳимали ялтираб кетди). Мен ўрмонга қараб қочдим.

Қаерга қочиб бораётганимни ўзим ҳам билмасдим. Кучим борича чопаётганимни биламан, холос. Кейин мен эски токзордан чиқиб қолдим, буни қарангки, мен уйдан тамомила тескари томонга қараб қочган эканман. Ҳалиги одам орқамдан қувиб келарди, бирдан кутилмаганда, у ғалати товушлар чиқара бошлади — худди ёш бола сибизга чалаётгандек эди. Лекин мен тезда бу товуш оғзига тишлаб олган пичоқ орасидан чиқаётганлигини фаҳмладим.

Бирдан мени алланима қувлаб етди ва буталарни даҳшатли равишда патирлатиб ёнимдан ғувиллаб ўтиб кетди. У шундоқ ёнгинамдан ўтганлиги учун ваҳимали махлуқнинг чўғ бўлиб ёнган кўзлари ва шохларига кўзим тушди. Шунда ие, бу Карлтон — Ван Даймингнинг наслдор бўрдоқи буқаси-ку, деб танидим, буқа шунчалар даҳшатли эдики, Ван Дайминг уни занжирда сақларди. Буқа ечи-либ кетган эди. У ёнимдан учиб ўтиб, нарига шаталоқлаб кетди, мен энди у томонга қочолмасдим, орқага қайтай десам, йўлимни ҳалиги жинни пичоғи билан тўсиб олган. Мен нима қилишимни билмай қолдим, қўрққанымдан дарахтга суяниб олганча ёрдамга чақира бошладим...»

— Ҳўкиз қандай қилиб ечилиб кетган экан? — сўра-дим мен.

Мен ўқирканман, у худди мактаб муаллими унинг иншосини текшираётгандай мендан кўзларини узмасди.

— Мен болалигимдан полиция газетасини сотардим, шунинг эвазига ҳар турли мукофотлар беришарди. Менга ажойиб бир асбоб тегди, у билан истаган қулфингизни очиш мумкин эди. Мен уни чўнтагимда худди тумордек олиб юраман, лекин сира ишлатмайман. Ўша кеча шу асбоб ҳам ёнимда эди.

У стол ва газетага қаради.

— Ахир одамлар ўзлари кўрган нарсаларни ҳикоя қиладилар, бўлган бўлмаганлиги — бу бошқа гап. Улар қандоқ ишонган бўлсалар, сиз ҳам шундай ишонаверинг. Лекин бу газетада у чопиш осон бўлсин деб, туфлисини ечиб ташлагани, мен туфлига қоқилиб йиқилиб тушай деганим, у чопиб бораркан, ичида бир нарса худди юк ташувчи отдай ғўрт-ғўрт қилгани ва у қадамини секинлата бошлаганда, мен сибизгага зўр берганим ва у яна тирақайлаб қочгани ҳақида ёзилмаган.

Мен орқада қолиб кета бошладим. Қўлимда папка, бир қўлимда сибизга, ҳеч унга етиб ололмасдим. Машқим пастлиги ва бунинг устига кўп югурганлигим билинди. Кейин мен папкани итқитиб юбордим—у у турган жойга чопиб келдим, ҳалиги буқа унга тегмайди—ю, атрофида гир айланиб чопгани—чопган денг — даҳшатли шовқин—тўполон денг яна. У бўлса орқаси билан дарахтга тираниб олганча, худди бировни уйғотиб юборишдан чўчигандай: «Карлтон, Карлтон», деб пичирлагани—пичирлаган.

Газетада бу ёри шундай ҳикоя қилинарди:

«...Мен дарахтга ёпишганча турибман, буқа ана—мана дегунча мени кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун мен овозимни чиқармай қўйдим. Аммо шунда анови одам ёнимга келди, биринчи марта уни яқиндан кўрдим. Олдимга келгач, қандайдир бир зум ичида мен ҳам даҳшатга тушиб, ҳам қувониб, ўйладим: мистер Ван Дайминг! «Карлтон!» деб чақирдим.

Жавоб йўқ. У энгашган эди яна унинг пичоғини кўрдим. «Карлтон!» деб қичқирдим мен. У эса гўлдирайди: «Оҳ, қуриб кетсин ҳеч бўлмаяпти», — у шундай деб ёмон пичоғини нимадир қилмоқчи бўлаверади.

«Карлтон! — қичқирдим мен. — Жинни бўлибсан!»

У бошини кўтарди. Мен у эрим эмаслигини кўрдим, ҳам телба, савдойи, ҳам буқа таъқибига дучор бўлганлигимни тушундим. Шунда у яна пичоғини оғзига олиб борди ва унга қараб пуфлай бошлади, қўрқинчли, чинқироқ овоз эшитилди. Мен ҳушимдан кетдим».

IV

Ана шу холос. Газетада бундан ташқари телбанинг беиз ғойиб бўлгани, миссис Ван Дайминг шифокор назоратида даволанаётгани, уни барча меҳмонлар ҳамда мол-мулк билан биргаликда Нью-Йоркка қайтариб олиб келиш учун махсус поезд буюрилгани хабар қилинган эди: мистер Ван Дайминг эса мухбирларга қисқагина айтган сўзида чорбоғни қуришдан воз кечгани, уни сотиб юборажagini билдирган эди.

Мен газета парчасини худди Мижлстоннинг ўзидай фоятда эҳтиёткорлик билан буклаб қўйдим.

— Демак, бор гап шуми? — дедим.

— Ҳа, шу. Эртасига эрталаб кун ёришганда ўрмонда уйғониб кетдим. Қаердалигимни ҳам, қандай қилиб ухлаб қолганлигимни ҳам дарров эслолмадим. Нима қилиб қўйганлигимни ҳам билмасдим. Бунинг нимасига ҳайрон қоласиз! Лекин, ҳар қалай, одамнинг умридан бир куни йўқоладию бунинг билмаслиги мумкинми? Нима деб ўйлайсиз?

— Ҳа, — дедим мен, — гапингиз тўғри бўлса керак.

— Мени кўплар гуноҳга ботган банда деб билишади, лекин Худонинг назарида ундай эмаслигимга ақлим етади. Баъзи одамлар Худонинг ишларини Худонинг ўзидан кўпроқ биладан деб ўйлашади, лекин улар нималар дейишмасин, ҳатто ҳар қандай инсу жинслар ва ҳатто

иблиснинг ўзи ҳам Худонинг кўз ўнгида улар айтган-чалик гуноҳкор эмаслар. Нима дейсиз?

Ҳамён столда очиқ ҳолда ётарди. Лекин Мижлстон газетани ҳануз олиб қўйгани йўқ.

Ниҳоят у кўзларини бир четга олиб қочди ва чеҳрасида яна болаларча тортинчоқ бир ифода пайдо бўлди. У ҳамёнга қўлини солди-да, худди олдингидек, дарров ола қолмади.

— Ҳолбуки, бу ҳали ҳаммаси эмас, — деди у қўлини ҳануз ҳамёндан олмасдан, кўзларини ерга тикканича: мўйлари сийрак кўримсиз юзи маъсум ва осуда эди.

— Болалигимда жуда кўп ўқирдим. Сиз-чи? Сиз кўп ўқийсизми?

— Ҳа, оз эмас.

Лекин у менинг гапимни эшитмасди.

— Мен қароқчилар, ковбойлар ҳақида китоблар ўқир ва ўзимни уларнинг энг зўр бошлиғи деб тасаввур қилардим, ваҳоланки, мен-ку ўзим океанни ҳам фақат Кони-Айлендда, дарахтларни эса Вашингтон-скверда кўрганман. Лекин мен худди ҳар бир ёш бола каби ўқир ва ишонардимки, ҳамон мен ёруғ дунёга келган эканман, ҳаёт мени камситиб қўймайди ва ўшанда... Ўшанда эрталаб кийингани уйга борсам, Марта менга айтади денг: «Ван Даймингларни газеталарда ёзишса ҳам, сенинг улардан ҳеч қолишадиган жойинг йўқ. Газеталарда ёзишга арзийдиган одамларнинг ҳамма-ҳаммасини на Парк-авеню ва на бутун Бруклинга сиғдириб бўлади». Ана шундай деди.

У қўлини ҳамёндан олди. Қўлида кичкинагина, ранги ўчиб сарғайиб кетган газета қийқими бор эди: қийқимни у менга берди.

СИРЛИ ЙЎҚОЛИШ ЖИНОЯТ БЎЛИШИ ҲАМ МУМКИН

Нью-Йорклик меъмор Уилфред Миглстон миллионернинг чорбоғида ройиб бўлди.

**ПОЛИЦИЯ ВА КЎНГИЛЛИЛАР ВИРГИНИЯ
ТОҒЛАРИДА ЖИННИ ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛГАН
ДЕБ ТАХМИН ҚИЛИНАЁТГАН МЕЪМОРНИНГ
ЖАСАДИНИ ҚИДИРМОҚДАЛАР**

Миссис Ван Даймингга бўлган ғалати ҳужум билан боғлиқ бўлса керак.

ЕРЛИ КИШИЛАР ТАҲЛИКАДА

...Виргиния штати, 8 апрель...

6 апрель куни мистер Карлтон Ван Дайминг чорбоғига олиб борадиган йўлда Нью-Йорклик меъмор Уилфред Миглстон сирли равишда ғойиб бўлди. Ёши 56 да. Унинг қўлида ноёб чизмалар бор эди, чизмалар бугун эрталаб Ван Дайминг ерларидан топилди, шундай қилиб биринчи ашёвий далил қўлга киритилди. Полиция бошлиғи Элмер Харрис ўзи бу иш билан шуғуланмоқда: ҳозир у Нью-Йорқдан келадиган бир қанча изқуварларни кутмоқда. Криминалистлар ёрдамида у жиноятни тезликда тафтиш қилишни ваъда қилмоқда.

УНИНГ ҲАЁТИДАГИ ЭНГ МУШКУЛ ИШ

«Одам йўқолишининг сабабларини очсам, — деб айтди Харрис, — миссис Ван Даймингга ўша куни юз берган ҳужум ҳам маълум бўлади.

Мижлстоннинг хотини қолди, миссис Марта Миглстон, унинг яшаш жойи — Бруклин, кўча...

У менинг юзимга тикилиб турарди.

— Лекин мана шу ишларнинг ҳаммасида битта хатолик ҳам рўй берган, — деди у.

— Ҳа, — деб жавоб бердим мен, — сизнинг исми-шарифингизни нотўғри ёзишибди.

— Мен буни кўрмасангиз керак деб ўйловдим. Лекиш гап бундамас.

У қўлида яна бир газета парчасини ушлаб турди-да, сўнг менга узатди. Бу ҳам олдинги парчаларга ўхшар, улардай сарғайиб ўчган эди. Сиёҳи қуриган қатор бир текис ҳарфларга тикиларканман, одамларнинг аввалги

қилмиш-қидирмишлари, ҳирсу харослари рангсиз бўз тупроқ каби лоақал бир из ҳам қолдирмасдан худди эски элақдан ўтиб кетгандай ғойиб бўлганлигини ўйлардим.

— Мана, ўқиб кўринг. Фақат мен бошқа хатолик ҳақида ўйлар эдим. Лекин у пайтлар ким билибди дейсиз?..

Мен ўқир, унинг сўзлари қулоғимга элас-элас чалинарди. Бу қидириш ҳақида эълонлар бериладиган жойда босилган хат эди.

*Янги Орлеан, Луизиана, 10 апрель...
«Нью-Йорк таймс» газетасининг
бош муҳарририга,*

Ҳурматли сэр!

Газетангизнинг 8 апрель сонидида бир одамнинг исм-шарифи нотўғри ёзилган. Унинг исм-шарифи Миглстон эмас, Мижлстон. Ҳар бир америкалик оила учун матбуот яхшилик ва ёки кулфат келтириши мумкин, магарким, сиз газетанинг жойларда ва пойтахтда чиқадиган сонларига тузатиш берсангиз, бошим осмонга етган бўлурди. Матбуот — жуда зўр куч ва сиз ҳар куни газеталарда чиқиб юрмайдиган одамларнинг ҳам исм-шарифларини нотўғри ёзишга сира ҳаққингиз йўқ, ўша одамлар бошқалардан сира қолишмайдилар.

Олдиндан миннатдорчилигимни билдираман.

Салом билан Ошина.

— Тушунарли, — дедим мен. — Сиз уни тузатгансиз.

— Ҳа. Лекин хато бутунлай бошқа нарсада. «Нью-Йорк таймс»га хатни мен хотинимни деб юбордим. Не қилсада, аёл киши, биласиз-ку. Унга номи бузиб ёзилганидан кўра умуман газетада исми-шарифини кўрмаслик афзал.

— Унга-я?

— Менинг хотинимга дейман, Мартага. Фақат билмадим, у мен юборганларимни олдими-йўқми. Мана, худди мана шунда хато бўлди.

— Мен унчалик тушунолмаяман. Балки ўзингиз тушунтириб берарсиз?

— Тушунтираяман-ку, ахир. Ҳалиги йўқолиш ҳақидаги хабар чиққан газетадан иккита бор эди менда, лекин мен хатимни босиб чиқаришларини кутдим. Кейин уларни битта қилиб ўрадим-да, конвертга солиб, унинг номига жўнатдим. «Ошна» деб ёзиб қўйдим. Аммо у конвертни олдими-йўқми, билолмадим. Ана сизга хато.

— Хато?

— Худди ўзи. Хотиним бошқа жойга кўчган эди. Унга суғурта пулини тўлашлари биланоқ у Парк-авенюга кўчиб ўтган. Мен бу ерга келганимдан сўнг буни газетадан ўқиб билдим. Газетада миссис Марта Мижлстон Бешинчи авенюдаги «Мейсон Пейот» фирмасида ишлайдиган ёш бир йигитга турмушга чиққанлиги ҳақида хабар берилган эди. Бироқ қачон кўчиб ўтганлиги у ерда айтилмаган. Шунинг учун олганми, олмаганми, билолмадим.

— Тушунарли, — дедим мен.

У газета қийқимларини дағал матодан тикилган ҳамёнига яхшилаб жойлаштирди.

— Шундай, сэр. Хотинлар ўз номи билан хотинлар. Айрим ҳолларда уларни эркалаб қўйиш керак. Улар шунга арзийдилар, ахир уларнинг турмушлари жуда ҳам ширин эмас. Газетага хатни ўзим учун юборганим йўқ. Менга барибир эмасми исм-шарифимни қандай ёзишгани? Оддий одамнинг чекига камдан-кам тушадиган нарсани кўриш насиб этган кишининг исм билан нима иши бор дейсиз?

Уильям Фолкнер (1897—1962) — америкалик романнавис, новеллалар ижодкори. «Шовқин ва ғазаб» (1929) романи модерн (фикрлар оқими) усулига ёзилган. Танқидчилар бир овоздан «улуғ роман» дейишди, бироқ асар оддий ўқувчини ўзига жалб қилолмади, уни ўқиш жуда қийин; муаллиф ҳам ўзининг кўнгли таскин топмаганидан, битта асарни уч вариантга (уч персонаж нуқтаи назаридан) ёзган. «Ибодатхона» (1991) романи бестселлер бўлиб кетди, «Айиқ» ҳикояси дунё адабиётида энг яхши асарлардан бири ҳисобланади. 1950 йили Фолкнерга 1949 йил ҳисобидан «Ҳозирги замон Америка романчилигига қўшган, бадиий нуқтаи назардан ноёб ва улкан ҳиссаси учун» Нобель мукофоти берилди.

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕРНИНГ НОБЕЛЬ МУКОФОТИ БИЛАН ТАҚДИРЛАШ МАРОСИМИДА СЎЗЛАГАН НУТҚИ

Тушуниб турибман: мукофот менга эмас, асарларимга — шу пайтгача мавжуд бўлмаган, инсон қалбига таяниб, пешана тери ва қалб тўлғоқлари билан яратилган, шон-шуҳратни ҳам, манфаатни ҳам кўзламаган ишларимга берилаяпти. Шунинг учун мукофотни ишончли вакил сифатида қабул қиламан. Унинг пул қисмини бу мўътабар мукофот мақсадлари ва ўтмишига муносиб равишда сарфлаш мен учун қийин эмас.

Менга берилган эътибордан муносиб фойдаланган ҳолда, ўзини офир ва азобли ёзувчилик меҳнатига бағишлаган ёшларга мурожаат қилишни истардим ва ишонмананки, вақти келиб, гапларимни мен ҳозир эгаллаб турган минбарга чиқадиغانлар ҳам эшитишади.

Давримизнинг фожиаси шундаки, биз, ҳаммамиз ёппасига ҳайвоний қўрқув билан яшаб келяпмиз. Бу — узоқ вақтдан бери давом этиб келаётганидан қўрқувга ўрганиб ҳам қолдик. Инсон руҳиятига тегишли ҳамма масалалардан фақат биттаси қолди: қачон бизни қириб ташлашаркин? Шунинг учун ҳам ҳозирги ёш қаламкашлар ҳақиқий адабий асарни бунёд эта оладиган, ёзишга, меҳнат қилиш ва азоб чекишга арзийдиган мавзу

— одам ўзи билан ўзи курашиши муаммосини унутиб қўйдилар. Ёзувчи булар ҳақида ўйлаб кўриши, қўрқув энг пасткаш ҳиссиёт эканини тушуниб етиши ва ниҳоят, ўз «устахонасидан» юрак ҳақиқатини, асарни абадийликка дохил қиладиган муҳаббат, ор-номус, мурувват, гурур, раҳм-шафқат, фидойилик каби азалий ва абадий қадриятлардан бошқа барчасини чиқариб ташламоғи керак. Агарда ёзувчи шундай қилмас экан, унинг асари устида лаънат тошлари ўйнаб туради. У муҳаббат ҳақида эмас, шаҳвоният, безиён мағлубиятлар, умидсиз ғалабалар ҳақида ва энг ёмони — ачинмасдан, ҳамдард бўлолмасдан ёзади. Унинг дардини ҳеч ким тушунмайди, бу дардлар ҳеч қайси қалбда из қолдирмайди. У инсоний қалб ҳақида эмас, балки жисмоний фаолият ҳақида ёзган бўлади. Ёзувчи шуларни тушуниб етмагунча, четдан туриб кузатаётган одамдек, инсониятнинг ҳалокатга юз тутиши ҳақида ёзади. Мен инсониятнинг ҳалокати ҳақидаги фикрни рад этаман. Одам боласи ҳамма нарсага чидайвергани учун инсониятни мангу дейиш осон. Зулматнинг бир чеккасидаги қонли шафақ узра илиниб турган қоядан энг сўнги қўнғироқ ноласи узилганда ҳам битта сўнмас овоз — ОДАМ овози қолади, деган гапларни тан олмайман. Одамзод нафақат тирик қолишига, балки тантана қилишига ишонман. Унинг мангулиги овозининг сўнмаслигида эмас, балки ўз хусусияти ва руҳиятига кўра раҳм-шафқатга, фидойиликка, матонатга мойиллигидадир. Ёзувчи ва шоирнинг бурчи — шулар ҳақида ёзиш, мардлик, ор-номус, умид, раҳм-шафқат, мурувват, фидойилик каби инсонга хос азалий ифтихорни мустаҳкамлаш йўли билан одамлар қалбига мадад беришдан иборат. Уларнинг овози, шунчаки акс-садо бўлмасдан, одам ҳаёт синовларига бардош бериши ва тантана қилиши учун замин, таянч бўлмоғи лозим.

1950 йил

Қудрат Дўст муҳаммад
таржимаси

МУҲДАРИЖА

Уильям Фолкнер — инсонпарвар ёзувчи	3
АЙИҚ	22
<i>Э.Эрназаров таржимаси</i>	
ЭМИЛИ УЧУН АТИРГУЛЛАР	100
<i>И.Фафуров таржимаси</i>	
ТҮЗОНЛИ СЕНТЯБРЬ	114
<i>И.Фафуров таржимаси</i>	
УОШ	132
<i>И.Фафуров таржимаси</i>	
ҚОРА МУСИҚА	150
<i>И.Фафуров таржимаси</i>	
Уильям Фолкнернинг Нобель мукофоти билан тақдирлаш маросимида сўзлаган нутқи	176
<i>Қ.Дўстмуҳаммад таржимаси</i>	

Адабий-бадиий нашр

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР

**ҚИССА ВА
ҲИКОЯЛАР**

Муҳаррир
Гавҳар МИРЗАЕВА

Бадиий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусаҳҳиҳ
Нилуфар ЖАББОРОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Босишга 1.05.2013 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 5,625. Шартли босма тобоғи 9,45.

Гарнитура «Baltica Cyt + Uzb». Офсет қоғоз.

Адади 2000 нусха. Буюртма № 147.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

Лицензия рақами: АІ № 198, 2011 йил 28.08 да берилган.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида муқоваланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кучаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими — 278-36-89; Маркетинг бўлими — 128-78-43

факс — 273-00-14; web-сайтими: www.yangiasr.uz

интернет-дўкон: www.yangidavr.uz

e-mail: yangiasravlod@mail.ru

Қишқил
ФОЛҚИЕР

ISBN 978-9943-08-974-7

9 789943 089747